

Dr Svetozar Livada i suradnici

BIOLOŠKI SLOM I NESTAJANJE SRBA
U HRVATSKOJ
(1880–2011)

/od višegeneracijskog i starosjedilačkog, autohtonog i
konstitutivnog, do manjinskog statusa/

Javno preduzeće *Službeni glasnik*

СЛУЖБЕНИ
ГЛАСНИК

PROMETEJ

Urednici

Dr Jovica Trkulja
Zoran Kolundžija

Recenzenti

Dr Vesna Čulinović-Konstantinović
Dr Branislav Đurđev

Copyright © Službeni glasnik, 2018.
Copyright © Prometej, 2018.

Dr Svetozar Livada
i suradnici

BIOLOŠKI SLOM I NESTAJANJE SRBA U HRVATSKOJ (1880–2011)

*/od višegeneracijskog i starosjedilačkog, autohtonog i
konstitutivnog do manjinskog statusa/*

Beograd – Novi Sad
2018

Autor Svetozar Livada posebno se zahvaljuje svim suradnicima iz istraživačkog tima, a posebno Vladimiru Cvjetićaninu za provjeru faktografije, strukturiranje poglavlja i valorizaciju pojava i trendova

SADRŽAJ

Proslov autora	9
Uvodne napomene	13
PRVI DIO	
Historijski kontekst naseljavanja srpskog stanovništva u Hrvatskoj	19
DRUGI DIO	
Demografska analiza popisa stanovništva (1880–2011)	25
1. Pregled razvoja i kretanja ukupnog stanovništva i stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u Hrvatskoj.	25
2. Pregled razvoja stanovništva po županijama.	34
3. Pregled razvoja stanovništva po povijesnim regijama Hrvatske.	49
3.1. Regija Lika.	49
3.2. Regija Kordun.	56
3.3. Regija Banija.	61
3.4. Regija Dalmatinska zagora.	67
3.5. Regija Slavonija.	71
3.5.1. Subregija Zapadna Slavonija.	72
3.5.2. Subregija Istočna Slavonija.	77
3.6. Regija Gorski kotar.	79
4. Pregled razvoja stanovništva po gradovima.	82
4.1. Zagreb.	84
4.2. Split.	87
4.3. Rijeka.	91
4.4. Osijek.	93
4.5. Karlovac.	96
4.6. Dubrovnik.	99
4.7. Vukovar.	102
4.8. Daruvar.	106
4.9. Knin.	109
4.10. Udbina.	113
5. Pregled razvoja stanovništva po seoskim naseljima.	116
6. Neke konsekvence po demografski korpus Hrvatske (rezime).	119
Literatura	121

TREĆI DIO

Nestajanje Srba u Hrvatskoj	123
Etape nestajanja Srba u Hrvatskoj	124
Prosječna starost Srba u Hrvatskoj	126
Budućnost Srba u Hrvatskoj	128
ZAKLJUČAK	129

Literatura	130
-------------------------	-----

ČETVRTI DIO

Specijalni kontekstualni prilozi	131
---	-----

I specijalni prilog

Vladimir Obradović: „Rizično delinkventno kriminalno ponašanje“ (sažetak studije)	131
--	-----

II specijalni prilog

Tuđmanove izjave kao huškačka provokacija rata i intelektualna potpora ratnim zločinima (kompendij navoda)	139
---	-----

III specijalni prilog

HHO: „Vojna operacija 'Oluja' i poslije“ (dijelovi službenog izvještaja) ..	150
---	-----

IV specijalni prilog

„Stenogrami o podjeli Bosne“ (izvaci iz prve i druge knjige stenograma s komentarima)	163
--	-----

V specijalni prilog

Boris Pavić, Ivan Klobučar: „Zločin i šutnja“ (izabrani tekstovi iz novinskog članka)	172
--	-----

POGOVOR	177
----------------------	-----

OPTUŽUJEM!	185
-------------------------	-----

POJMOVNIK	191
------------------------	-----

Proslov autora

Iako casus belli za raspad Jugoslavije nitko nije utvrdio, držeći se Hegelove logike da je „istina cijela“, nju bi valjalo pomnim istraživanjem utvrditi, zbog golemih posljedica i odgađanja izmirenja u nedogled. Niti jedan projekat novonastalih država nije uspio. Naprotiv, sve su, dugoročno gledano, pred bankrotom. Iščilile su na valovima rata, vođene od klase vladara – švercera vlastitog života – koja se obogatila ratom; i živi odvojeno od interesa, koristi i potreba vlastitih naroda; spremna je na novo bratoubilaštvo, samo da se održi na vlasti; zadovoljna je kolonijalnom pozicijom, pljačkom naslijeđa, monetarnom nesamostalnošću, nesređenim granicama, bijegom mozgova, razorenim demografskim stablima, razorenim primarnim grupama, porodicama, institucijama i kulturnim krugovima, i prije svega, stečenim pozicijama moći. U ime oktroirane demokracije, ne libe se niti jedne gadosti prema drugim i drugačijim. Dakle, nastavljaju rat drugim sredstvima. Pusti li neka budala vjetar, najprije zasmrdi u susjedstvu, da bi u ishodištu krenulo tisuće novih, da se kavg razbukta.

Mi smo sami sebe porazili starim novouskrslim mitovima. Furioznom propagandom mitova i kulturom laži, suprotno svim faktima i artefaktima, drugog i drugačijeg pretvorili smo u pakao do potpune negacije. Prebrojavanjem krvnih zrnaca po vjeri, etnosu i naciji do devetog koljena, mržnju se moglo opipati. Mržnja se čak protezala u povijest. Dizalo se mržnju do klasnih protivurječja. Zato su se u ratu događali svi zločini koje povijest poznaje. Bog je odjednom postao srbenda ili hrvatina, majka Božija čak kraljica Hrvata. Crkve su se odmakle od svoje misije, a u Republici Hrvatskoj Konkordatom primakle su se vlasti do teokratske misije i o svemu odlučuju i u ratu i u mieu. Virili smo u kolonama ispod Banskog repa i Lazarevih moštiju. Ukazala se gospa. Otkrivena je Troja. Svaki je narod postao stariji od drugog. Išlo se do rasizma i šiljastih glava, do razlika u morfologiji mozgova: „što južnije to tužnije“, da bi se stigmatizacijama degradiralo drugog. Dakle, dosegli smo maksimum tribalnih rezona za bezumlje: da započne tribalni građanski rat i da kao optimalno rješenje i alternativu, odaberemo podjelu teritorija po etnicitetima.

Povijesna je istina da tribalizmom nitko državu nigdje nije stvorio. Istina je, da su svjetski vladari planirali „Jugoslaviju po etnosima razoriti i

raspolučiti“, jer je po utjecaju prelazila svoje prostorne i populacione gabarite. Kučkinih sinova moglo se sa drugih planeta nazirati, što domaćih, što izvana, ali naša je krivnja bila bazična. E, to valja pomno istražiti, da se prestanemo izjedati kao žuti mravi. Samo nas istina o nama može izmiriti.

Kada se kao empiričar prisjetim stopa rasta, broja inovacija, nastajanja modernih institucija, urbanih procesa, razvojnih službi, industrijskih pogona, proširenja nomenklatura svih zanimanja, posebno internih, na licencijama zapadne industrije, potom širenja kulturnih krugova, posebno dosega izdavaštva, umjetnosti, kinematografije, masovne skolarizacije i opismenjavanja, porasta srednjeg očekivanja života, novih antropometrijskih obilježja svih uzrasta, čudom se čudim da nam se mogao i smio dogoditi takav bratoubilački građanski rat. To naravno, ne isključuje agresiju, čija fakta i artefakta de iure i de facto, svjedoče sami za sebe po žrtvama i razaranjima posvuda, a posebno po BiH, o čemu donosimo iscrpna svjedočanstva.

Prema tome, sve bi nas to moralo prisiljavati da istražimo demografski, povijesno, antropološki i filozofijski, kako su nas integralni nacionalisti za života jedne generacije mogli uvaliti u drugi građanski rat, kobniji od prvog, iz kojeg ni danas nismo u stanju izaći. Tim više, što naš antifašizam smatram emancipatorskim, što su nam i saveznici iz Drugog svjetskog rata priznali. Ne zavaravam se da je povijest učiteljica života, ali ne odobravam, prema iskustvima drugih koji su međusobno ratovali, da je kod nas povijest toliko bezobzirna mučiteljica života, da dovodi do nestanka cijelih društvenih kohorti.

Tu vidim najgolemiju potrebu angažiranja naše znanosti, ne samo zbog istine, nego zbog nužde delegitimiranja oktroiranih vlastodržaca; koji zbog svojih nezasluzenih pozicija, postaju vlasnici „oktroirane istine“ o ratu, jer im „rat postade brat“, pa ga slave kao uzašašće nacionalnog duha, i ne dozvoljavaju da znanstvena istina bude sama sebi sudija.

Od svih živih bića jedino čovjek vodi ratove u svojoj vrsti, a ne jede žrtvu. Zbog toga je rat sam po sebi zločin. Kovači rata dobro se poznaju. Za njihove interese ratom se tamane oni koji se uopće ne poznaju. Od svih ratova svima je znano da su najgori građanski ratovi, jer su iracionalniji od drugih, jer se inicijatori i začetnici rata velikim dijelom poznaju, pa su motivi velikim dijelom isključivo osvajačko-pljačkaški. To su matrice naših građanskih srazova uveliko pokazale, po niskom intenzitetu, ali po golemim razbojničkim brutalitetima, sve do megazločina. Stoga su iza sebe ostavili golemu riznicu heterogenih i heteronomnih zločina, karakterističnih za tribalne ratove.

Naime, kako je rat nekome postao brat, a drugima pakao, to su motivi njegovog slavlja i proklinjanja različiti. Neki su ratom, bez rada, stekli sve – bogatstva, činove, rangove, javnu moć, dok su drugi gubili živote, imanje, pravo na posao, pravo na stan, pravo na zavičaj. Dakle, ratom je stvorena elita moći, odvojena od interesa i koristi naroda, slaveći ratničke pohode, zarobljavajući vlastite narode. To je državama zapadnog svijeta odgovaralo, da nas bez vlastitih žrtava, pretvore u kolonije, po onoj staroj i poznatoj formuli: dok se drugi svađaju treći se koriste. Ponovilo se opet po koji već put: „Ovdje se ništa povijesno ne događa bez trećega“.

Mi doista imamo inteligenciju, ali ne kao društvenu grupu. Zbog toga nismo mogli pokrenuti mirovne pokrete, niti zaustaviti etničke srazove. Međutim, neshvatljivo je da imamo toliki broj nevladinih udruženja, među kojima veći broj osuđuje prirodu građanske strane rata, a da i dalje ostajemo zarobljenici vlastitih odnarođenih elita, koje suprotno svim faktima i artefaktima тумаче prirodu rata, negirajući antifašizam kao civilizacijsku tekovinu, što nam je pobjednički svijet Drugog svjetskog rata uvažio. Rehabilitiramo zločince Drugog svjetskog rata, koje je povijest osudila. Opravdavamo svoje zločine do beatifikacije zločinaca, a sotoniziramo zločince drugih.

E, pa gdje ste akademici, profesori, pravnici, biskupi, vikari, kapelani i ostali prelati, moralisti pod skutima nemoralne politike, zar vas ne zanimaju pojedinačni ni masovni zločini, ni urbanocid, ni kulturocid, ni uništavanje antropogenih sadržaja, pljačka i progoni ljudi, razaranje zavičaja, bogomolja, čak ni zatiranje groblja kao fundamentalne baštine. Jer kao podanici antiljudske politike pristajete da je „drugi pakao“!

Zbog toga odgađamo izmirenje u nedogled i od države pravimo ruglo: oktroiranjem mira obustavljen je rat, ali se ne može sprovesti izmirenje.

Sada je nastalo neko čudno stanje. Imali smo dva građanska rata za života jedne generacije. Iz prvog ne mogosmo izaći, već smo drugi još brutalniji započeli, Žrtve ne možemo izbrojiti i posljedice istražiti, jer apsurdsmeni, nastali oktroiranim mirom, vode rat drugim sredstvima. Imamo raspolučene državice i toliko raznolikih „istina“ o ratu i pojedinim ratnim događajima (npr. „Oluja“ se istovremeno slavi i oplakuje). Negira se antifašizam kao civilizacijska tekovina ovih prostora, koji nam je svijet, zbog golemih žrtava, uvažio i odao priznanje. Briše se njegova memorija i kao umjetnički izraz martirskog otpora, čija se djela nalaze u svim galerijama i muzejima svijeta; rehabilitiraju se kvislinški zločinci iz Drugog svjetskog rata, a ove iz posljednjeg građanskog rata se slave, trpaju ih u parlamente i osnivaju im partije, proglašavaju ih počasnim građanima. Čak osuđenima od međunarodnog suda ne oduzimaju se odličja, nego ih se slavi kao počasne građane, dotiraju im se firme, tepaju ih „poslodavci“, a oni obogaćeni šogunstvom bez rada, pretvorbom (čitaj pljačkom stoljeća), uživaju plodove svoga kriminala. Sve je konzumirala politika u ime integralnog nacionalizma i uzdigla ih iznad života i smrti svojih građana.

Da tragizam bude veći, još nisu izbrojane niti sve žrtve ovoga rata, niti su otvorene sve naše arhive o ratnim događanjima, što smo ilustrirali u našem prikazu istraživanja dr V. Obradovića. Stvarni broj mrtvih nitko ne može utvrditi bez posebnih istraživanja. Prvo treba otvoriti arhive koncentracionih logora: Kuline, Lora, Gospić, Sisak, Kerestinac, Velesajam, Pakračka Poljana i Osijek. Također i u drugim našim državicama. Tamo umrle nitko nije istražio. Zatim, stradale u miniranim objektima, posebno u obiteljskim kućama širom Hrvatske, nitko nije istražio. Slično se može reći i za redarstvenu akciju „Oluja“ u kojoj su groblja bila pod vojnom paskom, a o redarstvenoj akciji „Bljesak“, o kojoj je ministar Gojko Šušak zvanično rekao da je bilo 1.100 ranjenih, ali se ne zna gdje su ti ranjeni bili liječeni. Međutim, zna se da je ratište u Novoj Vesi tri dana bilo zatvoreno zbog pranja krvi i tragova borbi. Ili slučaj u

groblju Gračac, gdje je na jednom grobu pisalo „Grob NN“, a ponovnim ukopom je pronađeno sedam žrtava. U završnim operacijama Armije BiH nitko žrtve nije izbrojio, niti u avio-naletima na kilometarske kolone srpskih izbjeglica.

Velika građa te riznice zločina naših ratova nalazi se, po svim detaljima opisana i istraжена, u arhivima Haškog suda. Tu nema čega nema o našim nedjelima prema žrtvama. Tu su i arhive UNPROFOR-a. Za naučne potrebe nema tajnih događanja ili potrebe za vremenskom distancom. Sve je dostupno; većina prevedena na naš jezik, dekadski složena, činjenice provjerene, načini zločina opisani. Dakle, arhive Haškog sudišta valjalo bi znanstveno istražiti i valorizirati. Time bi se razotkrili svi falsifikati, kultura mitova i laži na kojima počivaju različite „istine“ o prirodi ratova i njihovim posljedicama, koje one-mogućavaju izmirenje.

Svojevremeno sam predložio „Institucionalno izmirenje“ kao proces, odnosno metod, poslijeratnog izmirenja svih naroda na ovim prostorima, o čemu sam izradio i poseban istraživački projekat. Sada kao dopunu predlažem pokretanje procesa osvješćivanja podijeljenih naroda na našim prostorima oko prave istine o ratu. A ta istina se može oživotvoriti samo daljnjim znanstvenim istraživanjem svih fakata i artefakata naših prošlih građanskih ratova. Ovaj autorski Proslov može da posluži kao temelj za izradu projekta istraživanja na ovu temu, pod egidom: „Samo nas istina o nama samima može izmiriti“ UZ ISTINSKU POMOĆ NAUKE!

Dakle, da zaključim: samo znanstvenom analizom i valorizacijom mi možemo spoznati Hegelovu sintagmu „istina je cijela“ i delegitimirati više istina odnarođenih nacionalističkih elita vlasti, koje su svojom samoskrivljenom neodgovornošću postale vlasnici svega pa i autonomije znanosti. A ona nije ni nacionalna ni anacionalna, nego čovjekova najznačajnija poluga, kojom se vinula do kozmičkih zakonitosti i traganjima za drugim svjetovima.

Uvodne napomene

Ovaj Izvještaj o provedenom istraživanju nastao je na osnovu istraživačkog projekta: „Raspored naseljenosti srpskog stanovništva po naseljima u Hrvatskoj – 1880–2011“, kojeg je odobrilo i financiralo Vijeće srpske nacionalne manjine Grada Zagreba 2012. godine.¹

Prvi i osnovni cilj istraživanja je bio da se demografskom analizom statističkih podataka za najduži period koji omogućuju provedeni državni popisi stanovništva, faktografski prikaže razvoj, odnosno kretanje i naseljenost, ukupnog stanovništva i stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti na teritoriju današnje Republike Hrvatske na svim razinama administrativno-teritorijalne naseljenosti – regije, županije, kotarevi, općine, gradovi i sela.

Međutim, ostvarenje ovog cilja u našoj analizi imalo je, nažalost, neka ograničenja, koja se nisu mogla izbjeći i eventualno prevazići. Naime, izvori podataka na kojima zasnivamo ovu analizu sadrže samo jedan, iako važan ali ne i jedini, demografski parametar, a to je ukupan broj i nacionalnu strukturu stanovništva u trenutku svakog popisa. Nismo raspolagali sa ostalim važnim demografskim parametrima (starosna struktura, natalitet, mortalitet, prirodni priraštaj, migracije i dr.). O nekima se može samo posredno govoriti i zaključivati i to samo djelomično i više hipotetski, što smo sporadično i činili, polazeći od historijskog konteksta prilika i vremena kada su se censusi provodili. Dakle, ova je analiza ograničena u svom dometu i obuhvatu, ali i takva, po našem mišljenju, sasvim dovoljna za navedeni postavljeni cilj ovog istraživanja.

Drugi važan cilj istraživanja je bio da se na osnovu posljednja tri popisa stanovništva (1991, 2001. i 2011. godine) analizom starosne strukture, odnosno izračunima starosnih struktura, sagledaju potencijali reprodukcije stanovništva, posebno kod ženske populacije, tj. rodnosti žena i njihovih graničnih pragova (fertilnost), i na temelju toga ukaže na osnovne probleme

¹ Istraživački tim i autori ovog izvještaja o provedenom istraživanju pod gornjim naslovom (Prvi dio i Drugi dio) su: dr. Svetozar Livada (voditelj), Vladimir Cvjetičanin, prof. i Nikola Lunić, prof. (članovi). Sve je tekstove redigirao, dopunio i objedinio u cjelinu, koja se ovdje prezentira, Svetozar Livada u suradnji s Vladimirom Cvjetičaninom. Autori teksta u Trećem dijelu („Nestajanje Srba u Hrvatskoj“) su demografi s Novosadskog univerziteta prof. dr. Branislav Đurđev i Danijela Arsenović (vanjski suradnici na projektu).

reprodukcije stanovništva, posebno srpskog, i da se u historijskom kontekstu, s osloncem na historiografske činjenice, ukaže na uzroke i posljedice dinamike promjena broja i reprodukcije srpskog stanovništva. Odnosno, ovim istraživanjem je trebalo utvrditi utemeljenost istraživačke hipoteze, a to je, da je došlo do biološkog sloma i postupnog nestajanja srpskog stanovništva u Republici Hrvatskoj.

* * *

Državni popisi stanovništva, ili cenzusi, predstavljaju baznu empirijsku građu demografije kao znanstvene discipline, koja se bavi, prije svega, dinamikom stanovništva, odnosno njegovim kvantitativnim i kvalitativnim promjenama tokom vremena uslijed djelovanja niza demografskih (natalitet, fertilitet, mortalitet, prirodni priraštaj, migracije) i drugih takozvanih vanjskih čimbenika, koji se, uglavnom, svode na mehaničko zadiranje u demografski korpus općenito (epidemije, ratovi, elementarne nepogode, (e)migracije, posebno kolonizacije, preseljenja radi izgradnje strateških objekata i drugo).

Sakupljena građa putem popisa stanovništva koristi se kao podloga za svekoliku planifikaciju društvenog i ekonomskog razvoja na svim razinama administrativno-teritorijalne organiziranosti društvene zajednice. U tom smislu može se reći da je demografija primijenjena znanstvena disciplina zasnovana na egzaktnoj matematičkoj logici provjerljivih mjerenja, čije rezultate koriste i mnoge druge znanstvene discipline.

Najraniji popisi stanovništva datiraju od 1749. godine u Švedskoj, te od 1790. u SAD i 1801. g. u Engleskoj i Francuskoj. Danas su cenzusi civilizacijska tekovina, jer gotovo sve zemlje svijeta redovito provode periodične popise (obično svakih deset godina). Problem još predstavljaju nerazvijene zemlje, posebno one sa brojnim stanovništvom, jer provođenje popisa je veoma složena i relativno skupa operacija, koja zahtijeva niz pretpostavki da bi se njoj pristupilo (plan i organizacija, utvrđivanje takozvanih popisnih krugova u okviru administrativno-teritorijalne podjele teritorija, definicije svih bitnih kategorija popisa, timski rad, stručni kadrovi i educiranost svih aktera popisa, detaljna i precizna obrada prikupljenih podataka, i ostalo).

U našem slučaju, izvori demografsko-statističkih podataka čine službeni državni popisi stanovništva tokom četiri državno-pravna razdoblja u čijim se okvirima nalazio današnji teritorij Hrvatske: Austrougarske Carevine (1867–1918), Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije (1918–1941), Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1945–1991) i Republike Hrvatske (1991–2011), kao samostalne države.

U okviru prvog državno-pravnog razdoblja (Austrougarska Carevina), 1785. godine izvršen je prvi tzv. „jozefinski“ popis „civilne Hrvatske i Slavonije“, koji je bio ciljno usmjeren na stanovništvo sposobno za vojsku. Drugi popis stanovništva proveden je 1850. a završen je 1851. godine, a kako nije ispunio takozvani „kritički trenutak“² nije dobio legitimitet. Naredni popis stanovniš-

² Uvjet po kome se popisni podaci moraju sinhrono prikupljati u određenom vremenskom intervalu.

tva proveden je 1857. godine. To je bio prvi opći popis kojim je obuhvaćeno cjelokupno domaće prisutno i privremeno odsutno stanovništvo. Pored imena i prezimena, trebalo je popisati i niz drugih osobnih podataka, međutim, i taj popis je imao niz manjkavosti, npr. nije se unosio podatak o narodnosti, nego samo podatak o vjeroispovijesti, ili podaci se nisu iskazivali za niže teritorijalne jedinice od županije. Sve su manjkavosti uočene i kontrolirane, što je prejudiciralo naredne popise stanovništva Carevine – 1869, 1880, 1890, 1900. i 1910. godine. Naše istraživanje se ograničilo na popis od 1880. godine i na naredne popise, dakle za period od 30 godina, kako to čini i Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Međutim, pored navedenih popisa, u analizi nekih specifičnih hrvatskih regija djelomično smo koristili i popis proveden 1857. g. i to u dijelu koji se odnosi na teritorijalne cjeline, takozvane „kapetanije“, u okviru područja nekadašnje Vojne krajine.³

U okviru drugog državno-pravnog razdoblja (Kraljevina Jugoslavija) u naše istraživanje uključili smo popise provedene 1921. i 1931. godine, dakle za period od 10 godina, u kojima je nacionalna pripadnost posredno utvrđivana preko podatka o vjeri i jeziku. Svi podaci ovoga popisa nisu objavljeni, npr. za niže teritorijalne cjeline, kao što su općine i naselja, tako da te rezultate popisa nismo mogli cjelovito koristiti. Popis 1941. godine nije izvršen zbog ratnog stanja. Ali smo u jednom dijelu analize projicirali ukupan broj stanovnika za tu predratnu godinu na osnovu priraštaja između dva prethodna popisa (1921. i 1931).

U okviru trećeg državno-pravnog razdoblja (SFRJ) našim istraživanjem su obuhvaćeni popisi provedeni 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. i 1991. godine, dakle za period od 43 godine, što je najduži period u jednom državno-pravnom poretku obuhvaćenom ovim istraživanjem.

U okviru samostalne države – Republike Hrvatske, istraživanjem su obuhvaćena dva provedena popisa 2001. i 2011. godine, dakle za period od 10 godina.

Našim istraživanjem je obuhvaćeno ukupno 14 državnih popisa stanovništva za period od 131 godine (za neke regionalne analize djelomično su korišteni popisi iz 1857. i 1835).

Osnovni izvor podataka iz navedenih popisa za ovo istraživanje su tri publikacije Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske. Prva je: *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske (1880–1991) po naseljima*, u pet knjiga (I–V) Zagreb, 1998. godine, u kojoj je navedenih 12 prethodnih popisa stanovništva do 1991. godine (samo djelomično dva popisa 1921. i 1931. u Kraljevini Jugoslaviji, kako je prethodno naznačeno) objedinjeno i prilagođeno teritoriju današnje Republike Hrvatske i njenoj administrativno-političkoj podjeli. Druge dvije publikacije su: *Popis stanovništva 2001: Stanovništvo prema narodnosti po naseljima*, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb 2002; i *Popis stanovništva 2011: Stanovništvo*

³ Vidjeti opširnije u: *Statistischen Übersichten über Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zolung vom 31. October 1857*, Kaiserlich-Königlichen Hof und Staatsdruckerei, Wien, 1857.

prema narodnosti po Gradovima/općinama, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb 2012.

U okviru projekta, a za potrebe ovog istraživanja, kreirana je *baza podataka* u koju su, na osnovu navedenih publikacija DZSRH, unijeti podaci o ukupnom broju stanovnika, ukupnom broju Hrvata, ukupnom broju Srba i ukupnom broju ostalih stanovnika, koja u popisima nije dalje etnički diferencirana (ona je dobijena oduzimanjem od ukupnog zbroja hrvatskog i srpskog stanovništva). Ovi su podaci prezentirani na svim razinama administrativno-političke podjele koja je vrijedila u vrijeme popisa od 31. III 1991. godine: od naselja, općina i gradova do države. Ostale razine u ovoj analizi (regije i subregije) su naše arbitrarne istraživačko-analiitičke konstrukcije, koje nisu ušle u bazu podataka.⁴

Analizom ovog dugog vremenskog niza censusa, iako heterogenog s obzirom na različitost državno-pravnih uređenja u kojima su provedeni, posebno popisnih pravila i propisa, ostvarujemo istovremeno dugoročni (tokom 131 godine), srednjoročni (tokom 43 godine u okviru SFRJ) i kratkoročni (tokom 10 godina u samostalnoj državi) uvid u razvoj stanovništva naše republike. Ovu trinomnu podjelu smo tek djelomično koristili odnosno primijenili o ovoj našoj analizi.

Pri kraju, dajemo još jednu značajnu uvodnu napomenu. Ovim izvještajem o provedenom istraživanju želimo inaugurirati jedan novi pristup interpretaciji demografskih podataka, pogotovo kada se analiziraju kretanja i dinamike stanovništva u dugim vremenskim intervalima, kao što je to slučaj u ovoj našoj demografskoj analizi tokom više od 130 godina u okvirima četiri različita društveno-pravna uređenja. Naime, našu smo analizu nastojali kontekstualizirati u smislu sagledavanja demografskih promjena u relevantnom kontekstu, koji bitno utječe, neposredno ili posredno, na razvitak stanovništva i njegove fluktuacije. A to znači u kontekstu sveukupnih životnih i socijalnih prilika i okolnosti, prije svega, egzistencije i opstojnosti stanovništva, kao i historijskih događanja u određenim vremenskim razdobljima, koji su bitno utjecali na demografske promjene na njegove kvantitativne promjene i reprodukciju. Jer svaki način proizvodnje i organizacije društva, dostignuti stupanj podjele rada, kultura življenja, razni oblici mehaničkog zadiranja u demografski korpus i drugi društveno-ekonomski čimbenici, određuju prirodu reprodukcije stanovništva. Dakle, ova bi analiza bila neka vrsta kontekstualne demografije ili demografske historije, koja ima za cilj otkrivanje i utvrđivanje demografskih istina, odnosno demografskih saznanja, o ulozi i značaju stanovništva kao ljudskog, reproduktivnog faktora razvitka svake društvene zajednice. Prema

⁴ Postoji niz metodološko-semantičkih i drugih problema vezanih uz izradu ove sveobuhvatne i jedinstvene publikacije Državnog zavoda za statistiku RH. A također vezano i uz pojedine konkretne cenzuse, posebno uz prve provedene u Republici Hrvatskoj 2001. i 2011. O tome je provedena rasprava u okviru istraživačkog tima. Navodimo primjer nekih popisa koji nisu registrirali nacionalnu pripadnost nego samo vjeru, ili pak vjeru i maternji jezik; zatim razne kategorije popisano stanovništva – stalno prisutno, rezidencijalno, privremeno odsutno, itd. Zaključeno je da se u ovaj kompleks problema u ovom Izvještaju ne ulazi i da kao istraživački tim prihvaćamo publikacije DZSRH u cijelosti kao mjerodavne, meritorne i dostatne za ovo naše istraživanje (nap. aut.).

tome, iako je demografija primijenjena znanost, koja počiva na provjerljivoj statističko-matematskoj logici i metodologiji, evolucijom podjele rada ona postaje sve složenija i ovisnija od rezultata drugih znanosti. U tom smislu za ovakav kontekstualni pristup neophodan je interdisciplinarni rad pri analizi demografskih činjenica i saznanja.

Kontekstualni pristup u ovoj demografskoj analizi, naročito je naglašen u našoj interpretaciji demografskih promjena u suvremenoj povijesti, odnosno promjenama koje su registrirali dva posljednja popisa stanovništva u ovom dugoročnom nizu od 14 provedenih cenzusa, što je i razumljivo jer smo to razdoblje osobno svjedočili i doživjeli. Smatramo da time implicite apostrofiramo neke čimbenike demografskih promjena koji se obično zaobilaze i ne spominju u ovakvim i sličnim analizama. To su u prvom redu čimbenici socio-psihološke naravi, koji su veoma složeni i „nevidljivi“, kao npr. recidivi prošlih sličnih događanja koji su ostali u kolektivnom pamćenju, ili su prenijeti mladima kao iskustvo starijih. Zatim, razni vidovi strahova i frustracija, duboka emotivna vezanost za zavičaj i rodnu grudu, utjecaj propagande i političkih pritisaka, specifikumi grupnog ponašanja, ili ponašanja mase, i sl.

Svjesni smo činjenice da je naša analiza tek pokušaj primjene kontekstualnog demografskog pristupa demografskoj građi s kojom smo raspolagali, ali, također, i brojnih ograničenja i teškoća (prije svega nedostatak interdisciplinarnih istraživanja), da bi i ostvarili u potpunosti takav pristup. Multiprofesionalni sastav istraživačkog tima i suradnika je tek donekle ublažio taj naš hendikep.⁵

Kako smo naprijed naveli glavne izvore podataka ove analize, to smatramo nepotrebnim da tokom teksta, posebno uz tabele, ponavljamo nazive tih izvora in extenso. Izvore navodimo samo tamo u tekstu, posebno u tabelama, gdje se koriste drugi izvori od navedenih glavnih izvora DZSRH.

⁵ Među nositeljima ovog projekta (tim i suradnici) nalaze se sljedeće profesije: demografi, sociolozi, historičari, pedagozi i statističari.

Prvi dio

HISTORIJSKI KONTEKST NASELJAVANJA SRPSKOG STANOVNIŠTVA U HRVATSKOJ

Za potrebe ovog izvještaja ovdje navodimo u obliku skice, odnosno svojevrsnog sažetka, samo neke, po našem mišljenju značajnije aspekte historijskog konteksta naseljavanja srpskog stanovništva u Hrvatskoj. Pri tome, treba napomenuti da nam nije namjera da proučavamo i istražujemo historiju Srba na ovim prostorima, nego nas zanimaju samo uzroci i posljedice pojave i tokova njihovog doseljavanja, dinamika njihovog rasta i dinamika njihove minorizacije, i, konačno, njihovo stacioniranje i sedentarno zasnivanje naselja.

Naseljavanje srpskog stanovništva počelo je davno prije nego što datira popisna građa koju analiziramo u ovom našem izvještaju, ne samo prije prve godine kojom počinjemo našu analizu (1880), nego i prije prvog popisa, koji nije uzet u obzir zbog nekih njegovih manjkavosti (1785).

Brojnije naseljavanje Srba na prostorima današnje Hrvatske najuže je povezano, odnosno uzrokovano, ekspanzijom Turske Carevine na evropske prostore, posebno na Balkanskom poluotoku, koje je dobrim dijelom uspjela pokoriti i njima stoljećima vladati.⁶ Time je bilo predodređeno da se srpsko stanovništvo masovnije naseljava na ovim prostorima nakon njihove razorene i pokorene prethodne postojbine.

Turci su imali stalnu, dobro organiziranu vojsku, razvijenu strategiju i taktiku ratovanja, odnosno za ono vrijeme specifičnu vojnu doktrinu, potpuno suprotnu feudalnoj razjedinjenoj organizaciji malih država sa utvrdama i teško pokretljivim oklopnicima. Odlikovala ih je masovna uporaba konjice. Turci bi zaobilazili utvrde, poharali okolinu, odnosili dobra i uzimali „danak u krvi“ – roblje, djevojke za hareme i dječake za janjičare. Imali su posebne jedinice za brze prepade na konjima, a kasnije i posebne jedinice janjičara, fanatizirane „carske sinove“, koji su u ime cara i Alaha bili spremni na svaku žrtvu. Otuda narodna sintagma za ove silnike-zulumčare: „Poturica gori od Turčina“. Uhodama, prepadima, prijetnjama, vazalstvom, sistemom latentnog ratovanja

⁶ Historiografija bilježi neke spomene i zapise o srpskom stanovništvu na tlu Hrvatske starijeg datuma od prvih upada turske vojske na Balkan. To je detaljnije opisano u daljnjem tekstu ovog poglavlja u kronologiji kretanja i seoba srpskog stanovništva.

zauzimali su lakše osvojive prostore „komad po komad“, a velikim bitkama satirali su i veće neobjedinjene kršćanske feudalne državnice. Pohode sa do 5.000 vojnika Turci nisu smatrali ratom, nego prostim iznenadnim napadom sa nezivjesnim ishodom (svojevrzni „blickrig“).

Turske pobjede i osvajanja imale su raznolike i veoma kompleksne povijesne posljedice na stanovništvo i konfiguraciju njegove naseljenosti na prostorima Hrvatske, posebno srpskog. Poslije poznate bitke na Marici 1371. g. započeo je nezaustavljivi prodor Turaka na Balkan. Nepunih 20 godina kasnije 1389. g. uslijedio je Boj na Kosovu, koji je prejudicirao sudbinu tadašnje srpske države, kao plijen Turske Carevine. Najtragičniji ratni događaj u borbi protiv Turaka na hrvatskom tlu zbio se na Krbavskom polju 1493. g. Tada izgibe gotovo cijelo hrvatsko plemstvo, među njima i sin bana Derenčina, a neki plemići padoše u zarobljeništvo. Procjenjuje se da je u toj bitki izginulo oko 13.000 ljudi i 70 sveštenih osoba.⁷ Turci su kasnije sa lakoćom prodirali do Štajerske i došli pod zidine Ljubljane.

Kretanja, odnosno premještanja i seobe stanovništva, ili, demografskim jezikom rečeno, migracije stanovništva, u ovom slučaju manje-više prisilne, postupno su se sve više i jače zahuktavala, poprimajući relativno goleme razmjere za ono vrijeme. Svi istraživači ovog fenomena ističu da su Srbi dolazili preko planinskih prevoja, i kako je to naš najveći balkanolog Jovan Cvijić nazvao, bilo je to „metanastazičko prodiranje od Grdeličke klisure do Zagrebačke gore“.⁸ Srbi su bili još u rodovsko-plemenskim zajednicama. Dugim i mukotrpnim, praktično, bijegom ispred turske ekspanzije, rodovi i plemena su se raspadala: gubili su staništa, pokretna dobra, mnoge svoje članove, stočna stada, i dr. Bili su izloženi svim nevoljama i „neverama“, uključujući i posljedice prisilne prirodne selekcije. Jedino što su sa sobom nosili su navike, običaji, kršćanska vjera i obredi i načeta plemenska organizacija, temeljena na mnogoljudnoj porodičnoj zadruzi, koja će se održavati stoljećima. Nerijetko, njihovi sveštenici bili su njihovi duhovni vođe, učitelji pismenosti, vidari, a često i četovođe. Kasnije, kada su se stacionirali na turske zauzete prostore, pretvarali su se u takozvane prebjege, uz nova žrtvovanja za novostvorenu obrambenu regiju – Krajinu. Tada je Austrijska Carevina odlučila da organizira i formira Vojnu krajinu sa stalnom vojskom (sa kulama i karaulama), i da tako stvori efikasnu preventivu, odnosno svojevrsku „signalizaciju“ eventualnih turskih pohoda, da bi zatvorila prolaz tih prodora. Međutim, tada je i Turska osnovala svoju Tursku krajinu.⁹

⁷ Vid. opš. u: Milan Radeka, *Gornja Krajina ili Karlovačko vladništvo – Lika, Krbava, Gacka, Kapelsko, Kordun i Banija*, izd. SUPS SR Hrvatske, Zagreb, 1975, naročito str. 79–96. Ovo je akribijalna analiza izvorne građe uglednog analitičara-povjesničara o naseljavanju Srba u naznačene krajeve, s naglaskom na surove borbe s turskim presizanjem prema hrvatskim teritorijama. Analize sadrže sveukupne procese življenja – naseljavanje, ekonomija, kultura, školstvo, institucije obrane, te početke zasnivanja Vojne krajine za doba Matijaša Korvina (1458–1490) i osnivanja Senjske kapetanije 1469. godine.

⁸ Vid. opš. u: Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslavenske zemlje (osnove antropologije)*, Narodna biblioteka Srbije, Beograd, 2013, (ćirilica).

⁹ Ta je Turska krajina obuhvaćala široki prostor brojnih naselja oko slivova rijeka Une, Sane i Vrbasa do Jajca, potom rijeke Usore do Bihaća, Prijedora, Kotor Varoša, pa dalje u prostorima ondašnjih okruga Bosanske Krupe, Bosanske Dubice, Bosanske Gradiške, Cazina, Velike Kladuše, Bosanskog Novog

U tim uvjetima nije bilo lako odlučiti se na prebjegavanje, naime, taj čin je bio teže ostvarljiv. Pa ipak su to neki pojedinci i neke porodične grupe uspijevale.

Kako su Turci živjeli po gradovima i utvrdama vojnih logora, Srbi-graničari su vazda bili izloženi pljačkama, haraču, neizvjesnosti neprestanih turskih otimačina i razno-raznim drugim nevoljama i nedaćama. Življahu, kako su kroničari zabilježili „nikad danka za odmora“.¹⁰

Poznati pisac historije Srba Konstantin Jiriček¹¹ ističe da su ratovi i stradanja prosto prisiljavali narode na veoma rizične migracije i to uslijed straha, oskudice, skupoće, bolesti, gladi, silnih zastrašivanja – tražili su u nemogućem spas. Naime, turski neprestalni pritisci, zulumi i upadi izazivali su „stalna kreševa“. Nagonili su ljude u bespuća, da preko prijevoja, šuma, ispod Šare, Skopske crne gore dođu preko Hercegovine u Dalmaciju i Hrvatsku. Ove seobe trajale su stoljećima, da bi popunjavale ispražnjene prostore u Hrvatskoj. Cijelo XVI stoljeće bilo je vrijeme golemog stradanja u tada nedovoljno naseljenoj Hrvatskoj, koje neki po tome nazivaju „krvavo stoljeće“.¹²

Kronologija ovih kretanja, odnosno premještanja i seoba srpskog stanovništva, kako smo to na početku ovog sažetka nazvali, duga je, rekli bismo stoljetna. Evo skice kratke i sažete kronologije seoba i naseljavanja srpskog stanovništva na prostorima današnje Hrvatske.

- Prvi historiografski spomeni i zapisi o naseljavanju Srba u sjevernoj Dalmaciji (Dalmatinska zagora) datiraju još iz XIV stoljeća za vrijeme vladavine Šubića, kao najdugovječnijih vlastodržaca od 12 hrvatskih plemena.
- Kasnije, ova doseljavanja bivaju snažnija i brojnija. Masovnije naseljavanje srpskog stanovništva počelo je kada „Bosna šaptom pade“ 1463. godine, napose, u XVI i XVII stoljeću. Tako nakon što je Hrvatska „opustošena“ i „raskomodana“ sa gubicima od preko 400.000 žitelja, dvojbe oko obrane vlastitog prostora od najezdi Turaka bile su: popunjavanje prostora sa novim žiteljima, dobivanje novih kmetova ili novačenje vojnika iz svojih postojećih naselja. U takvim okolnostima procesi naseljavanja Srba, posebno prekodunavskih, se uvećavaju. Neki istraživači te doseljenike nazivaju „Rašani“, neki „Vlasi“, a neki „Pravoslavni Dalmatinci“. U Slavoniji oko Kalnika takve srpske naseobine zvali su „Mala Vlaška“ ili „Terra Valachorum“.
- Za vladavine hrvatsko-ugarskog kralja Matije Korvina (1458–1490) ojačana je obrana od Turaka brojnim reformama, uključujući i „regule“ i statute Srba, što ga je uvrstilo u „dobrog vladara“.¹³

i Sanskog Mosta, danas poznato kao Bosanska Krajina, gdje su Turci na svim tim prostorima formirali svoje brojne militarizirane sandžake.

¹⁰ „Raskomodana Hrvatska do naseljavanja pojedinih regija sa svim nevoljama turobno stresoznog života od pogibelji, harača, danka u krvi, oskudice do jedvite biološke selekcije u prostorima militarizirane zone generacijskog otpora.“ Vid. opš.: M. Radeka, *op. cit.*, str. 31 i dalje.

¹¹ Konstantin Jiriček, *Istorija Srba*, Naučna knjiga, 2. izd., Beograd, 1952.

¹² Svi povjesničari, kao npr. Jiriček, Radeka, Grković, Lopašić i dr., poradi stvarnosti, XVI stoljeće obilježavaju kao „krvavo stoljeće“.

¹³ Vid. opš. u R. Lopašić, *op. cit.*

- Za vladavine kralja Sigismunda (Žigmunda) (1387–1437) Srbi se spominju u Lici i oko Senja.
- Postoje brojni dokumenti o dolasku „Rašana“ u Žumberak. Mažuranić ih naziva „ljutim vlasima“. Na primjer, Lopašić opisuje naseljavanje Žumberka – 1533. zatim 1538. i 1541. godine – pripadnicima „istočne crkve“ iz Primorja. Sa ovog područja regrutirani su Uskoci kao najamnici za obranu Bihaća i zaštite od aspiracija Venecije. Ovo naseljavanje imalo je strateški značaj, da se onemogućiti Turcima da prodiru preko Bele Krajine u Sloveniju, a istovremeno nemoguće je bilo obraniti područje Korduna, jer se na ovom području nalaze otvoreni prostori za turske prodore.¹⁴
- Naseljavanje Srba na području Gorskog kotara počelo je 1609. godine uz pomoć kaluđera iz manastira Krke. Naseljavaju se prostori oko rijeke Dobre i oko naselja Modruša, Oštarija, Ogulina i „Pusti Plaški“. Naseobine nastaju direktnom kupovinom zemljišta a ne prostim zaposjedanjem praznih prostora, kao u većini drugih područja Hrvatske.
- Koncem XVI i početkom XVII stoljeća dolazi do masovnijih naseljavanja u Gornjoj Krajini, o kojima mnogi istraživači imaju točne opise broja porodica, imena voditelja selilačkih skupina i mjesta zasnivanja naselja – u početku „naselja za dati trenutak“, zbog veoma čestih turskih provala i napada. Time se stvorila kakva-takva podloga da se novonaseljenim stanovnicima nametnu regule o dužnostima i obavezama u „obrani predzida kršćanstva“, poznate kao: vlaške privilegije (u vezi posjedovanja zemlje, stoke, posebno konja, stjecanja privilegija uz titulu „junaka“, i dr.), statuti i drugi razni oblici sporazuma i dogovora. Ovaj proces regulacije međusobnih odnosa novonaseljenog srpskog stanovništva sa domicilnim vlastima bio je pun unutarnjih proturječnosti i teškoća, ali iz nužde se dolazilo do spoznaje da je to jedini način preživljavanja u datom trenutku i prostoru obitavanja.
- Kasnije, tokom sredine XVII i XVIII stoljeća, dolazi do stabilnijih naseljavanja i zasnivanja stacioniranih naselja, odnosno toponima trajne naravi, koji su se održali sve do današnjih dana. U radovima Grkovića i Lopašića, a i nekih drugih istraživača, iznose se podaci za gotovo svaki toponim: kada je naseljen i sa kolikim brojem porodica i naseljenika, iz kojeg kraja su došli, sastav „domova“, prezimena kućedomaćina, raspoloživa dobra i ostalo.
- Poslije Austro-turskog rata 1788–1791. g. naseljavanja srpskog stanovništva po Krajini na pojedinim područjima današnje Hrvatske, samo kao ilustracija, izgledala je kako slijedi:

¹⁴ Vid. opš. u radovima Radoslava Lopašića: *Urbar modruški od god. 1486., oko Kupe i Korane*, izd. Matica hrvatska, Zagreb, 1895.; *Bihać i bihaćka krajina*, Matica hrvatska, Zagreb, 1890.; *Spomenici Hrvatske krajine od god. 1693. do 1780*, JAZU, knj. III, Zagreb, 1889. Ovaj pravi „mrav-pčelica“, kako su neki nazivali Radoslava Lopašića, osim muka naseljavanja oko Kupe i Korane, detaljistički je opisivao naselja, rodove, prezimena, četovanja, „slave i žalovanja“, bitke i poraze, regimente i utvrde, privilegije i kazne, što valja naznačiti kao najizvornije opise naseljavanja toponima prema arhivskim dokumentima u nas.

- ✎ U **Cetinskom kraju** naseljeno je 230 porodica/kućanstava ili toliko zasnovano domova, u selima Radovica (46), Maljevac (37), Kekić Selo (37), Cetinska Varoš (60), Begovac (16) i Kruškovac (34).
- ✎ U **Drežničkom kraju** naseljeno je 275 porodica/kućanstava ili domova u selima Ljeskovac (50), Grabovac (60), Sadilovac i Gavranov Kamen (33), Vaganac (66) i Drežnik (66).
- ✎ U **području Otočke regimente** naseljeno je 156 porodica/kućanstava ili domova u selima Petrovo Selo i Baljevac (104), Međudražje, Meljinovac, Kruzi i Nebljusi (zajedno 52).
- ✎ U **području Ličke regimente** naseljeno je 320 porodica/kućanstava ili domova u selima Dnopolje (27), Donji Lapac (60), Orahovac (35), Gornji Lapac (18), Borićevac (15), Dobroselo (64), Doljani (37), Brotnja (19), Zaklopac (17), Kaldurma (8), Tiškovac (7), Vagan (7) i Drenovac (6).
- ✎ Na **područje Banije** na početku rata (1788. g.) naseljava se 428, a poslije rata 818, odnosno ukupno 1246 porodica ili domova u selima Topusko, Perna, Blatuša, Čemernica, Vrginmost, Bović, Stipan i dr.¹⁵

Cilj ovih naseljavanja je stvaranje baze za regrutiranje vojnika za obranu Austro-Ugarske Carevine od napada Turaka. Snaga te baze je u brojnosti regruta na ukupan broj doseljenika. Tako npr. u samo 4 regimentna područja (ličko, otočko, ogulinsko i slunjsko) sa oko 7.300 duša, moglo se regrutirati i do 2.000 vojnika.

Iako se na ovaj način granica stabilizirala, prodori Turaka nisu prestajali, posebno oni iznenadni pljačkaški prepadi. Istovremeno, nisu prestajali niti pojedinačna, porodična i grupna prebjegavanja ispred turskog zuluma, pa se tako nastavljalo i doseljavanje srpskog stanovništva u već utemeljenim i novim naselbinama. Sve je to pojačavalo potrebu daljnjeg razvijanja državne regulative u pogledu prava, posebno privilegija, kao i dužnosti doseljenih stanovnika; jačanja obrambene sposobnosti naselja; ekonomskih resursa, posebno zemljišta i stočnog fonda, infrastrukture, i dr.

Odnosi između državnih organa Austro-Ugarske Carevine i doseljenog srpskog stanovništva, odnosno glava/kućedomačina, te između doseljenika različitog domicilnog porijekla bili su prilično složeni i često proturječni i konfliktni. Tako na primjer, na svim naseljenim područjima Gornje Krajine manje je bilo prijepora između doseljenih i starosjedilaca, jer su tu bila dominantna takozvana slobodna naseljavanja, u odnosu na područje Varaždinskog generalata, gdje je nerijetko dolazilo do konflikata koji su ličili na prave pobune i sukobe. Dolazilo je do sukoba i na ekonomskoj osnovi, jer su ti krajevi bili već naseljeni i manje je bilo nezauzetih posjeda. Bilo je također i sukoba na vjerskoj osnovi.

Položaj doseljenika i obrana graničnih prostora bili su najuže uzajamno povezani i uvjetovani, te su useljenici uz pomoć organa vlasti Austrougarske Monarhije morali sklapati odgovarajuće sporazume i regule, poznate kao „Vlaški statuti“, kojima su regulirana razna životna pitanja, između ostalog razne

¹⁵ U radovima Radeke, Grbića, Lopašića i dr. ponavljaju se navedeni toponimi gdje su Srbi naseljeni.

privilegije (posjedovanje konja, „titula junaka“), kao i uvlaščivanje doseljenika na poljoprivredna zemljišta koja su obrađivali. Način osvajanja zemljišta u Gornjoj Krajini bio je isključivo krčenjem šumskog i krševitog zemljišta, što je jedinstveni oblik antropogenog pretvaranja nepoljoprivredne zemlje u poljoprivredne arabilne površine. Taj je posao po svojoj prirodi težak, mukotrpan i složen. Tim više što je dobar dio krajinskog područja zapravo kraškog podrijetla, čija ploča završava kod Krnjaka, oskudan vodom i zdravom humusnom zemljom. Zato je život na ovim prostorima bio sveden na životnu oskudicu, jer nikad se sjetva nije spajala sa žetvom. Izvrnut biološkoj selekciji u podneblju niskih, odnosno minimalnih subvencija prirode, iscrpljenih tala, slabih a ponegdje nikakvih komunikacija za dopremu robe, posebno hrane, iscrpljivalo je ljude do teškog preživljavanja. Uz ovo, svaki upad Turaka sakatio je ljudski faktor. Pa ipak, zahvaljujući nadljudskim naporima doseljenika, ova su područja okrvavljenih prostora bila naseljena i ostala „u funkciji obrane predziđa kršćanstva“.

Ovakav model organizacije stalne obrane od turskog nadiranja ka zapadu Evrope, stabilizirao je Krajinu kao svojevrsni perzistentni bedem, koji je omogućio u militariziranim uvjetima opstojnost kontinuirane i složene organizacije života naselja, ljudi i obrane. U kojoj mjeri je sve to bilo kvalitetno i učinkovito govore i sami toponimi koji su se većinom održali sve do sadašnjih dana.

Naši zaključci na kraju ovog sažetog pregleda historijskog konteksta naseljavanja srpskog stanovništva u raznim područjima današnje Republike Hrvatske su sljedeći:

(1) da je naseljavanje srpskog stanovništva u Hrvatskoj de fakto povijesni čin, odnosno historiografska činjenica;

(2) u tom smislu ono je povijesna datost, odnosno realnost, koja se dogodila davno prije nego što datira popisna građa koju analiziramo u ovom izvještaju;

(3) uz pretpostavku da se generacije smjenjuju svake tridesete godine, srpsko stanovništvo je u Hrvatskoj prisutno više od **21** generacije, odnosno više od **šest** stoljeća;

(4) ova i sve ostale naprijed iznijete činjenice govore da srpsko stanovništvo predstavlja starosjedilačku, višegeneracijsku, autohtonu etničku skupinu, odnosno zajednicu, koja je golemim naporima došla na ove prostore, branila ih kao „predziđe kršćanstva“, zajedno sa Hrvatima;

(5) doseljeno srpsko stanovništvo humaniziralo je prostore koje su naselili, krčenjem i osvajanjem zemljišta, zasnivajući naseobine i toponime, gradeći putnu mrežu i drugu infrastrukturu i time dalo svoj obol u društveno-ekonomskom razvitku svoje nove domovine Hrvatske.

Potvrda ovih zaključaka s novim argumentima i činjenicama i u novom svjetlu, vidjet će se u narednim poglavljima u drugom dijelu ovog izvještaja kroz analizu demografskih podataka provedenih popisa stanovništva.

Drugi dio

DEMOGRAFSKA ANALIZA POPISA STANOVNIŠTVA (1880–2011)

1. Pregled razvoja i kretanja ukupnog stanovništva i stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u Hrvatskoj

Kretanje ukupnog stanovništva i stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti prezentiraju se u tablicama 1 i 2 i grafikonima 1 i 2.

Tablica 1
Kretanje ukupnog stanovništva i stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u Hrvatskoj (1880–2011)

Godina	Apsolutni broj (Yt) Ukupno stanovn.	Apsolutni broj (Yt) Hrvati	%	Apsolutni broj (Yt) Srbi	%	It (bazni indeks) 1880=100			Vt (verižni indeks)		
						Uk. st.	Hrvati	Srbi	Uk. st.	Hrvati	Srbi
1880.	2.506.228	2.018.783	80,55%	441.912	17,63	100,00	100,00	100,00	0,00	0,00	0,00
1890.	2.854.558	2.295.634	80,42%	502.019	17,59	113,90	113,71	113,60	113,90	113,71	113,60
1900.	3.161.456	2.162.014	68,39%	535.473	16,94	126,14	107,09	121,17	110,75	94,18	106,66
1910.	3.460.584	2.371.546	68,53%	564.214	16,30	138,08	117,47	127,68	109,46	109,69	105,37
1921.	3.443.375	2.505.787	72,77%	764.901	22,21	137,39	124,12	173,09	99,50	105,66	135,57
1931.	3.785.455	2.660.425	70,28%	633.256	16,73	151,04	131,78	143,30	109,93	106,17	82,79
1948.	3.779.858	2.975.399	78,72%	545.039	14,42	150,82	147,39	123,34	99,85	111,84	86,07
1953.	3.936.022	3.116.625	79,18%	589.511	14,98	157,05	154,38	133,40	104,13	104,75	108,16
1961.	4.159.696	3.339.890	80,29%	624.932	15,02	165,97	165,44	141,42	105,68	107,16	106,01
1971.	4.426.221	3.513.647	79,38%	626.789	14,16	176,61	174,05	141,84	106,41	105,20	100,30
1981.	4.601.469	3.454.661	75,08%	531.502	11,55	183,60	171,13	120,27	103,96	98,32	84,80
1991.	4.784.265	3.736.356	78,10%	581.663	12,16	190,90	185,08	131,62	103,97	108,15	109,44
2001.	4.437.460	3.977.171	89,63%	201.631	4,54	177,06	197,01	45,63	92,75	106,45	34,66
2011.	4.284.889	3.874.321	90,42%	186.633	4,36	170,97	191,91	42,23	96,56	97,41	92,56

Ukupno stanovništvo Hrvatske se u 131-godišnjem analiziranom periodu, u odnosu na stanje u 1880. g., relativno blago povećavalo u desetogodišnjim

popisnim intervalima u rasponu od 13,90% 1890. g. do 90,90% 1991. g. odnosno prosječno 56,58% po jednom popisnom 10-godišnjem razdoblju. Dakle, za 131 godinu ono se nije ni udvostručilo (bazni indeks 2011. = 170,97).

Veliku većinu stanovništva činili su Hrvati i Srbi, dok su pripadnici ostalih narodnosti bili minimalno zastupljeni.

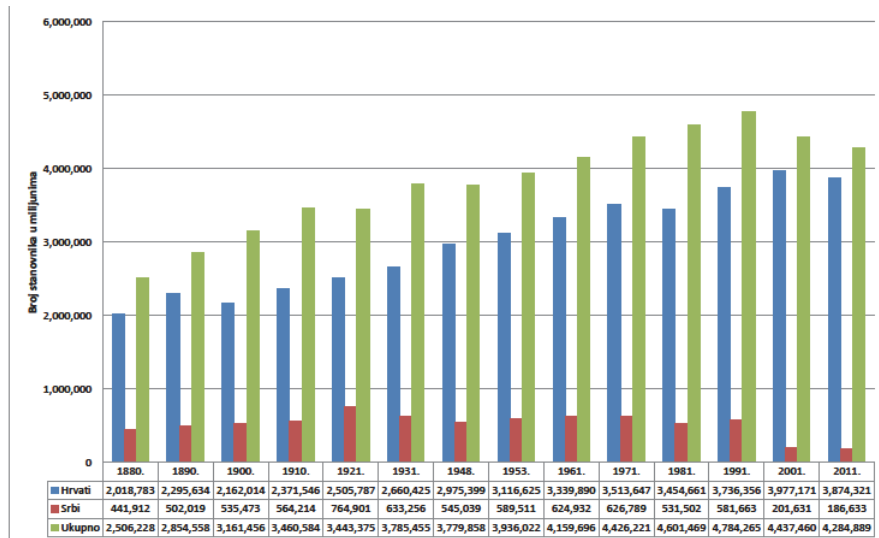
Tablica 2

Promjene u nacionalnom sastavu stanovništva (1880–2011)

Republika Hrvatska															
	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	Prosjeak
Srbi	441,912	502,019	535,473	564,214	764,901	633,256	545,039	589,511	624,932	626,789	531,502	581,663	201,631	186,633	
Hrvati	2,018,783	2,295,634	2,162,014	2,371,546	2,505,787	2,660,425	2,975,399	3,116,625	3,339,890	3,513,647	3,454,661	3,736,356	3,977,171	3,874,321	
Ostali	45,533	56,905	463,969	524,824	172,687	491,774	259,420	229,886	194,874	285,785	615,306	466,246	258,658	223,935	
Ukupno	2,506,228	2,854,558	3,161,456	3,460,584	3,443,375	3,785,455	3,779,858	3,936,022	4,159,696	4,426,221	4,601,469	4,784,265	4,437,460	4,284,889	
Udio Srbe	17,8%	17,59%	16,94%	16,30%	22,21%	16,73%	14,42%	14,98%	15,02%	14,16%	11,55%	12,16%	4,54%	4,36%	14,19%
Udio Hrvata	80,55%	80,42%	68,39%	68,53%	72,77%	70,28%	78,72%	79,18%	80,29%	79,38%	75,08%	78,10%	89,63%	90,42%	77,98%
Udio ostalog st.	1,82%	1,99%	14,68%	15,17%	5,02%	12,99%	6,86%	5,84%	4,68%	6,46%	13,37%	9,75%	5,83%	5,23%	7,83%

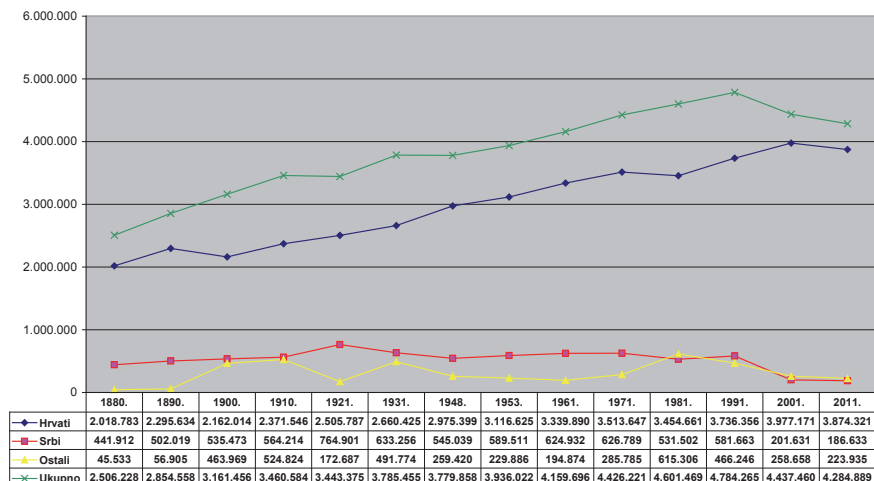
Grafikon 1

Kretanje stanovništva po nacionalnosti na nivou Hrvatske

Grafikon 2

Kretanje stanovništva po nacionalnoj pripadnosti u Hrvatskoj (1880–2011)

Udio hrvatskog stanovništva u ukupnom stanovništvu kretao se u rasponu od 68,39% 1900. g. do 90,42% 2011. g. to jest u prosjeku je bilo zastupljeno sa 77,98%. Do nešto značajnijih fluktuacija je došlo u popisima 1900. i 1910. g. kada je udio hrvatskog stanovništva pao ispod razine od 70% (68,39% odnosno 68,53%). Međutim, bazni indeks pokazuje stabilan i stalan rast hrvatskog stanovništva u odnosu na stanje 1880. g., u svim popisnim razdobljima, tj. od 7,09% 1900. g. do 97,01% 2001. g., odnosno prosječno je raslo po jednom 10-godišnjem razdoblju 48,61%.

Kod srpskog stanovništva situacija je znatno drugačija, u smislu da je njegov udio u ukupnom stanovništvu više fluktuirao. Tako je u periodu Austrougarske Monarhije, tj. do 1910. g., njegova zastupljenost u ukupnom stanovništvu bila relativno stabilna i kretala se u rasponu od 16,30% 1900. g. do 17,63% 1880. g., ili prosječno 17,11%. Relativno je najviša bila zastupljenost u razdoblju Kraljevine Jugoslavije kada su dosegli razinu od 22,21% 1921. g. odnosno 16,73% 1931. g. ili prosječno 19,47%. Nedostaje popis od 1941. g koji zbog ratnih prilika nije izvršen, za potpuniju sliku. Za vrijeme SFRJ učešće srpskog stanovništva u ukupnom stanovništvu Hrvatske kretalo se u rasponu od 11,55% 1981. g. do 15,02% 1961. g., ili prosječno za cijelo to 43-godišnje razdoblje, koje je ujedno najduže u cijelom analiziranom periodu, 13,79%. Najniža zastupljenost srpskog stanovništva zabilježena je u dva popisa 2001. i 2011. g. od samo 4,54%, odnosno 4,36%, kao posljedica etničkog čišćenja tokom građanskog rata (1991–1995) u tadašnjoj državi.

Pripadnici drugih narodnosnih skupina bili su, kako smo na početku istakli, relativno malo zastupljeni u ukupnom stanovništvu Hrvatske u analiziranom periodu. Njihov udio u ukupnom stanovništvu se kretao u rasponu od 1,82% 1880. g. do 15,17% 1910. g. ili prosječno 7,82%. Ne raspolazemo

s podatkom o njihovom sastavu, ali za pretpostaviti je da se u početnom periodu dobrim dijelom radi o državljanima Austrougarske.

* * *

Kao kuriozum iznosimo neke popisne podatke koji se odnose na formiranje jedne nove narodnosne skupine u bivšoj zajedničkoj državi. Naime, u socijalističkoj Jugoslaviji svi stanovnici, pa i tadašnje SR Hrvatske, 1953. godine dobivaju mogućnost da se u državnom popisu stanovništva izjasne kao Jugoslaveni, ili kao „neopredijeljeni“. Te popisne godine Jugoslavenima ili neopredijeljenima izjasnilo se 16.170 stanovnika Hrvatske, ili 0,41% stanovnika, da bi se 1961. godine ovako izjasnilo nešto manje tj. 15.560 stanovnika ili 0,37%. Dok su Jugoslaveni – neopredijeljeni prema popisima iz 1953. i 1961. godine obuhvaćali uglavnom one stanovnike koji se nisu pobliže narodnosno opredijelili ili su se regionalno opredijelili, dotle je popisom iz 1971. godine prvi put dana mogućnost stanovnicima tadašnje socijalističke Jugoslavije da se izjasne kao posebna grupa – Jugoslaveni. Te popisne godine Jugoslavenima se izjašnjava čak približno dva posto, tj. 84.118 ili 1,90% stanovnika Hrvatske. Enormni rast deklariranih Jugoslavena bilježi popis stanovnika iz 1981. godine kada se tako izjasnilo preko 8% tj. 379.057 ili 8,24% stanovnika Hrvatske. Bazni indeks 1981. u odnosu na 1953. g. iznosi 2.345. Ovo se praktički događa u vrijeme konfederalizacije tadašnje Jugoslavije, koja je započeta usvajanjem Ustava iz 1974. godine. Dakle, radilo se o fenomenu koji je bio suprotan tadašnjoj dominantnoj društvenoj situaciji koju su osmišljavale i zagovarale političke elite.

Tablica 3

Nacionalni sastav stanovništva Hrvatske (1953–1991)

Stanovništvo	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.
Hrvati	3.116.625	3.339.890	3.513.647	3.454.661	3.736.356
Srbi	589.511	624.932	626.789	531.502	581.663
Jugosloveni	16.170	15.560	84.118	379.057	106.041
Ostali	213.716	179.314	201.667	236.249	360.205
Ukupno	3.936.022	4.159.636	4.426.221	4.601.469	4.784.265

Prema relevantnim istraživanjima osamdesetih godina prošlog stoljeća, Jugoslavenima se izjašnjavala uglavnom mlada populacija, obrazovani ljudi, gradsko stanovništvo, ljudi iz mješovitih brakova, pripadnici manjinskih zajednica. Također, gotovo 20% članova Saveza komunista Jugoslavije izjašnjavalo se Jugoslavenima. Jugoslaveni su svoj identitet vezali uz politički i ideološki ustroj tadašnje države kao i uz njezin kulturni okvir. Već prema popisu stanovništva iz 1991. godine broj Jugoslavena u Hrvatskoj smanjuje se na 106.041. Nakon raspada socijalističke Jugoslavije većina Jugoslavena opet se deklarira prema narodnosnoj (etničkoj) pripadnosti. Danas najviše deklariranih Jugoslavena živi u Sjedinjenim Američkim Državama, Kanadi, Argentini, Brazilu i Australiji.

Novonastalu kohortu Jugoslaveni nitko nije regrutirao, organizirao, nagovaranjem ili presijom stvarao, „mobilizirao“. Ona je nastajala spontano, samosvjesno, pod utjecajem ranijih latencija, tenzija, međuetničko-religijskih „mix-eva“ na našim prostorima. Ona je na neki način parafraza biblijske ideje da smo jedinstveni rod, jer se realizirala kroz političku ideju bratstva i jedinstva i centraliziranog poretka. Nju su spontano inaugurirali mlađi i obrazovaniji pripadnici elite, zbog optimizma, napretka, ugleda u svijetu, posebno zbog uvođenja eksperimenta direktne demokracije, tj. samoupravljanja, i odstupanja od staljinizma. Ova kohorta, odnosno društvena grupa, nije ni nacionalna, ni anacionalna, posebno nadnacionalna, nego građanska, slobodoumna, tolerantna i socijabilna. To se vidi iz činjenice što su je činili ugledni akademici, političari, advokati, književnici, umjetnici, profesori, znanstvenici i pripadnici svih profesija, posebno obrazovanijeg svijeta u gradovima. Broj Jugoslavena, kao djelomice i plod ideje jugoslavenstva „hrvatskih muževa“, jednom trećinom je dolazio iz Hrvatske. O njima je profesor Predrag Matvejević, najprevođeniji naš književnik, napisao dvije knjige, a učenik Viktor Novak izdao čuveno djelo Antologija jugoslavenstva i smatrao ga značajnijim od svog životnog djela Magnissimum Crimen.

Uoči građanskog rata, pod konac prošlog stoljeća, predstavnici Jugoslavena probili su se sa Strankom reformista Ante Markovića u parlamente BiH i Makedonije. Razbijanjem Jugoslavije nestali su i Jugoslaveni iz popisa, osim u inozemstvu. Bez posebnog ciljnog istraživanja nije moguće spoznati pravu suštinu nastanka ove milionske skupine stanovništva i njene sudbine poslije raspada Jugoslavije.

* * *

Verižni indeks pokazuje kretanje broja stanovnika (prirast ili manjak) između dva uzastopna popisa, to jest za svaki popis u odnosu na prethodni. Kao što je vidljivo u tab. 1 i 2, ukupno stanovništvo se relativno neznatno povećavalo između dvaju popisa, i to u rasponu od 13,90% u razdoblju 1880–1890, do 3,96% u periodu 1971–1981. g., ili prosječno za cijelo analizirano razdoblje 7,57%. Iznimke su 4 međupopisna razdoblja kada se stanovništvo smanjivalo, i to u razdoblju 1910–1921. g. za 0,50%, u razdoblju 1931–1948. za 0,15%, u razdoblju 1991–2001. za 7,25% i u razdoblju 2001–2011. za 5,40%, odnosno ukupno za navedena dva posljednja razdoblja za 12,65%.

Verižni indeksi za hrvatsko stanovništvo pokazuju kontinuirano relativno blago povećanje broja stanovnika u gotovo svim međupopisnim razdobljima (10), i to u rasponu od 4,75% u razdoblju 1948–1953. g. do 13,71% u razdoblju 1880–1889. g. ili prosječno za cijelo analizirano razdoblje 7,87%. Iznimka su tri međupopisna razdoblja kada se hrvatsko stanovništvo blago smanjivalo i to u razdoblju 1890–1900. za 5,22%, zatim u razdoblju 1971–1981. za 1,68% i u razdoblju 2001–2011. za 2,59%.

Verižni indeksi za srpsku populaciju pokazuju znatno veću, rekli bismo drastičnu fluktuaciju, odnosno nestabilnost, iako se ono povećavalo u većini međupopisnih razdoblja (8). To se povećavanje kretalo u rasponu od minimalnih 0,30% u razdoblju 1961–1971. do maksimalnih 35,57% u razdoblju

1910–1921. g., ili prosječno za svih 8 međupopisnih razdoblja za 10,63%. Međutim u drugih 5 međupopisnih razdoblja srpsko stanovništvo bilježi drastično smanjivanje stanovništva, i to u razdoblju 1921–1931. za 17,21%, (?) u razdoblju 1931–1948. za 13,93%, u razdoblju 1971–1981. za 15,20%, u razdoblju 1991–2001. za 65,34%, i u razdoblju 2001–2011. za 7,44%. Drastično smanjivanje srpskog stanovništva u navedena dva posljednja međupopisna razdoblja (za 72,78%) posljedica je etničkog čišćenja, odnosno vojno-redarstvenih akcija Hrvatske vojske poznatih pod nazivom „Bljesak“ i „Oluja“.

Ako se diferencirano pristupi ovdje analiziranoj statistici popisa stanovništva prema državno-pravnim razdobljima, posebno prema onim u kojima je provedeno više popisa stanovništva, kao što je Austro-Ugarska Carevina (4 popisa – tokom 30 godina), i SFRJ (6 popisa – tokom 43 godine), uočava se jedna osobitost. Naime, kretanja su uglavnom uravnotežena, s nikakvim, ili veoma malim odstupanjima od očekivanog, odnosno sporog povećanja broja stanovnika. Drugo što je uočljivo, to su fluktuacije srpskog stanovništva s negativnim predznakom u međupopisnim razdobljima 1961–1971. i 1971–1981 u okviru državno-pravnog razdoblja SFRJ. Posebno su drastično izražene te fluktuacije u međupopisnim razdobljima 1991–2001. i 2001–2011. u okviru državno-pravnog razdoblja Republike Hrvatske.

Za šira i detaljnija objašnjenja evolucije stanovništva Hrvatske u posljednjih sto i više godina bilo bi potrebno provesti daljnja demografska i historiografska istraživanja i to ciljane naravi, a za mnoge temate i interdisciplinarne istraživačke projekte u kojima bi sudjelovali stručnjaci i znanstvenici različitih struka i profila. Međutim, kako svega toga nemamo, preostaje nam da na osnovu historiografske građe i literature sažeto iznesemo neke činjenice i saznanja relevantne za bolje razumijevanje naprijed prezentiranih statističkih podataka o kretanju stanovništva Hrvatske u analiziranom periodu.

Postoje neki opći faktori koji su utjecali na evoluciju ukupnog stanovništva u Hrvatskoj, odnosno na njen demografski korpus. To su, prije svega, opće prilike i uvjeti života i rada stanovništva, koji su bili veoma loši i daleko ispod razine standarda većine tadašnjih evropskih zemalja. Naime, naše je stanovništvo tokom manje-više cijelog ovog analiziranog perioda bilo izloženo brojnim surovim životnim nevoljama, svekolikom siromaštvu i oskudici na granicama gladi, učestalim epidemijama i bolestinama (harala je učestalo, npr. difterija, u narodu zvana „daviteljica djece“, koja je uništavala porode a nerijetko i rodilje);¹⁶ zatim, u poljoprivredi kao izvoru hrane stanovništva, raznim biljnim zarazama i štetocinama (npr. filoksera u priobalju i drugdje); stanovništvo je prebivalo u skromnim, nehigijenskim i nedovoljno sigurnim i zaštićenim stambenim kućama i nastambama, i dr. Poljoprivreda je bila inokosna i naturalna, i jedina i isključiva grana privređivanja, ali na veoma niskom i tehnološki zaostalom nivou, sa volovskom, kravljom i rjeđe konjskom zapregom, sa ni-

¹⁶ Zbrajanjem procijenjenih podataka drugih autora (Bogić, Pirc, i dr.), Nejašmić konstatira da su razne bolesti i epidemije (kolera, dizenterija, španjolska gripa, tifus i dr.) „od 1900. do kraja Drugog svjetskog rata na tlu Hrvatske odnijele oko 75.000 života“. Vid. opš. Ivo Nejašmić: *Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001. : demografske posljedice stoljetnog procesa*, MET, br. 3, Zagreb, 2014. str. 423.

skim prinosima i gospodarstvima koja su samo iznimno uspijevala „sastavljati sjetvu sa žetvom“. Kroničari bilježe, kako u većini naših krajeva u to vrijeme: „svaka treća godina bijaše ili sušna ili poplavna“ (u narodu zvane „nerodne, gladne“). Može se slobodno reći, da su cijele generacije bile izložene prirodnim procesima, odnosno biološkoj selekciji. One su preživljavale, jer kako reče naš poznati ekonomista i agrarac prof. Mijo Mirković „nitko ne umije od tako malo da preživi kao seljak“.¹⁷

Pored ovih općih, rekli bismo primarno ekonomskih i životnih faktora, na evoluciju stanovništva Hrvatske u analiziranom razdoblju, veliki utjecaj su imali nazovimo ih uvjetno „ratni, odnosno vojni faktori“. Naime, kroz cijeli taj period vođeni su brojni ratovi, pa su ratne prilike postale gotovo svakodnevice, smjenjivale su se jedne za drugom u kontinuitetu, naročito za vrijeme najezde turskih osvajača. Taj je rat bio koban, posebno za srpsko stanovništvo u militariziranim pograničnim zonama s „Turskom vojnom krajinom“. Njihove žrtve nikada nisu izbrojane i valorizirane, a njihovi su potomci u novoj samostalnoj hrvatskoj državi protjerani i ostali bez posjeda koji su s mukom i krvlju stečeni.¹⁸

Osim navedenih dugotrajnih turskih ratova, kao i njihovih recidiva,¹⁹ na ovim prostorima su se u analiziranom periodu dogodila još četiri velika i iscrpljujuća rata: Prvi svjetski rat (1914–1918), Drugi svjetski rat (1941–1945), i dva građanska rata na teritoriji bivše jugoslavenske države: 1941–1945. i 1991–1995. godine. Osim toga, iza Prvog svjetskog rata harala je pandemija španjolske groznice, a u Drugom svjetskom ratu pandemija tifusa. Ovi su ratovi i pandemije nanijeli ogromne direktne i indirektne posljedice (zadržani natalitet) i ljudske gubitke, koji nikada nisu do kraja istraženi.²⁰

Ginulo se na sve strane, jer u građanskim ratovima uvijek postoji više suprotstavljenih strana, i snosile su se ratne posljedice u svim mogućim oblicima.²¹ Žrtve nikada nisu izbrojene, nego se njima licitiralo, pa je „niska kultura broja“ u pravilu „izazivala nove žrtve“. Naime, zaboravlja se da iza brojeva stoje stvari, odnosno činjenice, a u ovom slučaju, tj. demografiji, ljudski životi.

¹⁷ Vid. opš. u Mijo Mirković: *Ekonomska historija Jugoslavije*, Reformator, Zagreb, 1968. M. Mirković, je nedvojbeno jedan od najboljih poznavaoa socijalne historije seljaštva u nas.

¹⁸ Vid. opš. u prvom dijelu ovog izvještaja u pogl. Historijski kontekst naseljavanja srpskog stanovništva u Hrvatskoj.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Procjene tih gubitaka su različite, a i mnogo se demografa i drugih istraživača bavilo, i još se i danas bavi, sa ovom temom pa je tako i mnogo različitih konačnih rezultata i procjena. Ovdje ćemo navesti jednu sintezu svih tih procjena, koje se odnose na iseljavanje stanovništva Hrvatske, koju je napravio demograf Ivo Nejašmić: 1. Za period 1900–1948. ukupno 940.000 stanovnika (prekomorsko iseljavanje – 415.000; iseljavanje u Europu – 25.000; iseljavanje po 1. svjetskom ratu – 160.000; iseljavanje po 2. svjetskom ratu – 255.000; savezne kolonizacije – 85.000). 2. Za period 1948–1991. ukupno 860.000 stanovnika (iseljavanje u Italiju – 100.000; repatrijacije i dr. – 110.000; iseljavanje po „otvaranju granica“ – 300.000; iseljavanje u druge republike – 350.000). 3. Za period 1991–2001. ukupno 500.000. Sveukupno za period 1900–2001. – 2.300.000 stanovnika. Vid. opš. u radu nav. autora, *op. cit.* str. 419.

²¹ Gašenje i nestajanje srpskih naseobina i stanovništva za vrijeme kvislinske NDH (1941–1945) opisali su brojni autori – „zavičajci“, od kojih ovdje izdvajamo samo neke primjere iz „brda“ literature ove vrste historiografske građe. Milojko Šaša, *Svjedok vremena*, SKD „Prosvjeta“, Zagreb, 2013; Dušan Radaković, *Život moje mladosti*, Stručna knjiga, Beograd, 1999.; Mile Zatezalo, *Krik pod zvonikom sadilovačke crkve*, izd. autora, Beograd, 2007.; Petar Trkulja, *Verska i nacionalna struktura stanovništva Cazinske Krajine u dvadesetom veku (i sudbina srpskog naroda)*, Beograd, 2012; Dušan Miljković, *Stradanja u Cazinskoj Krajini i antifašistička borba (1941–1945)*, Beograd, 2012.

Pravih demografskih istraživanja ovog perioda razvoja našeg stanovništva, posebno njegove reprodukcije, gotovo da i nema. Na primjer, od ranije je poznato da su se natalitetne stope stanovništva na ovim prostorima kretale oko fiziološkog maksimuma, a da je istovremeno prirodni priraštaj bio iznimno nizak, zbog zaostale prirodne poljoprivredne proizvodnje i slabe ishrane, loših općih higijenskih uvjeta življenja, slabe medicinske zaštite, velike oskudice i siromaštva, skromnog stambenog smještaja i raznih drugih životnih nedaća. Ovo potvrđuje i Silvije Vuletić, koji je 60-tih godina prošloga stoljeća istraživao natalitet stanovništva u regijama Hrvatske, i zaključio da su natalitetne stope dostizale fiziološki maksimum od preko 300 promila a da su priraštajne stope bile iznimno niske.²² Osim toga, mehaničko zadiranje u ljudski korpus, pogotovo kada su njime pogođeni sve kategorije i uzrasti stanovnika, što se kontinuirano dešavalo u analiziranom periodu, dovodi u pravilu do trenda regresije demografskog korpusa u cjelini i u dijelovima, i to se upravo kod nas događalo i događa – naglo starenje, negativni prirast, uvećanje mortalitetnih stopa, i dr. Ovome treba dodati, da Hrvatska ima stoljetne otvorene kanale emigracije u evropske i prekomorske zemlje, i sekularni trend niskog regionalnog nataliteta (npr. u Slavoniji, na otocima), što je malo ili nikako istraženo (starosna polnodobna piramida).

Kao što smo naprijed naglasili, žrtve naših ratova nitko nije izbrojio niti je to pitanje temeljito znanstveno istraženo (izuzev nekoliko demografskih projekcija nekih naših demografa), nego se njima licitiralo, pa i nama ne preostaje ništa drugo negoli da na osnovu postojećih demografskih podataka sa manjom ili većom sigurnošću (ali ipak smatramo većom), pretpostavimo koliko je srpskog stanovništva iseljeno, najvećim dijelom prisilno, odnosno prognano izvan svoje domovine tokom proteklog građanskog rata u bivšoj zajedničkoj državi.

Ako je prema popisima stanovništva 1991. godine u Hrvatskoj živjelo 581.663 stanovnika srpske nacionalnosti, a 2011. 186.633, onda proizlazi da ih je manje 395.030, što čini egzaktno 68,91%. Prema popisu 2001. taj postotak je bio nešto manji (65,33%), što znači da se iseljavanje srpskog stanovništva nastavilo i u mirnodopskim uvjetima poslije 2001. godine, kada se iselilo daljnjih 15.030 stanovnika. U mirnodopskim uvjetima ovakva bilansa (+/-) stanovništva između dva popisa izvodila bi se na osnovu, prije svega, niza demografskih pokazatelja o fertilitetu, natalitetu i mortalitetu, emigraciji i imigraciji, itd. S obzirom da se u našem slučaju radi o ratnim uvjetima, veoma specifičnim kada se radi o građanskom ratu, sasvim je realno pretpostaviti da su na ovakav veliki manjak srpskog stanovništva utjecali u prvom redu iseljavanje, odnosno etničko čišćenje srpskog stanovništva, i broj poginulih i nestalih srpskih stanovnika.

Prema evidenciji Dokumentaciono-informacionog centra Veritas (dosada jedine organizacije koja se sistematski i metodološki koncizno i cjelovito bavi ovim pitanjem), ukupan broj ubijenih i nestalih Srba u Hrvatskoj u razdoblju 1990–1998. godine iznosi 7.134 osoba, od čega su 2.650 civilne žrtve. Sa ovom korekcijom, odnosno redukcijom, proizlazi da broj prisilno iseljenih Srba iz

²² Vid. opš. Silvije Vuletić, *Regionalni natalitet u posljednjih 80 godina*, čas. Stanovništvo, juli–sept., 1964., str. 268.

Hrvatske iznosi 387.896 osoba ili 66,69%. Međutim, treba istaći da se točan broj prisilno iseljenih Srba ne može iskazati bez analize cenzusnih kategorija: neopredijeljeni, „regionalci“ i Jugoslaveni, te posebno kategorija: poginulih i nestalih osoba.

Međutim, točan broj „nestalih“ srpskih stanovnika iz Hrvatske u razmatranom periodu vjerojatno nikada neće biti utvrđen, zbog mnogobrojnih i različitih slučajeva i pojava, koje neki istraživači podvođe pod pojam „mimikrije“ ili „kamufлаže“. Primjera radi, navodimo ovdje samo neke, jer nedostaju ciljana istraživanja ovog fenomena: promjena imena, često i prezimena; izjašnjavanje nacionalne pripadnosti u popisu i osobnim dokumentima kao hrvatsko ili neopredijeljen (bivši Jugoslaveni); prijava novorođenčadi u matičnom uredu kao hrvatske pripadnosti, prenominacija nacionaliteta u školskim dnevnicima, te razni drugi oblici prenominacije nacionaliteta, o čemu su se svojevremeno u javnosti iznosile i određene brojke. Na sve ove pojave su uveliko utjecale veoma raširena ksenofobija, odnosno brutalni stavovi prema drugom i drugačijem, kako bi se smanjila multietničnost, odnosno ostvarila što čistija hrvatska država.

Sličnu sudbinu doživjele su i ostale nehrvatske etničke skupine (Česi, Slovaci, Nijemci, Talijani i dr.). Ukupan broj pripadnika ovih etničkih skupina 1991. iznosio je 466.246 (9,75%) dok ih je 2001. bilo 207.588 manje ili za 44,52%, sa udjelom u ukupnom stanovništvu od 5,83%. Prema popisu 2011. vratilo ih se 34.723 ili 14,33% tako da ih je ostalo 242.311 ili 5,23% od ukupnog stanovništva Hrvatske.

Iznijeti podaci o srpskom stanovništvu i pripadnicima ostalih nehrvatskih etničkih skupina, govore o tome, da je cilj tada vladajuće političke strukture na čelu sa HDZ bio stvaranje čiste etničke države.²³

Na kraju ove analize, citirat ćemo komentar i mišljenje o podacima u prethodnim tabelama jednog demografa mlađe generacije:

„U periodu od 131 godine na prostoru Hrvatske izvršeno je 14 popisa stanovništva i oni ukazuju na značajne fluktuacije nehrvatskog stanovništva. Skoro sve do kraja XIX veka na prostoru Hrvatske živeli su isključivo Hrvati i Srbi, jer ostalih nacionalnosti nije bilo više od dva procenta (grafikon 1). Popisi iz 1900. i 1910. beleže skoro udesetostručenje 'ostalnih' nacionalnosti, osetno smanjenje broja i udela Hrvata (sa preko 80 na ispod 70 procenata, što je i najmanji zabeleženi udeo Hrvata u Hrvatskoj u svih 14 popisa), dok je udeo Srba ostao na stabilnih 16–17 procenata. Prvi popis nakon I svetskog rata beleži maksimalnih 22,2% Srba, a njihov udeo neprekidno opada od 1961, da bi u popisima 2001. i 2011. iznosio samo petinu udela iz 1921. Slično se desilo i 'ostalim' nacionalnostima, jer je njihov udeo u popisu 2011. samo trećina onoga iz 1991, mada je u

²³ Procese demografskih promjena u najnovijem razdoblju, tj. poslije raspada zajedničke države, neki autori obilježavaju terminima: „kroatizacija“, „djelomična kroatizacija“, „nagla kroatizacija“, „rekroatizacija“ i sl. a objašnjavaju ih na sljedeći način: „Pod utjecajem ratnih zbivanja prijašnje većinsko srpsko stanovništvo izbjeglo je (povuklo se, iselilo, statistički je svejedno koji će se izraz primijeniti), a umjesto njih doselilo je (doseljeno je, kolonizirano, dovedeno) hrvatsko stanovništvo, koje danas čini većinski udjel“. Vid. opš. u: Mladen Klemenčić, *Kroatizacija Hrvatske*, Društ. istraž. br. 2-3, Zagreb, 1993. Uz ovakve termine i objašnjenja nedostaju određeni kvalifikativi odnosno atributi („prisilna“ ili „iznuđena“, „planirana“ ili „organizirana“ kroatizacija), da bi se cjelovito prikazala narav demografske promjene; adekvatniji zamjenski termin je „etničko čišćenje“.

međuvremenu bilo i osetnijih padova udela. Prvi put u istoriji popisa Hrvati su 2011. činili preko 90% ukupnog stanovništva Hrvatske (grafikon 1).²⁴

Zaključno se može konstatirati:

- da su u analiziranom periodu od 131 godine (1880–2011) prostore današnje Hrvatske, skoro sve do kraja 19. stoljeća, naseljavale isključivo dvije nacionalne skupine – hrvatska i srpska;

- da je hrvatsko stanovništvo najmanje fluktuiralo, odnosno tokom cijelog perioda imalo relativno stabilno učešće u ukupnom stanovništvu – u rasponu od 68,53% 1910. do 90,42% 2011, uz blago kontinuirano brojčano povećavanje, ali znatno manje od uobičajenog, zbog nepovoljnog u analizi istaknutog djelovanja određenih nepovoljnih okolnosti i prilika;

- da je srpsko stanovništvo najviše fluktuiralo, odnosno tokom cijelog perioda do kraja XX stoljeća imalo relativno stabilno učešće u ukupnom stanovništvu – u rasponu od 11,55% 1981. do 22,21% 1921., što je ujedno najviše učešće srpskog stanovništva u ukupnom stanovništvu Hrvatske. Taj udio potom neprekidno pada poslije 1971. da bi početkom XXI stoljeća ono doživjelo kompletn demografski slom padom na historijski najnižu razinu od samo 4,36% učešća u ukupnom stanovništvu Hrvatske, zbog etničkog čišćenja i masovnog izгона iz svoje vjekovne postojbine;

- ostale nacionalne skupine su krajem XVIII stoljeća bile minimalno zastupljene u ukupnom stanovništvu Hrvatske – svega nešto ispod 2,00%, da bi se početkom XIX stoljeća skoro udesetorostručile i činile 15,17% od ukupnog stanovništva; te kasnije fluktuirale slično kao i srpsko stanovništvo, pa tako u popisu 2011. čine samo oko polovinu udjela iz 1991. tj. oko 5%.

- da je na evoluciju stanovništva Hrvatske, posebno na nekim njenim prostorima u određenim razdobljima, odlučujući utjecaj imalo tzv. „mehaničko zadiranje u demografski korpus“, odnosno ljudski gubici, najviše kroz ratove i kontinuirano ratno stanje, što je pogađalo sve kategorije i uzraste stanovništva, te time i sve demografske parametre. Ovaj utjecaj do sada nije adekvatno istražen i valoriziran, niti su ljudski gubici objektivno kvantificirani.

Navedeni opći demografski trendovi ukupnog, te hrvatskog i srpskog stanovništva, dolaze još više do izražaja posebno u užim administrativno-teritorijalnim zajednicama – županijama, općinama, kao i u lokalnim sredinama – naseljima, što je predmet narednih poglavlja ovog izvještaja.

2. Pregled razvoja stanovništva po županijama

Prostor današnje Republike Hrvatske povijesno je regionaliziran. Još u vrijeme rimskih provincija spominju se Dalmacija, Slavonija i središnji dio Hrvatske. Po toj regionalnoj logici su „vajane“ dijeceze i svjetovna podjela prostora. Orografska obilježja, odnosno reljef, našeg prostora, determinirao je cjelokupnu strategiju razvoja naselja, putne mreže i drugih orografskih činilaca: konfiguraciju odnosno reljefni izgled prostora, nastajanje gravitacionih sj(r)edišta,

²⁴ Nenad Đurđev, *Nastajanje Srba u Hrvatskoj*, neobjavljeni rukopis, str. 1.

tipove i raspored naselja, arabilne i pošumljene zemljišne površine, nagib i bonitet zemljišta, slivove rijeka, vodni režim i klimatska obilježja, kao osnovnih pretpostavki života ljudi u prostoru. Za čuvenog antropologa Dvornikovića, one su bile presudne i za određivanje tipova i antropoloških obilježja, morfološkog izgleda i karaktera stanovnika u pojedinim našim regijama.²⁵

Svaka epoha društvenih odnosa, odnosno državno-pravnog režima u kojem se nalazila Hrvatska, mijenjala je njenu teritorijalno-političku podjelu, ne imajući ni u čemu kontinuiteta, pa smo stalno bili u nekoj vrsti prapočetka. Za Austrije, to su bila strateška vojna područja, raspored regimenata; za Kraljevinu Jugoslaviju to su najprije bili vojni/upravni okruzi i kotarevi, a u predvečerje Drugog svjetskog rata pojavile su se i banovine; početkom SFRJ imali smo okruge i kotareve, kasnije slijedom upravne logike u Hrvatskoj je bilo 102 općine.

U samostalnoj državi, Republici Hrvatskoj, nova podjela prostora na 516 općina i 21 županiju, sa metropolom kao izdvojenom gradskom cjelinom u statusu županije, razlikuje se od svih dosadašnjih rasporeda stanovništva u našem prostoru. U Hrvatskoj je tako došlo do nove administrativno-političke pregrupacije stanovništva u prostoru, koju karakterizira velika neujednačenost rasporeda stanovništva po županijama. Ilustracije radi, izuzimajući grad Zagreb kao metropolu, koja ima status županije, u samo tri najveće županije koncentrirano je preko 30%, ili u pet najvećih županija preko 45% ukupnog stanovništva svih dvadeset županija; a zajedno sa metropolom preko 55% ukupnog stanovništva. Razlika u broju stanovnika između najveće i najmanje županije je devet puta, a u odnosu na metropolu, više od 15 puta. Podaci o zemljišnoj površini i gustoći naseljenosti županija još više ističu ovu neujednačenost rasporeda stanovništva po županijama. Implikacije ovakve administrativno-političke podjele teritorija države po ekonomski i društveni razvoj, posebno demografski, su mnogobrojne, u što ovdje nije moguće ulaziti, osim naglasiti da su one uglavnom negativne naravi. Primjera radi, navodimo da mnoge lokalne zajednice nisu saobražene sa svojim prirodnim i tradicionalnim gravitacionim središtima.

Ono što karakterizira kretanje ukupnog stanovništva po županijama (tablica 4) tokom promatranog 131-godišnjeg perioda jeste velika neujednačenost, koja se očituje u tome što ih stanovit broj bilježi negativni demografski saldo, ili pak relativno značajan pozitivni saldo, dok ih većina ostalih ili stagniraju ili bilježi veoma blagi porast stanovništva. Dakle, u tom pogledu, moguće je razlikovati nekoliko skupina županija.

U prvu grupu sa negativnim saldonom stanovništva su tri županije: **Ličko-senjska županija (LSŽ)** sa manjkom stanovništva od 67,22% (bazni indeks 2011. = 32,78). Do 1910. rast stanovništva je veoma blag na granici stagnantnog (prosječna stopa rasta od 15,7%), da bi smanjivanje stanovništva započelo poslije 1910. sve do 1991. kada se više nego prepolovilo (bazni indeks za to razdoblje = 46,7). U samostalnoj državi (1991–2011) ono se dalje drastično reducira za nešto više od 2/5, ili za 34.208 stanovnika.

Zatim slijedi **Karlovačka županija (KŽ)**, sa manjkom stanovništva od 25,15% (bazni indeks 2011. = 74,85). Do 1991. broj stanovnika se blago

²⁵ Vid. opš. Vladimir Dvorniković, *Karakterologija Jugoslovena*, Prosveta, Beograd, 2000.

povećavao u rasponu od 9,69% do 17,54%, što je zapravo stagnacija, da bi došlo do naglog smanjivanja stanovništva za 23,18% (2001), ili za 42.790 stanovnika, odnosno 30,17% (2011) ili za 55.678 stanovnika u odnosu na stanje 1991.

Tablica 4

Kretanje ukupnog stanovništva po županijama (1880–2011)

Ukupno stanovništva po županijama

Županija	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.
Bjelovarsko-bilogorska	101.420	130.901	150.825	163.039	167.257	170.648	167.599	157.806	149.458	144.042	133.084	119.764
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	129,07	148,71	160,76	164,92	168,26	165,25	155,60	147,37	142,03	131,22	118,09
Vt (veržini indeks)	0,00	129,07	115,22	108,10	102,59	102,03	98,21	94,16	94,71	96,38	92,39	89,99
Brodsko-posavska	77.739	90.751	99.979	116.540	134.436	142.614	154.309	164.065	167.667	174.998	176.765	158.575
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	116,74	128,61	149,91	172,93	183,45	198,50	211,05	215,68	225,11	227,38	203,98
Vt (veržini indeks)	0,00	116,74	110,17	116,56	115,36	106,08	108,20	106,32	102,20	104,37	101,01	89,71
Dubrovačko-neretvanska	69.185	74.708	83.135	87.665	88.535	94.812	99.593	108.131	115.683	126.329	122.870	122.568
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	107,98	120,16	126,71	127,97	137,04	143,95	156,29	167,21	182,60	177,60	177,16
Vt (veržini indeks)	0,00	107,98	111,28	105,45	100,99	107,09	105,04	108,57	106,98	109,20	97,26	99,75
Grad Zagreb	67.162	82.816	111.536	136.310	356.503	393.877	478.045	629.872	723.041	777.826	779.145	790.017
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	123,31	166,07	202,96	530,81	586,46	711,78	937,84	1.076,56	1.158,13	1.160,10	1.176,29
Vt (veržini indeks)	0,00	123,31	134,68	122,21	261,54	110,48	121,37	131,76	114,79	107,58	100,17	101,40
Istarska	160.000	176.196	194.455	236.981	183.340	175.094	176.838	175.199	188.332	204.346	206.344	208.055
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	110,12	121,53	148,11	114,59	109,43	110,52	109,50	117,71	127,72	128,97	130,03
Vt (veržini indeks)	0,00	110,12	110,36	121,87	77,36	95,50	101,00	99,07	107,50	108,50	100,98	100,83
Koprivničko-križevačka	105.529	121.772	132.581	142.546	140.697	142.362	143.019	138.994	133.790	129.397	124.467	115.584
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	115,39	125,63	135,08	133,33	134,90	135,53	131,71	126,78	122,62	117,95	109,53
Vt (veržini indeks)	0,00	115,39	108,88	107,52	98,70	101,18	100,46	97,19	96,26	96,72	96,19	92,86
Krapinsko-zagorska	125.394	139.547	152.047	168.404	183.320	178.938	168.952	161.247	153.542	148.779	142.432	132.892
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	111,29	121,26	134,30	146,20	142,70	134,74	128,59	122,45	118,65	113,59	105,98
Vt (veržini indeks)	0,00	111,29	108,96	110,76	108,86	97,61	94,42	95,44	95,22	96,90	95,73	93,30
Ličko-senjska	155.382	170.084	186.871	182.392	130.855	125.677	118.329	106.433	90.836	85.135	53.677	50.927
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	109,46	120,27	117,38	84,22	80,88	76,15	68,50	58,46	54,79	34,55	32,78
Vt (veržini indeks)	0,00	109,46	109,87	97,60	71,74	96,04	94,15	89,95	85,35	93,72	63,05	94,88
Međimurska	66.638	73.880	80.019	88.817	110.686	112.551	112.073	115.660	116.825	119.866	118.426	113.804
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	110,87	120,08	133,28	166,10	168,90	168,18	173,56	175,31	179,88	177,72	170,78
Vt (veržini indeks)	0,00	110,87	108,31	110,99	124,62	101,68	99,58	103,20	101,01	102,60	98,80	96,10
Osječko-baranjska	164.425	189.075	209.709	231.107	280.670	294.463	328.965	351.164	356.286	367.193	330.506	305.032
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	114,99	127,54	140,55	170,70	179,09	200,07	213,57	216,69	223,32	201,01	185,51
Vt (veržini indeks)	0,00	114,99	110,91	110,20	121,45	104,91	111,72	106,75	101,46	103,06	90,01	92,29
Požeško-slavonska	54.183	68.101	79.141	91.027	89.646	94.761	99.340	101.750	99.189	99.334	85.831	78.034
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	125,69	146,06	168,00	165,45	174,89	183,34	187,79	183,06	183,33	158,41	144,02
Vt (veržini indeks)	0,00	125,69	116,21	115,02	98,48	105,71	104,83	102,43	97,48	100,15	86,41	90,92
Primorsko-goranska	179.246	198.934	217.653	239.354	207.635	216.781	240.621	270.660	304.038	323.130	305.505	296.195
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	110,98	121,43	133,53	115,84	120,94	134,24	151,00	169,62	180,27	170,44	165,24
Vt (veržini indeks)	0,00	110,98	109,41	109,97	86,75	104,40	111,00	112,48	112,33	106,28	94,55	96,95
Šibensko-kninska	92.854	103.302	118.310	130.238	148.360	157.405	164.757	161.199	152.128	152.477	112.891	109.375
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	111,25	127,42	140,26	159,78	169,52	177,44	173,60	163,84	164,21	121,58	117,79
Vt (veržini indeks)	0,00	111,25	114,53	110,08	113,91	106,10	104,67	97,84	94,37	100,23	74,04	96,89
Sisačko-moslavačka	186.059	215.675	235.514	256.207	234.181	247.482	255.635	258.643	255.292	251.332	185.387	172.439
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	115,92	126,58	137,70	125,86	133,01	137,39	139,01	137,21	135,08	99,64	92,68
Vt (veržini indeks)	0,00	115,92	109,20	108,79	91,40	105,68	103,29	101,18	98,70	98,45	73,76	93,02
Splitško-dalmatinska	195.741	222.030	249.859	268.187	296.834	314.936	339.686	389.277	436.680	474.019	463.676	454.798
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	113,43	127,65	137,01	151,65	160,89	173,54	198,87	223,09	242,17	236,88	232,35
Vt (veržini indeks)	0,00	113,43	112,53	107,34	110,68	106,10	107,86	114,60	112,18	108,55	97,82	98,09
Varaždinska	105.612	120.245	131.638	144.526	174.550	177.352	179.905	184.380	187.495	187.853	184.769	175.951
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	113,86	124,64	136,85	165,27	167,93	170,35	174,58	177,53	177,87	174,95	166,60
Vt (veržini indeks)	0,00	113,86	109,47	109,79	120,77	101,61	101,44	102,49	101,69	100,19	98,36	95,23
Virovitičko-podravska	69.225	82.419	90.266	101.818	125.372	131.430	127.512	116.314	107.339	104.625	93.389	84.836
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	119,06	130,40	147,08	181,11	189,86	184,20	168,02	155,06	151,14	134,91	122,55
Vt (veržini indeks)	0,00	119,06	109,52	112,80	123,13	104,83	97,02	91,22	92,28	97,47	89,26	90,84
Vukovarsko-srijemska	104.801	117.918	125.569	129.754	152.472	166.956	193.224	217.115	224.103	231.241	204.768	179.521
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	112,52	119,82	123,81	145,49	159,31	184,37	207,17	213,84	220,65	195,39	171,30
Vt (veržini indeks)	0,00	112,52	106,49	103,33	117,51	109,50	115,73	112,36	103,22	103,19	88,55	87,67
Zadarska	98.063	108.330	123.375	136.522	154.026	162.682	174.957	190.356	194.098	214.777	162.045	170.017
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	110,47	125,81	139,22	157,07	165,90	178,41	194,12	197,93	219,02	165,25	173,38
Vt (veržini indeks)	0,00	110,47	113,89	110,66	112,82	105,62	107,55	108,80	101,97	110,65	75,45	104,92
Zagrebačka	155.350	178.970	194.680	211.191	225.840	233.453	233.906	232.860	259.478	282.989	309.696	317.606
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	115,20	125,32	135,95	145,37	150,28	150,57	149,89	167,03	182,16	199,35	204,45
Vt (veržini indeks)	0,00	115,20	108,78	108,48	106,94	103,37	100,19	99,55	111,43	109,06	109,44	102,55
Ukupno	2.506.228	2.854.558	3.161.456	3.460.584	3.779.858	3.936.022	4.159.696	4.426.221	4.601.469	4.784.265	4.437.460	4.284.889

Treća županija u ovoj grupi je **Sisačko-moslavačka (SMŽ)**, sa manjkom stanovništva od 7,32% (bazni indeks 2011. = 92,68). Tokom cijelog promatranog perioda do 1991. stanovništvo se kontinuirano blago povećavalo, odnosno stagniralo, prosječno za oko 32%, da bi se ono naglo smanjilo za 31,39% prema popisu 2011. ili za 78.893 stanovnika.

U drugoj grupi županija sa pozitivnim saldom stanovništva je pet županija: **Splitsko-dalmatinska županija (SDŽ)** sa povećanim stanovništvom više od dva puta (bazni indeks 2011. = 232,35). Stanovništvo ove županije se kontinuirano povećavalo tokom cijelog promatranog perioda, prosječno po stopi od 81,6%. Ali kako pokazuju verižni indeksi taj rast između popisnih razdoblja je bio na početku veoma blag, gotovo stagnantan, a kasnije, uglavnom, veoma blag, sve do razdoblja poslije Drugog svjetskog rata (1948–1991) kada se tempo rasta znatno povećava (bazni indeks = 160), da bi na kraju ovog perioda (1991–2011) u samostalnoj državi bio i degresivan (bazni indeks = 95,9). Analitički gledano, verižni indeksi u periodu poslije 1991. godine pokazuju pad broja stanovnika za 2,18% (1991–2001), odnosno za 1,92% (2001–2011), ili ukupno u odnosu na 1991. za 4,06%, ili za 19.221 stanovnika.

Naredna u ovoj grupi je **Brodsko-posavska županija (BPŽ)** sa povećanim stanovništvom od oko dva puta (bazni indeks 2011. = 203,98). Stanovništvo ove županije se kontinuirano povećavalo tokom promatranog perioda, prosječno po stopi od 84,67%. Verižni indeksi pokazuju stanovite oscilacije u tom demografskom rastu, ali veoma blage naravi, da bi na kraju ovog dugog vremenskog niza poslije 1991. došlo do potpune stagnacije a potom do relativno naglog pada ukupnog stanovništva ove županije: bazni indeksi u odnosu na stanje 1991. iznosili su 2001. = 101,00, a 2011. = 90,62, ili manjak od 16.423 stanovnika.

Potom slijedi **Osječko-baranjska županija (OBŽ)** gdje se ukupno stanovništvo u promatranom periodu više nego udvostručilo (bazni indeks 1991. = 223,32, a 2001. = 201,01, sa prosječnom stopom rasta od 79,37%), da bi se ono u zadnja dva popisa u samostalnoj državi smanjilo za oko 10% (2001) odnosno za oko 8% (2011), ili ukupno za oko 17%, tj. za 62.161 stanovnika.

Sličan trend porasta stanovništva imala je i **Vukovarsko-srijemska županija (VSŽ)** čije se stanovništvo do 1991. više nego udvostručilo (bazni indeks = 220,65), sa prosječnom stopom rasta od 68,5%, da bi se ono u zadnja dva popisa smanjilo za 22,37% ili za 51.720 stanovnika.

Ovoj skupini županija još pripada i **Zagrebačka županija (ZŽ)** u kojoj se ukupno stanovništvo u analiziranom periodu također udvostručilo (bazni indeks 2011. = 204,45). Jedino u ovoj i **Istarskoj županiji (IŽ)** stanovništvo se u novoj samostalnoj državi povećavalo: u prvoj za 12,23 a u drugoj za 1,82%.

Za sve ostale županije (13) može se konstatirati da se ukupno stanovništvo sporo ili blago povećavalo sa više stagnantnih razdoblja, a u periodu poslije Drugog svjetskog rata sa znatno bržim porastom stanovništva, dok u vrijeme samostalne države poslije 1991. godine sa uglavnom degresivnim trendovima.

U cijelom promatranom periodu u svim županijama hrvatsko stanovništvo se kontinuirano povećavalo, što pokazuju bazni indeksi, i to u rasponu od

244,56 u Zadarskoj županiji (ZŽ), do 105,08 u Krapinsko-zagorskoj županiji (KZŽ). Iznimke od ovog općeg trenda su Ličko-senjska županija (LSŽ) i Istarska županija (IŽ), s negativnim baznim indeksima od 50,32 odnosno 89,62. Najveće povećanje hrvatskog stanovništva, koje se kreće od dva do dva i pol puta, ima pet županija: Zadarska županija (ZŽ) 244,56, Brodsko-posavska županija (BPŽ) 231,42, Splitsko-dalmatinska županija (SDŽ) 233,80, Požeško-slavonska županija (PSŽ) 211,65 i Osječko-baranjska županija (OBŽ) 211,02. Za ovako dugi period od 131 godine ova su povećanja relativno povoljna, odnosno umjereno povoljna, dok su blaga povećanja hrvatskog stanovništva u ostalim županijama zapravo stagnantna.

Do oscilacija u broju hrvatskog stanovništva, većih ili manjih razmjera (tablica 5), dolazilo je u više intervala između popisa, na što ukazuju verižni indeksi. Uglavnom su to periodi poraća (tablica 5 A).

Najveću realativnu zastupljenost hrvatskog stanovništva u ukupnom stanovništvu od 90 i više posto i ujedno najveću stabilnost tolikog udjela tokom i na kraju promatranog perioda, imalo je pet županija: **Krapinsko-zagorska** (u rasponu od 99,68% 1880. godine do 97,51% 1991.); **Međimurska** (u rasponu od 91,51% 1910. do 98,74% 1948. godine); **Koprivničko-križevačka** (u rasponu od 87,97% 1900. do 96,20% 2011. godine); **Dubrovačko-neretvanska** (u rasponu od 83,30% 1981. do 98,38% 1880. godine); **Brodsko-posavska** (u rasponu od 80,60% 1991. do 94,99% 2011. godine); **Splitsko-dalmatinska** (u rasponu od 86,78% 1991. do 97,08% 2011. godine); **Varaždinska** (u rasponu od 95,42% 1981. do 98,08% 1890. godine); i **Zagrebačka županija** (u rasponu od 92,28% 1981. g. do 97,96% 1948. godine).

Tablica 5/A

Kretanje stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti po županijama (1880–2011)

Hrvati po županijama

Županija	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.
Bjelovarsko-bilogorska	66.166	89.029	73.676	80.389	104.954	109.258	109.171	104.871	91.758	97.766	109.871	101.582
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	134,55	111,35	121,50	158,62	165,13	165,00	158,50	138,68	147,76	166,05	153,53
Vt (verizni indeks)	0,00	134,55	82,76	109,11	130,56	104,10	99,92	96,06	106,55	112,38	122,38	92,46
Brodsko-posavska	65.089	75.218	74.900	84.439	110.746	117.760	128.198	132.993	128.066	141.056	166.129	150.632
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	115,56	115,07	129,73	170,15	180,92	196,96	204,32	196,76	216,71	255,23	231,42
Vt (verizni indeks)	0,00	115,56	99,58	112,74	131,16	106,33	108,86	103,74	96,30	110,14	117,78	90,67
Dubrovačko-neretvanska	68.061	73.410	76.473	80.814	84.892	88.972	92.639	96.140	96.364	108.741	114.621	115.668
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	107,86	112,36	118,74	124,73	130,72	136,11	141,26	141,58	159,77	168,41	169,95
Vt (verizni indeks)	0,00	107,86	104,17	105,68	105,05	104,81	104,12	103,78	100,23	112,84	105,41	100,91
Grad Zagreb	64.542	79.040	92.636	115.416	316.108	347.217	423.720	538.509	581.384	659.926	716.344	735.824
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	122,46	143,53	178,82	489,77	537,97	656,50	834,35	900,781	1022,481	109,891	140,07
Vt (verizni indeks)	0,00	122,46	117,20	124,59	273,89	109,84	122,03	127,09	107,96	113,51	108,55	102,72
Istarska	158.644	175.342	85.421	108.593	121.073	122.849	147.232	139.711	134.876	111.581	148.328	142.173
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	110,53	53,84	68,45	76,32	77,44	92,81	88,07	85,02	70,33	93,50	89,62
Vt (verizni indeks)	0,00	110,53	48,72	127,13	111,49	101,47	119,85	94,89	96,54	82,73	132,93	95,85
Karlovačka	104.800	114.055	116.864	119.386	133.157	135.759	136.832	133.467	120.514	124.409	119.490	110.996
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	108,83	111,51	113,92	127,06	129,54	130,56	127,35	114,99	118,71	114,02	105,91
Vt (verizni indeks)	0,00	108,83	102,46	102,16	111,53	101,95	100,79	97,54	90,29	103,23	96,05	92,89
Koprivničko-križevačka	96.766	111.542	116.638	127.961	132.617	133.067	134.371	130.409	122.153	120.349	119.450	111.188
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	115,27	120,54	132,24	137,05	137,51	138,86	134,77	126,24	124,37	123,44	114,90
Vt (verizni indeks)	0,00	115,27	104,57	109,71	103,64	100,34	100,98	97,05	93,67	98,52	99,25	93,08
Krapinsko-zagorska	124.999	139.119	150.461	167.235	182.583	177.803	167.547	159.304	149.337	145.670	140.212	131.352
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	111,30	120,37	133,79	146,07	142,24	134,04	127,44	119,47	116,54	112,17	105,08
Vt (verizni indeks)	0,00	111,30	108,15	111,15	109,18	97,38	94,23	95,08	93,74	97,54	96,25	93,68
Ličko-senjska	85.166	92.237	100.979	100.065	81.284	76.611	70.325	63.405	51.496	50.195	46.245	42.857
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	108,30	118,57	117,49	95,44	89,95	82,57	74,45	60,47	58,94	54,30	50,32
Vt (verizni indeks)	0,00	108,30	109,48	99,09	81,23	94,25	91,79	90,16	81,22	97,47	92,13	92,67
Međimurska	65.631	72.696	74.531	81.276	109.293	110.688	109.995	112.764	110.600	112.645	112.746	106.744
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	110,76	113,56	123,84	166,53	168,65	167,60	171,82	168,52	171,63	171,79	162,64
Vt (verizni indeks)	0,00	110,76	102,52	109,05	134,47	101,28	99,37	102,52	98,08	101,85	100,09	94,68
Osječko-baranjska	124.160	144.335	88.837	103.590	186.493	198.004	229.842	244.057	227.744	262.216	277.245	262.004
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	116,25	71,55	83,43	150,20	159,47	185,12	196,57	183,43	211,19	223,30	211,02
Vt (verizni indeks)	0,00	116,25	61,55	116,61	180,03	106,17	116,08	106,18	93,32	115,14	105,73	94,50
Požegačko-slavonska	33.323	42.806	35.948	42.645	54.171	57.838	63.127	67.272	61.762	67.158	76.118	70.529
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	128,46	107,88	127,97	162,56	173,57	189,44	201,88	185,34	201,54	228,42	211,65
Vt (verizni indeks)	0,00	128,46	83,98	118,63	127,03	106,77	109,14	106,57	91,81	108,74	113,34	92,66
Primorsko-goranska	174.257	192.635	165.337	169.294	159.727	186.044	210.128	221.800	220.230	244.791	258.438	255.730
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	110,55	94,88	97,15	91,66	106,76	120,59	127,28	126,38	140,48	148,31	146,75
Vt (verizni indeks)	0,00	110,55	85,83	102,39	94,35	116,48	112,95	105,55	99,29	111,15	105,57	98,95
Šibensko-kninska	58.781	63.971	72.960	79.920	92.998	97.887	102.903	99.747	89.151	93.989	99.838	95.582
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	108,83	124,12	135,96	158,21	166,53	175,06	169,69	151,67	159,90	169,85	162,61
Vt (verizni indeks)	0,00	108,83	114,05	109,54	116,36	105,26	105,12	96,93	89,38	105,43	106,22	95,74
Sisačko-moslavačka	97.019	109.927	109.336	119.462	128.646	135.166	140.919	142.252	128.260	135.741	152.196	142.077
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	113,30	112,70	123,13	132,60	139,32	145,25	146,62	132,20	139,91	156,87	146,44
Vt (verizni indeks)	0,00	113,30	99,46	109,26	107,69	105,07	104,26	100,95	90,16	105,83	112,12	93,35
Splitško-dalmatinska	188.846	214.057	237.374	252.514	284.219	298.996	321.911	357.873	378.931	430.483	446.539	441.526
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	113,35	125,70	133,71	150,50	158,33	170,46	189,51	200,66	227,95	236,46	233,80
Vt (verizni indeks)	0,00	113,35	110,89	106,38	112,56	105,20	107,66	111,17	105,88	113,60	103,73	98,88
Varaždinska	103.575	117.936	126.010	139.917	171.993	174.018	175.801	179.050	178.912	181.187	180.474	172.192
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	113,87	121,66	135,09	166,06	168,01	169,73	172,87	172,74	174,93	174,24	166,25
Vt (verizni indeks)	0,00	113,87	106,85	111,04	122,93	101,18	101,02	101,85	99,92	101,27	99,61	95,41
Virovitičko-podravska	49.211	59.547	41.959	51.075	86.948	92.437	91.761	84.115	71.977	75.341	83.554	77.897
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	121,00	85,26	103,79	176,68	187,84	186,46	170,93	146,26	153,10	169,79	158,29
Vt (verizni indeks)	0,00	121,00	70,46	121,73	170,24	106,31	99,27	91,67	85,57	104,67	110,90	93,23
Vukovarsko-srijemska	77.437	86.541	66.012	66.749	107.210	117.485	136.627	148.597	143.039	158.113	160.277	142.135
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	111,76	85,25	86,20	138,45	151,72	176,44	191,89	184,72	204,18	206,98	183,55
Vt (verizni indeks)	0,00	111,76	76,28	101,12	160,62	109,58	116,29	108,76	96,26	110,54	101,37	88,68
Zadarska	64.355	71.187	70.283	70.283	105.065	111.570	119.769	132.248	128.660	151.377	151.188	157.389
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	110,62	109,21	121,03	163,26	173,37	186,11	205,50	199,92	235,22	234,93	244,56
Vt (verizni indeks)	0,00	110,62	98,73	110,83	134,89	106,19	107,35	110,42	97,29	117,66	99,88	104,10
Zagrebačka	147.955	171.004	185.379	202.914	221.222	227.196	227.072	225.063	239.447	263.622	297.868	308.244
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	115,58	125,29	137,15	149,52	153,56	153,47	152,12	161,84	178,18	201,32	208,34
Vt (verizni indeks)	0,00	115,58	108,41	109,46	109,02	102,70	99,95	99,12	106,39	110,10	112,99	103,48
Ukupno	2.018.782	3.295.632	4.162.012	4.371.542	6.975.393	9.116.623	5.339.893	0.513.643	7.454.663	1.736.353	6.977.173	1.874.321

5/B

Srbi po županijama

Županija	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.
Bjelovarsko-bilogorska	33.551	37.898	39.466	40.853	36.598	36.808	35.812	31.533	22.881	23.255	9.421	7.552
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	112,96	117,63	121,76	109,08	109,71	106,74	93,99	68,20	69,31	28,08	22,51
Vt (veržni indeks)	0,00	112,96	104,14	103,51	89,58	100,57	97,29	88,05	72,56	101,63	40,51	80,16
Brodsko-posavska	11.872	14.287	15.256	16.962	17.740	19.590	21.768	23.722	17.974	19.957	5.347	4.124
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	120,34	128,50	142,87	149,43	165,01	183,36	199,81	151,40	168,10	45,04	34,74
Vt (veržni indeks)	0,00	120,34	106,78	111,18	104,59	110,43	111,12	108,98	75,77	111,03	26,79	77,13
Dubrovačko-neretvanska	1.006	964	1.298	1.320	2.279	3.442	4.495	5.477	5.370	6.249	2.409	2.095
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	95,83	129,03	131,21	226,54	342,15	446,82	544,43	533,80	621,17	239,46	208,25
Vt (veržni indeks)	0,00	95,83	134,65	101,69	172,65	151,03	130,59	121,85	98,05	116,37	38,55	86,97
Grad Zagreb	989	1.277	2.231	3.220	13.413	17.671	24.308	38.591	39.200	46.200	18.811	17.526
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	129,12	225,58	325,58	1356,22	1786,75	2457,84	3902,02	3963,60	4671,39	1902,02	1772,09
Vt (veržni indeks)	0,00	129,12	174,71	144,33	416,55	131,75	137,56	158,76	101,58	117,86	40,72	93,17
Istarska	0	0	0	0	1.316	3.524	6.838	8.337	7.802	9.754	6.613	7.206
It (bazni indeks), 1880=100	0,00	0,00	0,00	0,00	100,00	267,78	519,60	633,51	592,86	741,19	502,51	547,57
Vt (veržni indeks)	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	267,78	194,04	121,92	93,58	125,02	67,80	108,97
Karlovačka	64.115	71.302	73.815	74.878	59.323	63.228	62.438	54.939	43.580	46.888	15.651	13.408
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	111,21	115,13	116,79	92,53	98,62	97,38	85,69	70,73	73,13	24,41	20,91
Vt (veržni indeks)	0,00	111,21	103,52	101,44	79,23	106,58	98,75	87,99	82,55	103,39	33,38	85,67
Koprivničko-križevačka	7.117	8.275	8.435	8.262	6.423	7.507	7.106	5.691	4.623	4.051	2.408	2.196
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	116,27	118,52	116,09	90,25	105,48	99,85	79,96	64,96	56,92	33,83	30,86
Vt (veržni indeks)	0,00	116,27	101,93	97,95	77,74	116,88	94,66	80,09	81,23	87,63	59,44	91,20
Krapinsko-zagorska	18	37	108	80	159	326	511	451	776	356	224	217
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	205,56	600,00	444,44	883,33	1811,11	2838,89	2505,56	4311,11	1977,78	1244,44	1205,56
Vt (veržni indeks)	0,00	205,56	291,89	74,07	198,75	205,03	156,75	88,26	172,06	45,88	62,92	96,88
Ličko-senjska	70.184	77.814	84.965	81.486	49.354	48.199	46.717	40.120	31.262	30.979	6.193	6.949
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	110,87	121,06	116,10	70,32	68,68	66,56	57,16	44,54	44,14	8,82	9,90
Vt (veržni indeks)	0,00	110,87	109,19	95,91	60,57	97,66	96,93	85,88	77,92	99,09	19,99	112,21
Međimurska	2	4	2	35	170	425	644	500	456	421	248	249
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	200,00	100,00	1750,00	8500,00	21250,00	32200,00	25000,00	22800,00	21050,00	12400,00	12450,00
Vt (veržni indeks)	0,00	200,00	50,00	1750,00	485,71	250,00	151,53	77,64	91,20	92,32	58,91	100,40
Osječko-baranjska	24.386	27.072	27.218	29.992	50.201	54.221	62.082	65.068	51.602	57.169	28.866	23.657
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	111,01	111,61	122,99	205,86	222,34	254,58	266,83	211,61	234,43	118,37	97,01
Vt (veržni indeks)	0,00	111,01	100,54	110,19	167,38	108,01	114,50	104,81	79,30	110,79	50,49	81,95
Požeško-slavonska	19.642	22.656	24.656	28.476	25.978	27.833	28.623	26.558	20.260	22.572	5.616	4.680
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	115,34	125,53	144,98	132,26	141,70	145,72	135,21	103,15	114,92	28,59	23,83
Vt (veržni indeks)	0,00	115,34	108,83	115,49	91,23	107,14	102,84	92,79	76,29	111,41	24,88	83,33
Primorsko-goranska	4.542	4.975	4.513	4.917	5.786	10.206	14.254	21.619	21.808	28.399	15.005	14.888
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	109,53	99,36	108,26	127,39	224,70	313,83	475,98	480,14	625,25	330,36	327,79
Vt (veržni indeks)	0,00	109,53	90,71	108,95	117,67	176,39	139,66	151,67	100,87	130,22	52,84	99,22
Šibensko-kninska	33.951	39.292	42.821	47.075	54.793	58.242	59.959	55.997	47.585	52.185	10.229	11.518
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	115,73	126,13	138,66	161,39	171,55	176,60	164,93	140,16	153,71	30,13	33,93
Vt (veržni indeks)	0,00	115,73	108,98	109,93	116,40	106,29	102,95	93,39	84,98	109,67	19,60	112,60
Sisačko-moslavačka	88.121	104.448	113.527	122.407	97.871	103.680	105.833	102.211	85.559	91.304	21.617	21.002
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	118,53	128,83	138,91	111,06	117,66	120,10	115,99	97,09	103,61	24,53	23,83
Vt (veržni indeks)	0,00	118,53	108,69	107,82	79,96	105,94	102,08	96,58	83,71	106,71	23,68	97,16
Splitško-dalmatinska	6.684	7.829	8.483	9.644	10.200	12.343	12.754	15.501	14.968	15.374	5.520	4.797
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	117,13	126,92	144,28	152,60	184,66	190,81	231,91	223,94	230,01	82,59	71,77
Vt (veržni indeks)	0,00	117,13	108,35	113,69	105,77	121,01	103,33	121,54	96,56	102,71	35,90	86,90
Varaždinska	927	1.007	1.259	1.194	994	1.641	2.150	2.100	1.613	1.428	761	699
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	108,63	135,81	128,80	107,23	177,02	231,93	226,54	174,00	154,05	82,09	75,40
Vt (veržni indeks)	0,00	108,63	125,02	94,84	83,25	165,09	131,02	97,67	76,81	88,53	53,29	91,85
Virovitičko-podravska	17.995	20.087	19.883	21.956	33.302	34.368	32.299	27.137	21.380	21.905	6.612	5.144
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	111,63	110,49	122,01	185,06	190,99	179,49	150,80	118,81	121,73	36,74	28,59
Vt (veržni indeks)	0,00	111,63	98,98	110,43	151,68	103,20	93,98	84,02	78,79	102,46	30,18	77,80
Vukovarsko-srijemska	20.231	22.479	22.688	23.059	30.749	34.088	40.699	45.828	39.251	45.491	31.644	27.824
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	111,11	112,14	113,98	151,99	168,49	201,17	226,52	194,01	224,86	156,41	137,53
Vt (veržni indeks)	0,00	111,11	100,93	101,64	133,35	110,86	119,39	112,60	85,65	115,90	69,56	87,93
Zadarska	33.624	37.045	41.447	44.975	46.118	48.767	51.701	51.706	47.091	51.846	5.716	8.184
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	110,17	123,27	133,76	137,16	145,04	153,76	153,78	140,05	154,19	17,00	24,34
Vt (veržni indeks)	0,00	110,17	111,88	108,51	102,54	105,74	106,02	100,01	91,07	110,10	11,02	143,18
Zagrebačka	2.955	3.271	3.402	3.423	2.272	3.402	3.941	3.703	4.692	5.881	2.720	2.718
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	110,69	115,13	115,84	76,89	115,13	133,37	125,31	158,78	199,02	92,05	91,98
Vt (veržni indeks)	0,00	110,69	104,00	100,62	66,37	149,74	115,84	93,96	126,71	125,34	46,25	99,93
Ukupno	441.912	502.019	535.473	564.214	545.039	589.511	624.932	626.789	531.503	581.664	201.631	186.633

5/C

Ostalo stanovništvo po županijama

Županija	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.
Bjelovarsko-bilogorska	1.703	3.974	37.683	41.797	25.705	24.582	22.616	21.402	34.819	23.021	13.792	10.630
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	233,35	2.212,74	2.454,32	1.509,40	1.443,45	1.328,01	1.256,72	2.044,57	1.351,79	809,86	624,19
Vt (veržini indeks)	0,00	233,35	948,24	110,92	61,50	95,63	92,00	94,63	162,69	66,12	59,91	77,07
Brodsko-posavska	778	1.246	9.823	15.139	5.950	5.264	4.343	7.350	21.627	13.985	5.289	3.819
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	160,15	1.262,60	1.945,89	764,78	676,61	558,23	944,73	2.779,82	1.797,56	679,82	490,87
Vt (veržini indeks)	0,00	160,15	788,36	154,12	39,30	88,47	82,50	169,24	294,24	64,66	37,82	72,21
Dubrovačko-neretvanska	118	334	5.364	5.531	1.364	2.398	2.459	6.514	13.949	11.339	5.840	4.805
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	283,05	4.545,76	4.687,29	1.155,93	2.032,20	2.083,90	5.520,34	11.821,19	9.609,32	4.949,15	4.072,03
Vt (veržini indeks)	0,00	283,05	1.605,99	103,11	24,66	175,81	102,54	264,90	214,14	81,29	51,50	82,28
Grad Zagreb	1.631	2.499	16.669	17.674	26.982	28.989	30.017	52.772	102.457	71.700	43.990	36.667
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	153,22	1022,01	1083,63	1654,32	1777,38	1840,40	3235,56	6281,85	4396,08	2697,12	2248,13
Vt (veržini indeks)	0,00	153,22	667,03	106,03	152,66	107,44	103,55	175,81	194,15	69,98	61,35	83,35
Istarska	1.356	854	109.034	128.388	60.951	48.721	22.768	27.151	45.654	83.011	51.403	58.676
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	62,98	8040,86	9468,14	4494,41	3592,99	1679,06	2002,29	3366,81	6121,76	3790,78	4327,14
Vt (veržini indeks)	0,00	62,98	12.767,45	117,75	47,47	79,93	46,73	119,25	168,15	181,83	61,92	114,15
Karlovačka	3.305	3.547	3.615	3.695	2.163	2.761	3.161	6.690	20.305	13.280	6.646	4.495
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	107,32	109,38	111,80	65,45	83,54	95,64	202,42	614,37	401,82	201,09	136,01
Vt (veržini indeks)	0,00	107,32	101,92	102,21	58,54	127,65	114,49	211,64	303,51	65,40	50,05	67,63
Koprivničko-križevačka	1.646	1.955	7.508	6.323	1.657	1.788	1.542	2.894	7.014	4.997	2.609	2.200
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	118,77	456,14	384,14	100,67	108,63	93,68	175,82	426,12	303,58	158,51	133,66
Vt (veržini indeks)	0,00	118,77	384,04	84,22	26,21	107,91	86,24	187,68	242,36	71,24	52,21	84,32
Krapinsko-zagorska	377	391	1.478	1.089	578	809	894	1.492	3.429	2.753	1.996	1.323
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	103,71	392,04	288,86	153,32	214,59	237,14	395,76	909,55	730,24	529,44	350,93
Vt (veržini indeks)	0,00	103,71	378,01	73,68	53,08	139,97	110,51	166,89	229,83	80,29	72,50	66,28
Ličko-senjska	32	33	927	841	217	867	1.287	2.908	8.078	3.961	1.239	1.121
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	103,13	2896,88	2628,13	678,13	2709,38	4021,88	9087,50	25243,75	12378,13	3871,88	3503,13
Vt (veržini indeks)	0,00	103,13	2.809,09	90,72	25,80	399,54	148,44	225,95	277,79	49,03	31,28	90,48
Međimurska	1.005	1.180	5.486	7.506	1.223	1.438	1.434	2.396	5.769	6.800	5.432	6.081
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	117,41	545,87	746,87	121,69	143,08	142,69	238,41	574,03	676,62	540,50	677,71
Vt (veržini indeks)	0,00	117,41	464,92	136,82	16,29	117,58	99,72	167,09	240,78	117,87	79,98	125,39
Osječko-baranjska	15.879	17.668	93.654	97.525	43.976	42.238	37.041	42.039	76.940	47.808	24.395	19.371
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	111,27	589,80	614,18	276,94	266,00	233,27	264,75	484,54	301,08	153,63	121,99
Vt (veržini indeks)	0,00	112,27	530,08	104,13	45,09	96,05	87,70	113,49	183,02	62,14	51,03	79,41
Požeško-slavonska	1.218	2.639	18.537	19.906	9.497	9.090	7.590	7.920	17.167	9.604	4.097	2.825
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	216,67	1521,92	1634,32	779,72	746,31	623,15	650,25	1409,44	788,51	336,37	231,94
Vt (veržini indeks)	0,00	216,67	702,43	107,39	47,71	95,71	83,50	104,35	216,76	55,94	42,66	68,95
Primorsko-goranska	447	1.324	47.803	65.143	42.122	20.531	16.239	27.241	62.000	49.940	32.062	25.577
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	296,20	10694,18	14573,38	9423,27	4593,06	3632,89	6094,18	13870,25	11172,26	7172,71	5721,92
Vt (veržini indeks)	0,00	296,20	3.610,50	136,27	64,66	48,74	79,10	167,75	227,60	80,55	64,20	79,77
Šibensko-kninska	122	39	2.529	3.243	569	1.276	1.895	5.455	15.392	6.303	2.824	2.275
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	31,97	2072,95	2658,20	466,39	1045,90	1553,28	4471,31	12616,39	5166,39	2314,35	1864,75
Vt (veržini indeks)	0,00	31,97	6.484,62	128,23	17,55	224,25	148,51	287,86	282,16	40,95	44,80	80,56
Sisačko-moslavačka	919	1.300	12.651	14.338	7.664	8.636	8.883	14.180	41.473	24.287	11.574	9.360
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	141,46	1376,61	1560,17	833,95	939,72	966,59	1542,98	4512,84	2642,76	1259,41	1018,50
Vt (veržini indeks)	0,00	141,46	973,15	113,33	53,45	112,68	102,86	159,63	292,48	58,56	47,66	80,87
Splitško-dalmatinska	211	144	4.002	6.029	2.415	3.597	5.021	15.903	42.781	28.162	11.617	8.475
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	68,25	1896,68	2857,35	1144,55	1704,74	2379,62	7536,97	20275,36	13346,92	5505,69	4016,59
Vt (veržini indeks)	0,00	68,25	2.779,17	150,65	40,06	148,94	139,59	316,73	269,01	65,83	41,25	72,95
Varaždinska	1.110	1.302	4.369	3.415	1.563	1.693	1.954	3.230	6.970	5.238	3.534	3.060
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	117,30	393,60	307,66	140,81	152,52	176,04	290,99	627,93	471,89	318,38	275,68
Vt (veržini indeks)	0,00	117,30	335,56	78,16	45,77	108,32	115,42	165,30	215,79	75,15	67,47	86,59
Virovitičko-podravska	2.019	2.785	28.424	28.787	5.122	4.625	3.452	5.062	13.982	7.379	3.223	1.795
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	137,94	1.407,83	1.425,80	253,69	229,07	170,98	250,72	692,52	365,48	159,63	88,91
Vt (veržini indeks)	0,00	137,94	1.020,61	101,28	17,79	90,30	74,64	146,64	276,21	52,77	43,68	55,69
Vukovarsko-srijemska	7.133	8.898	36.869	39.946	14.513	15.383	15.898	22.690	41.813	27.637	12.847	9.562
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	124,74	516,88	560,02	203,46	215,66	222,88	318,10	586,19	387,45	180,11	134,05
Vt (veržini indeks)	0,00	124,74	414,35	108,35	36,33	105,99	103,35	142,72	184,28	66,10	46,48	74,43
Zadarska	84	98	11.645	13.655	2.843	2.345	3.487	6.402	18.347	11.554	5.141	4.444
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	116,67	13863,10	16255,95	3384,52	2791,67	4151,19	7621,43	21841,67	13754,76	6120,24	5290,48
Vt (veržini indeks)	0,00	116,67	11.882,65	117,26	20,82	82,48	148,70	183,60	286,58	62,97	44,50	86,44
Zagrebačka	4.440	4.695	5.899	4.854	2.346	2.855	2.893	4.094	15.339	13.486	9.108	6.644
It (bazni indeks), 1880=100	100,00	105,74	132,86	109,32	52,84	64,30	65,16	92,21	345,47	303,74	205,14	149,64
Vt (veržini indeks)	0,00	105,74	125,64	82,29	48,33	121,70	101,33	141,51	374,67	87,92	67,54	72,95
Ukupno	45.533	56.905	463.969	524.824	259.420	229.886	194.874	285.785	615.305	466.245	258.658	223.935

Relativno najmanju naseljenost hrvatskog stanovništva imali su **Sisačko-moslavačka županija** (54,01% 1991.) i **Istarska županija** (54,80% 1991. godine).

Dinamiku razvoja **srpskog stanovništva** (tablica 5B) u gotovo svim županijama obilježava znatna, rekli bismo, velika oscilatornost, koja se ogleda u diskontinuitetu, u kojem se izmjenjuju trendovi stagnacije, ili nikakvog rasta, kao i blagog ili naglog opadanja broja stanovnika, naročito kada se ta kretanja analiziraju prema razdobljima državno-pravnih sustava u kojima su se provodili popisi stanovništva. Međutim, zanimljivo je da udio srpskog stanovništva u ukupnom stanovništvu toliko ne varira, odnosno da se održava na nekoj određenoj približno istoj razini u pojedinim županijama, to jest relativno je stabilan sve do popisa 1991. godine, kada dolazi do drastičnog opadanja broja srpskog stanovništva u svim županijama, sa stanovitim razlikama u obimu.

Ostale nehrvatske narodnosne skupine, koje statistika obično svrstava pod **ostalo** (ili **nacionalne manjine**), (tablica 5C) po svojoj strukturi složena je demografska kategorija, jer sadrži veći broj različitih nacionaliteta. Kao što analizirani popisi pokazuju, ona je oduvijek bila prisutna u zemljama na ovim našim prostorima, zapravo je naša specifičnost po kojoj smo poznati kao multietnička ljudska zajednica, što potvrđuju naših 14 analiziranih popisa stanovništva (ukupan broj pripadnika ove kategorije „ostalo“ kreće se od 47.686 (1,90%) 1880. g. do 750.922 (16,34%) 1981. g. Tokom cijelog promatranog perioda pripadnici ove kategorije su se višestruko brojčano povećavali (čak i više od 40 puta, kao npr. u gradu Zagrebu), kako pokazuju bazni indeksi, ali djelomično i zbog relativno niskog broja na početku, tj. u prvom popisu. Ali bilo je i perioda relativno većih padova broja i udjela u ukupnom stanovništvu (npr. poslije 1910.).

Do najvećih promjena u zastupljenosti hrvatskog i srpskog stanovništva u ukupnom stanovništvu županija, došlo je u periodu poslije 1991. godine, što su registrirali provedeni popisi stanovništva 2001. i 2011. godine.

Tablica 6

Promjene u zastupljenosti hrvatskog stanovništva u ukupnom stanovništvu županija (1991–2011)²⁶

Županija	Udio (%)			% (+/-)		(+/-) stan.
	1991.	2001.	2011.	2001.	2011.	
Bilogorsko-bjelovarska	67,87	82,56	84,82	+14,69	+16,95	+3.816
Brodsko-posavska	80,60	93,96	94,99	+13,36	+14,39	+9.576
Dubrovačko-neretvanska	86,08	93,29	94,3	+7,21	+8,29	+6.927
Istarska	54,60	71,88	68,33	+17,28	+13,73	+30.592
Karlovačka	67,40	84,27	86,11	+16,87	+18,71	-13.413
Koprivničko-križevačka	93,01	95,97	96,20	+2,96	+3,19	-9.161
Krapinsko-zagorska	97,91	98,44	98,84	+0,53	+0,93	-14.318
Ličko-senjska	58,96	86,15	84,15	+27,19	+25,19	-7.338

²⁶ Izvor: Tablica 5

Županija	Udio (%)			% (+/-)		(±) stan. 1991–2011 (aps. broj)
	1991.	2001.	2011.	2001.	2011.	
Međimurska	93,98	95,20	93,80	+ 1,22	- 0,18	-5.901
Osječko-baranjska	71,41	83,89	85,89	+12,48	+14,48	-212
Požeško-slavonska	67,61	88,68	90,38	+21,07	+22,77	+3.371
Primorsko-goranska	75,76	84,59	86,34	+ 8,83	+10,58	+10.939
Šibensko-kninska	61,64	88,44	87,39	+26,80	+25,75	+1.593
Sisačko-moslavačka	54,01	82,10	82,39	+28,09	+28,38	+ 5.336
Šplitsko-dalmatinska	90,82	96,30	97,08	+ 5,48	+ 6,26	+11.043
Varaždinska	96,45	97,68	97,86	+ 1,23	+ 1,41	-8.995
Virovitičko-podravska	72,01	89,47	91,82	+17,46	+19,81	+2.556
Vukovarsko-srijemska	68,38	78,27	79,17	+ 9,89	+10,79	-15.978
Zadarska	70,48	93,30	92,57	+22,82	+22,09	+6.012
Zagrebačka	93,16	96,18	97,05	+ 3,02	+ 3,89	+44.622
Ukupno (saldo)						-10.166

Kao što je vidljivo iz tablice 6, zastupljenost hrvatskog stanovništva u ukupnom stanovništvu županija poslije 1991. godine u samostalnoj državi kontinuirano se povećavalo i dostiglo razmjere karakteristične za čiste etničke države, unatoč negativnom saldu od preko deset tisuća stanovnika (međutim, zajedno sa gradom Zagreb, koji ima status županije, taj saldo je minimalno pozitivan za oko 2.000 stanovnika). U 11 županija ta zastupljenost je prešla granicu od 90%, a u 3 se sasvim približila totalu od 100%, u 8 županija ona se nalazi između 80 i 90%, dok u samo jednoj županiji ta zastupljenost je ispod 70%, što govori o multietničnosti stanovništva te županije. Najveće promjene su se dogodile u 5 županija, gdje se hrvatsko stanovništvo uvećalo za oko 1/5 odnosno 1/4. To su sljedeće županije: Sisačko-moslavačka (+ 28,38%), Šibensko-kninska (+ 25,75%), Ličko-senjska (+25,19%), Požeško-slavonska (+22,77%) i Zadarska županija (+22,09%). U 6 županija zastupljenost hrvatskog stanovništva se uvećala od 10 do 20%. Uz zastupljenost, povećavao se i apsolutni broj hrvatskog stanovništva u većini županija (12), dok se u ostalim županijama (8) taj broj unekoliko smanjivao, ali uz zadržavanje većinske zastupljenosti (od preko 80%) u ukupnom stanovništvu županije, zahvaljujući, uglavnom, iseljavanju srpskog stanovništva.

Razlozi odnosno uzroci ovakvih demografskih promjena u strukturi stanovništva bit će jasniji poslije analize kretanja odnosno promjena u strukturi nehrvatskog stanovništva.

U svim županijama je došlo do značajnog pada zastupljenosti srpskog stanovništva u ukupnom stanovništvu. Po tom osnovu moguće je razlikovati nekoliko skupina županija.

U prvu skupinu sa najvećim padom od preko 1/5 pa sve do 1/4 udjela iz 1991. g. su Šibensko-kninska (25,16%), Ličko-senjska (24,85%), potom Sisačko-moslavačka (24,67%) i Zadarska županija (20,61%).

Druga skupina od tri županije ima pad udjela 10 do 15% (Karlovačka 14,36%, Požeško-slavonska 16,18% i Virovitičko-podravska 13,86%).

U trećoj skupini su tri županije sa gubitkom udjela 5–10% (Bjelovarska-bilogorska 9,06%, Brodsko-posavska 8,38% i Osječko-baranjska županija sa 6,84%).

Sve ostale županije (10) imaju pad tog udjela do 5%.

Tablica 7

Promjene u zastupljenosti srpskog stanovništva u ukupnom stanovništvu županija (1991–2011)²⁷

Županija	Udio (%)			%(+/-)		(+/-) stan.
	1991.	2001.	2011.	2001.	2011.	1991/2011 (aps. broj)
Bilogorsko-bjelovarska	16,14	7,08	6,31	- 9,06	- 9,83	- 15.703
Brodsko-posavska	11,40	3,02	2,60	- 8,38	- 8,80	- 15.833
Dubrovačko-neretvanska	4,95	1,96	1,71	- 2,99	- 3,24	-4.154
Istarska	4,77	3,20	3,46	- 1,57	- 1,31	-2.648
Karlovačka	25,40	11,04	10,40	- 14,36	- 15,00	- 33.480
Koprivničko-križevačka	3,13	1,93	1,90	- 1,20	-1,23	-1.855
Krapinsko-zagorska	0,24	0,16	0,16	-0,08	- 0,08	-139
Ličko-senjska	36,39	11,54	13,65	-24,85	-22,74	-24.030
Međimurska	0,35	0,21	0,22	- 0,14	-0,13	-172
Osječko-baranjska	15,57	8,73	7,76	-6,84	-7,81	-33.512
Požeško-slavonska	22,72	6,54	6,00	-16,18	-16,72	-17.892
Primorsko-goranska	8,79	4,91	5,03	-3,88	-3,76	-13.511
Šibensko-kninska	34,22	9,06	10,53	-25,16	-23,69	-40.668
Sisačko-moslavačka	36,33	11,66	12,18	-24,67	- 24,15	-70.302
Šplitsko-dalmatinska	3,24	1,19	1,05	-2,05	-2,19	-10.577
Varaždinska	0,79	0,42	0,41	-0,37	-0,38	-729
Virovitičko-podravska	20,94	7,08	6,06	-13,86	-14,88	-16.761
Vukovarsko-srijemska	19,67	15,45	15,50	-4,22	-4,17	-17.667
Zadarska	24,14	3,53	4,81	-20,61	-19,33	-43.662
Zagrebačka	2,08	0,88	0,86	-1,20	-1,22	-3.163
Ukupno (saldo)						-366.458

Kada se ova smanjenja udjela srpskog stanovništva u ukupnom stanovništvu izraze brojem stanovnika onda to ukupno iznosi 366.458, što je imponantna ali istovremeno i katastrofična brojka, neviđena u cijelom analiziranom periodu od preko 130 godina. Ovome bi dodali: niti u periodu poslije Drugog svjetskog rata, pogotovo što je ova brojka još i veća kada se analiza svede na popis odnosno stanje 2001. godine, kada je to smanjenje iznosilo 380.033 stanovnika. To ujedno govori da se etničko čišćenje srpskog stanovništva nastavilo i u mirnodopskim uvjetima, tj. poslije 2001. godine.

Najveći demografski udar na kategoriju stanovništva „ostali“, odnosno manjinske etničke skupine (u ovoj analizi ne računajući srpsko stanovništvo) dogodio se poslije 1991. godine po nastanku nove samostalne države Hrvatske.

²⁷ Izvor: Tablica 5

Broj pripadnika manjinskog stanovništva se u promatranom periodu tj. od 1991. do 2011. drastično smanjio u svim županijama (osim Međimurske): u 4 županije za više od 70%, u 4 više od 60%, u 5 županija više od 50%, itd. Dakle, slična situacija kao i sa srpskim narodom u Hrvatskoj.

Broj stanovnika manjinskih etničkih skupina (bez srpskog stanovništva) smanjio se u razdoblju 1991–2011. za 207.276 ili za 46,52%, a u 2001. godini to je iznosilo nešto više, tj. 207.587 stanovnika.

Dakle, gledano ukupno, broj nehrvatskog stanovništva se u promatranom razdoblju 1991–2011. smanjio za 573.734 stanovnika ili 12%.

Tablica 8

Promjene u zastupljenosti „ostalih“ u ukupnom stanovništvu županija (1991–2011)²⁸

Županija	Broj	Udio (%)	Broj	Udio (%)	Manje stanov.	%
	1991.		2011.		1991–2011	(-)
Bilogorsko-bjelovarska	23.021	15,98	10.630	8,88	12.391	53,82
Brodsko-posavska	13.985	7,99	3.819	2,41	10.166	72,69
Dubrovačko-neretvanska	11.339	8,98	4.805	3,92	6.534	57,62
Istarska	83.011	40,62	58.676	28,20	24.335	29,31
Karlovačka	13.280	7,19	4.495	3,49	8.785	66,15
Koprivničko-križevačka	4.997	3,86	2.200	1,90	2.797	55,97
Krapinsko-zagorska	2.753	1,85	1.323	1,00	1.429	37,91
Ličko-senjska	3.961	4,65	1.121	2,20	2.840	71,70
Međimurska	6.800	5,67	6.811	5,98	+11	+0,16
Osječko-baranjska	47.808	13,02	19.371	6,35	28.437	59,98
Požeško-slavonska	9.604	9,67	2.825	3,62	6.779	70,58
Primorsko-goranska	49.940	15,46	25.577	8,64	24.363	48,78
Šibensko-kninska	6.303	4,13	2.275	2,08	4.028	63,90
Sisačko-moslavačka	24.287	9,66	9.360	5,43	14.927	61,46
Splitško-dalmatinska	28.162	5,94	8.475	1,86	19.687	69,90
Varaždinska	5.238	2,79	3.060	1,74	2.178	41,58
Virovitičko-podravska	7.379	7,05	1.795	2,12	5.584	75,67
Vukovarsko-srijemska	27.637	11,95	9.562	5,33	18.075	65,40
Zadarska	11.554	5,38	4.444	2,61	7.110	61,54
Zagrebačka	13.486	4,77	6.644	2,09	6.842	50,73
Ukupno (saldo)	-207.276					

Kao što smo prethodno nagovijestili da će uzroci ovakvih demografskih promjena u strukturi stanovništva Hrvatske biti jasniji poslije analize kretanja i promjena u strukturi nehrvatskog stanovništva (srpskog i nacionalnih manjinskih skupina), sada možemo s tim u vezi konstatirati da su povećanje udjela hrvatskog stanovništva u ukupnom stanovništvu do razmjera karakterističnih za čistu etničku državu, s jedne strane, i smanjivanje udjela srpskog stanovništva i pripadnika ostalih nacionalnih manjina u ukupnom stanovništvu do gotovo

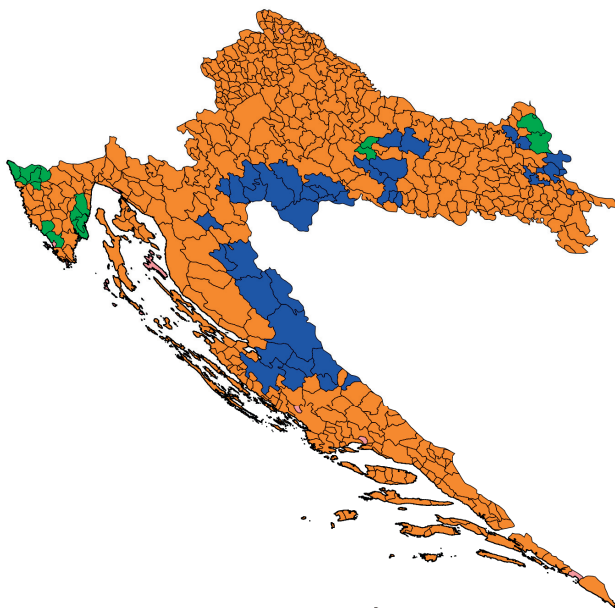
²⁸ Izvor: Tablica 5.

drastičnih razmjera, s druge strane, u potpunoj uzročno-posljedičnoj povezanosti, odnosno uvjetovanosti, što ilustrativno prikazuju naredne dvije grafičke mape rasprostranjenosti stanovništva prema narodnosnoj pripadnosti Republike Hrvatske 1991. i 2001.

Rasprostranjenost stanovništva prema narodnosnoj pripadnosti 1991. godine

Političko-teritorijalna podjela iz 1991.

1991

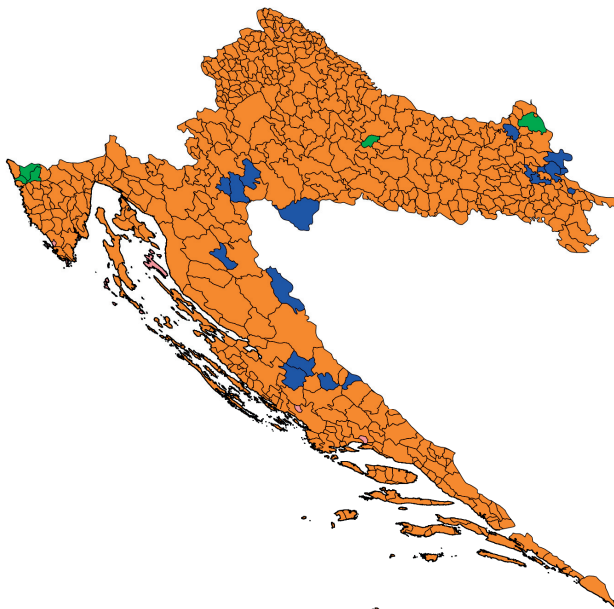

HRVATI SRBI OSTALI BEZ PODATAKA

Rasprostranjenost stanovništva prema narodnosnoj pripadnosti 2001. godine

Političko-teritorijalna podjela iz 2001.

2001

HRVATI SRBI OSTALI BEZ PODATAKA

Ova druga mapa predstavlja ispunjenje demografskog sna tzv. integralnih hrvatskih nacionalista, ali samo djelomično, jer njihov je san jednobojna mapa bez plavih i zelenih spotova. Ali sadašnja politika, posebno prema srpskom etnikumu, nažalost, vodi ka ispunjenju tog sna u ne tako dalekoj budućnosti.

Ovakvo veliko iseljavanje nehrvatskog stanovništva (više od 570.000), što predstavlja 12% ukupnog stanovništva, imalo je višestruke posljedice na demografski korpus u cjelini, posebno na naseljenost u prostoru, što potvrđuju i podaci o promjenama u gustoći naseljenosti po županijama.

Tablica 9Promjene u gustoći naseljenosti po županijama (1991–2011)²⁹

Županija	Gustoća naseljenosti po 1 km ²			Indeks 1991 = 100	
	1991.	2001.	2011.	2001.	2011.
Međimurska	164,42	162,40	156,11	98,77	94,95
Varaždinska	148,85	146,60	139,12	98,35	93,66
Koprivničko-križevačka	74,02	71,20	66,12	96,12	89,33
Krapinsko-zagorska	121,05	115,89	108,13	95,74	89,33
Zagrebačka	92,48	101,20	103,79	109,42	112,23
Bjelovarsko-bilogorska	54,56	50,41	45,37	92,39	83,16
Virovitičko-podravsko	51,69	46,14	41,92	89,26	81,10
Osječko-baranjska	88,37	79,54	73,41	90,01	83,07
Vukovarsko-srijemska	94,23	83,44	73,15	88,55	77,63
Brodsko-posavska	86,20	87,07	78,12	101,01	90,63
Požeško-slavonska	54,48	47,08	42,81	86,42	78,58
Sisačko-moslavačka	56,25	41,49	38,60	73,76	68,62
Karlovačka	50,90	39,31	35,55	77,23	69,84
Primorsko-goranska	90,05	85,14	82,55	94,55	91,67
Istarska	72,64	73,35	73,96	100,10	101,82
Ličko-senjska	15,90	10,02	9,51	63,02	59,81
Zadarska	58,90	44,44	46,63	75,45	79,17
Šibensko-kninska	51,09	37,83	36,65	74,05	71,74
Splitsko-dalmatinska	104,40	102,13	100,18	97,83	95,96
Dubrovačko-neretvanska	70,93	68,98	68,92	97,25	97,03
Zagreb	1.213,45	1.215,51	1.232,48	100,17	101,57
Ukupno	84,53	78,40	75,51	92,75	89,33

Uslijed velikih demografskih promjena prije svega iseljavanja i pregrupiranja i premještanja stanovništva, kao i ljudskih žrtava tokom građanskog i domovinskog rata, došlo je do znatnih promjena u gustoći naseljenosti stanovništva u pojedinim područjima, a također i u naseljima stalnog boravka i života, te ukupnoj naseljeničkoj infrastrukturi. Tako je smanjenje gustoće naseljenosti pogodilo gotovo sve županije (osim Istarske i Zagrebačke) u većoj ili manjoj mjeri, čak i do 40 i više posto u Ličko-senjskoj županiji, a nešto manje u Sisačko-moslavačkoj i Karlovačkoj županiji (između 20 i 30%), dok u 4 županije smanjenje gustoće naseljenosti se kreće od 20 do 30%, a u daljnjih pet županija između 10 i 20%. To znači da je ljudski faktor, kao osnovna pretpostavka života i egzistencije, posebno proizvodnje, u naseljima u značajnoj mjeri oslabio, a u nekim područjima gdje je živjelo iseljeno stanovništvo i potpuno zamro. Većina tih ugroženih naselja nalazi se u područjima tzv. posebne državne skrbi.

²⁹ Izvor: Tablica 5

3. Pregled razvoja stanovništva po povijesnim regijama Hrvatske

Uvodno je potrebno dati dvije metodološke napomene.

Prvo, regije, odnosno područja, koje smo odabrali za analizu u ovom poglavlju, su geografsko-historijske, a definirali smo ih na osnovu odabranih općina koje obuhvaćaju te odabrane regije. Dakle, u tom smislu, regije su arbitrarne (prostorno odnosno površinski), ali odabrane općine su reprezentativne za cjelinu određene regije i, po našem mišljenju, u potpunosti zadovoljavaju ciljeve postavljene ovim projektom istraživanja, a to je da se prikaže kretanje i naseljenost stanovništva, posebno srpskog, na svim razinama teritorijalne naseljenosti.

Drugo, izostavljeni su popisi stanovništva 1921. i 1931. godine, jer podaci iz tih popisa za općine i naselja nisu objavljeni. Ova činjenica je, dakako, manjak, ali suštinski, ne remeti postavljene ciljeve našeg istraživanja.

3.1. Regija Lika

Lika je tipično planinska regija, na prosječnoj nadmorskoj visini od 700 m, na kojoj se prostiru dva velika planinska lanca – Velebitski i Plješevički, te više kotlina i visoravni. Sa 5.000 kvadratnih kilometara površine, najveća je i ujedno najrjeđe naseljena regija u Hrvatskoj (10 stan. po 1 kv. km). Ova regija je tipično povijesno depopulaciono, emigraciono područje. Također, ova je regija jedna od najpasivnijih odnosno najsiromašnijih regija Hrvatske. Znatno dio stanovništva živi u naseljima neodrživog razvoja, substandardno, ugrožen deficitarnošću svih životnih potreba. Osnovna grana privredivanja je inokosna poljoprivreda, odnosno stočarstvo.

Tablica 10

Kretanje ukupnog stanovništva i stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u regiji Lika u periodu 1880–2011. godine*

Godina	Apsolutni broj (Yt) Ukupno st.	Apsolutni broj (Yt) Hrvati	%	Apsolutni broj (Yt) Srbi	%	It (bazni indeks) 1880=100			Vt (verižni indeks)		
						Ukup. st.	Hrvati	Srbi	Ukup. st.	Hrvati	Srbi
1880.	158.378	70.234	44,35%	88.136	55,65%	100,00	100,00	100,00	0,00	0,00	0,00
1890.	175.508	77.031	43,89%	98.467	56,10%	110,82	109,68	111,72	110,82	109,68	111,72
1900.	193.470	84.736	43,80%	107.846	55,74%	122,16	120,65	122,36	110,23	110,00	109,53
1910.	188.230	82.432	43,79%	104.967	55,77%	118,85	117,37	119,10	97,29	97,28	97,33
1948.	131.713	64.722	49,14%	66.804	50,72%	83,16	92,15	75,80	69,97	78,52	63,64
1953.	126.651	60.473	47,75%	65.361	51,61%	79,97	86,10	74,16	96,16	93,43	97,84
1961.	119.231	55.468	46,52%	62.452	52,38%	75,28	78,98	70,86	94,14	91,72	95,55
1971.	107.027	50.310	47,01%	53.698	50,17%	67,58	71,63	60,93	89,76	90,70	85,98
1981.	90.336	39.772	44,03%	41.929	46,41%	57,04	56,63	47,57	84,40	79,05	78,08
1991.	83.922	38.705	46,12%	41.567	49,53%	52,99	55,11	47,16	92,90	97,32	99,14
2001.	46.133	37.406	81,08%	7.610	16,50%	29,13	53,26	8,63	54,97	96,64	18,31
2011.	44.772	34.891	77,93%	8.979	20,05%	28,27	49,68	10,19	97,05	93,28	117,99

* Obuhvaća općine Gospić, Gračac, Donji Lapac, Titova Korenica i Otočac, prema administrativno-političkoj podjeli 1991. g.

Podaci u tablici 10 pokazuju da je Lika, kako smo uvodno konstatirali, tipično depopulaciona regija, jer su svi osnovni pokazatelji o stanovništvu (bazni i verižni indeksi) regresivni, sa relativno velikim fluktuacijama, kako ukupnog, tako i hrvatskog i srpskog stanovništva. Naime, ukupno se stanovništvo Like kontinuirano smanjivalo po prosječnoj stopi od 14,69% po jednom desetljeću i gotovo se prepolovilo u razdoblju do 1991. g. (bazni indeks = 52,99%). Tu regresivnu tendenciju potvrđuju i verižni indeksi. Iznimka je period 1890–1910. kada se stanovništvo (ukupno, hrvatsko i srpsko) relativno neznatno povećavalo, u prosjeku za 17,28% (hrvatsko za 15,90% a srpsko za 17,73%), što je posljedica tadašnjeg naseljavanja stanovništva na lička granična područja Vojne krajine.

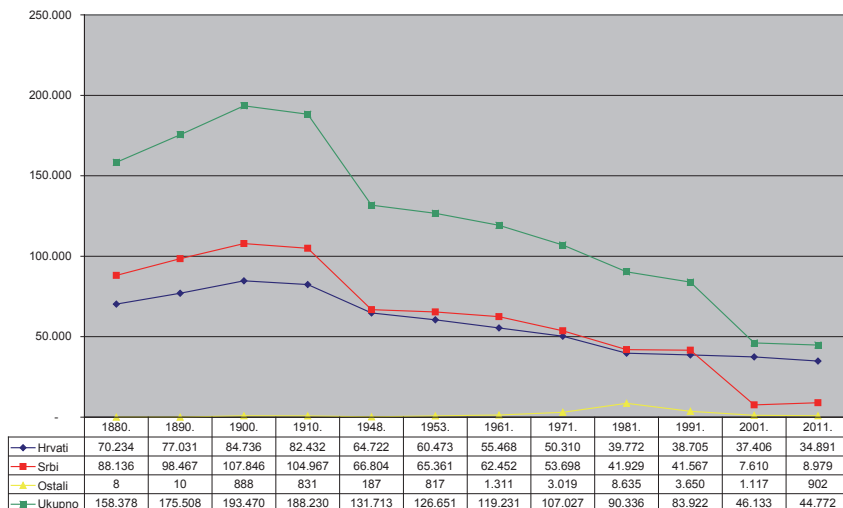
Tablica 11

Promjene u nacionalom sastavu stanovništva (1880–2011)

Lika													
	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	Prosjeak
Srbi	88,136	98,467	107,846	104,967	66,804	65,361	62,452	53,698	41,929	41,567	7,610	8,979	
Hrvati	70,234	77,031	84,736	82,432	64,722	60,473	55,468	50,310	39,772	38,705	37,406	34,891	
Ostali	8	10	888	831	187	817	1,311	3,019	8,635	3,650	1,117	902	
Ukupno	158,378	175,508	193,470	188,230	131,713	126,651	119,231	107,027	90,336	83,922	46,133	44,772	
<i>Udio Srbe</i>	55.65%	56.10%	55.74%	55.77%	50.72%	51.61%	52.38%	50.17%	46.41%	49.53%	16.50%	20.05%	46.72%
<i>Udio Hrvata</i>	44.35%	43.89%	43.80%	43.79%	49.14%	47.75%	46.52%	47.01%	44.03%	46.12%	81.08%	77.93%	51.28%
<i>Udio ostalog st.</i>	0.01%	0.01%	0.46%	0.44%	0.14%	0.65%	1.10%	2.82%	9.56%	4.35%	2.42%	0.01%	2.00%

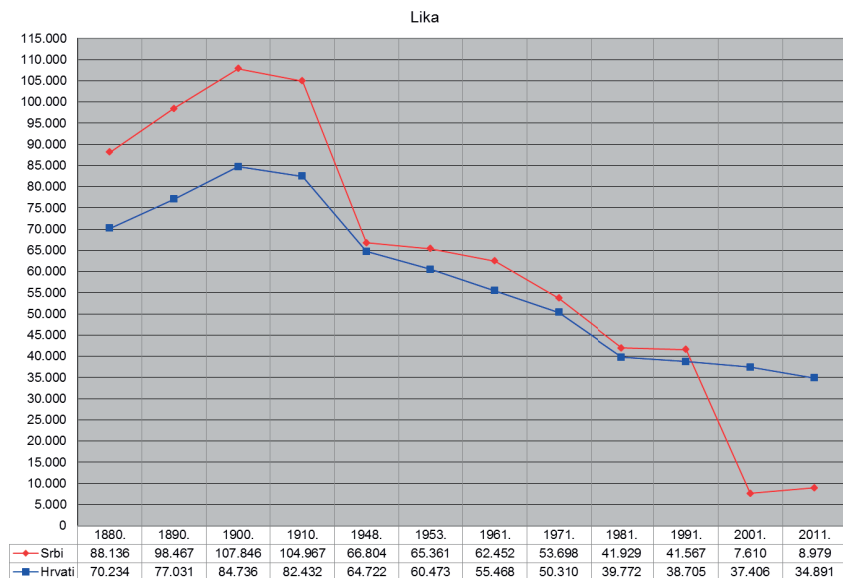
Grafikon 3

Kretanje stanovništva po narodnosnoj pripadnosti i popisima u Lici (1880–2011)

Grafikon 4

Kretanje ukupnog srpskog i hrvatskog stanovništva Like (1880–2011)

Podaci o udjelu hrvatskog i srpskog stanovništva u ukupnom stanovništvu ove regije pokazuju da je srpsko stanovništvo bilo većinsko kroz cijeli promatrani period do 1991. g. – udio hrvatskog stanovništva se kretao od 43,80% 1900. do 49,30% 1948. g. ili u prosjeku po jednom popisnom razdoblju 45,64%, dok se udio srpskog stanovništva kretao od 46,41% 1981. do 56,10% 1890. ili u prosjeku 52,41%. Do drastične promjene dolazi u razdoblju poslije 1991. g. kada se broj srpskog stanovništva od 41.567 (1991) sveo na 7.610 stanovnika (2001) odnosno 8.979 (2011). Time se postotni udio srpskog stanovništva smanjio od 49,53% (1991) na 16,50% u popisu 2001. odnosno na 20,05% u popisu 2011. g., kao posljedica etničkog čišćenja srpskog stanovništva tokom građanskog rata koji se u to vrijeme vodio u bivšoj zajedničkoj državi.

Da je srpsko stanovništvo „od vjkada“ bilo većinsko u ovoj najvećoj planinskoj i krševitoj regiji Hrvatske pokazuju i podaci prvog austrougarskog popisa stanovništva 1857. godine, kada je gotovo cijela Lika pripadala tadašnjoj Vojnoj krajini, kao i podaci poznatog austrougarskog kulturnog djelatnika i istraživača Franza de Paula Juliusa Frasa iz 1830. g. U njima je Lika bila podijeljena prema vojnoj nomenklaturi, to jest na pukovnije i satnije ili kumpanije, koje su obuhvatale određen broj sela i zaselaka u okviru ondašnjih gravitacionih središta, odnosno toponima; a stanovništvo prema vjeroispovijesti na katolike (u našoj tablici Hrvati) i grkopravoslavce (u našoj tablici Srbi). Naravno, granice Like u ovim primjerima su arbitrarne, kao što smo naveli u uvodu ovog poglavlja. Dakle, iznosimo te podatke samo kao ilustraciju ovog historijskog fakta o srpskom stanovništvu kao većinskom u ovoj hrvatskoj regiji.

Iz podataka u Tablici 12 je vidljiva većinska prisutnost srpskog naroda u Ličkoj pukovnji (oblasti), kao i u svim satnijama (okruzima). Srpski narod, kao tada većinski narod, davao je i najveći obol u obrani „predzida kršćanstva“ zajedno sa tada manjinskim hrvatskim narodom.

Ovo relativno još upečatljivije potvrđuju i podaci Juliusa Frasa (Tablica 13) u svom monumentalnom djelu o Karlovačkoj Vojnoj krajini. S obzirom da je J. Fras radio oko deset godina na svojoj knjizi, realno je pretpostaviti da su ti podaci još starijeg datuma od onih koji se u njoj navode.

Tablica 12

Stanovništvo Ličke pukovnije prema popisu 1857. godine*

Satnija	Broj sela i zaselaka	Ukupno st.	Katolika – Hrvata	%	Pravosl. – Srba	%
I satnija – Zrmanja	12	4.430	95	2,14	4.335	97,86
II satnija – Srb	13	5.281	65	12,3	5.216	98,77
III satnija – Dobroselo	7	6.727	1.081	16,07	5.646	83,93
IV satnija – Bruvno	8	5.375	225	4,19	5.150	95,81
V satnija – Udbina	11	7.961	1.891	23,75	6.070	76,25
VI satnija – Mekinjar	8	5.098	1.806	35,43	3.292	64,57
VII satnija – Gračac	5	5.591	1.420	25,40	4.171	74,60
VIII satnija – Medak	11	8.022	18	0,22	8.004	99,78
IX satnija – Lovinac	20	1.634	7	0,43	1.627	99,57
X satnija – Kaniša	12	6.746	4.487	66,51	2.259	33,49
XI satnija – Smiljan	?	8.309	6.879	82,79	1.430	17,21
XII satnija – Široka Kula	13	5.664	2.790	49,26	2.874	50,74
Ukupno		78.223	27.949	35,73	50.274	64,27

* Tablica sastavljena prema podacima u: Rudolf Horvat, *Lika i Krbava*, izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1941.

Dakle, u 9 satnija (okruga) od ukupno 12, srpsko je stanovništvo izrazito većinsko, a u svega dvije satnije hrvatsko je stanovništvo većinsko, dok u jednoj satniji su dva etniciteta podjednako zastupljena.

Tablica 13

Stanovništvo Ličke pukovnije 1835. godine*

Naziv kumpanije (okruga)	broj sela	broj kuća (domać.)	ukup. katolici (Hrvati)	%	pravoslavni (Srbi)	%	broj sela sa srpskom većinom
Zrmanjska	8	235	3.288	77	2,38	3.211	97,66
Srbska	13	318	4.441	84	1,89	4.357	85,65
Dobroselska	7	461	5.087	830	16,32	4.257	83,68
Sveti Petar	5	428	4.459	289	6,48	4.170	93,52
Udbinska	10	526	6.401	1.348	21,06	5.053	78,94
Mekinjarska	6	389	4.510	1.559	34,57	2.951	65,43
Gračačka	5	504	4.154	893	21,50	3.261	78,50
Svetomihovilska	9	794	6.683	5,139	76,90	1.544	23,10

Naziv kumpanije (okruga)	broj sela	broj kuća (domać.)	ukup. katolici (Hrvati)	%	pravoslavni (Srbi)	%	broj sela sa srpskom većinom	
Medačka	11	731	7.118	42	0,59	7.076	99,41	11
Kaniška	11	705	5.812	3.703	58,12	2.109	36,29	2
Smiljanska	12	697	5.886	5.278	89,57	608	10,33	-
Širokokulska	7	440	4.440	2.015	45,38	2.425	54,62	4
Ukupno	104	6.309	62.279	21.257	34,13	41.002	65,84	70

* Franz de Paula Julius Fras, *Cjelovita topografija Karlovačke Vojne krajine*, Biblioteka „Ličke župe“, Gospić, 1988., str. 124–161. Prvo izdanje na njem. jeziku Agram, 1835.

I podaci Frasa su slični odnosno gotovo identični onima što pokazuju podaci u prethodnoj tablici.

Zaključili bismo da je ova većinska prisutnost srpskog stanovništva na prostorima Like gotovo vjekovna i da se sa pravom o njima može govoriti da su starosjedišna i višegeneracijsko stanovništvo.

Faktori koji su uvjetovali ovakav razvoj stanovništva Like u posljednjih 130 godina – permanentne depopulacione tendencije praćene manjim ili većim fluktuacijama u pojedinim razdobljima – veoma su brojni i složeni i nažalost do sada nedovoljno istraženi. Upozorit ćemo samo na neke od njih.

- Priroda regije, izražena njenim „subvencijama prirode“, koje čine bazu životnih odnosno egzistencijalnih resursa opstanka ljudi u prostoru, veoma je nepovoljna u ličkim prostorima.³⁰ Zbog toga stanovništvo Like živi u naseljima neodrživog razvoja, substandardno, ugroženo deficitarnošću svih životnih potreba, i u krajnje reduciranim uvjetima društvenog života. Zbog toga je Lika jedna od najnenaseljenijih regija Hrvatske, sa uvijek otvorenim kanalima unutrašnje i vanjske (e)migracije i uglavnom negativnim prirodnim priraštajem stanovništva (realno je pretpostaviti povećani mortalitet dojenčadi, povećanu smrtnost od raznih bolesti, posebno zaraznih, i dr.)
- Permanentni ratni uvjeti života za vrijeme turskih najezi imali su dvostruki efekat na razvoj demografskog korpusa ličkog stanovništva. S jedne strane, doseljavanje stanovništva iz drugih krajeva, prema planovima austrougarskih vlasti, a i spontano, jačao je demografski korpus i povećavao broj stanovništva Like, posebno srpskog, koje je dolazilo iz Raške, Zete i drugih krajeva pokorenih srpskih država, ili kao prebjeci

³⁰ Na primjer, konfiguracija terena, klima, vodni režim, sastav tla, nadmorska visina, vrste pokrova, prirodni građevinski materijali na dohvata ruke, flora i fauna, itd. Sve to uvelike utječe na položaj ljudi u zadanom prostoru, na primjer, za izgradnju nastambi, formiranje naselja, izgradnju putne mreže, postojanje podloge za izvore života i dr. Kada se pažljivo pregledavaju razne statističke i druge publikacije o Lici iz prošlosti, onda se tek vide brojni elementi niskih subvencija prirode u ovoj regiji: mali arabilni prostori, mnogoljudni sastav porodica, i dr. „Puno usta, malo zemlje više izgone Ličane nego što ih zavičaji privlače“ (Mijo Mirković). Vid. opš. u: Karl Kaser, Hanns Grandis, Siegfried Gruber, *Popis Like i Krbave 1712. – Obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*, izd. SKD Prosvjeta, Zagreb, 2003. Ovo je najbolje svjedočanstvo o stanovništvu Like, njegovoj strukturi, posjedovnim odnosima i sastavu mnogoljudnih porodičnih cjelina.

iz od Turaka okupirane Bosne.³¹ Tako npr. 1880. godine, srpsko stanovništvo je bilo brojnije od hrvatskog za oko 18.000 stanovnika, dok su 1900., kada su dosegli najveći broj od 103.846 stanovnika, bili brojniji od hrvatskog stanovništva za više od 23.000 duša. S druge strane, u sukobima i iznenadnim upadima turske vojske, ginulo se gotovo danomice i uveliko, što je slabilo demografski korpus i smanjivalo broj ličkog stanovništva, posebno srpskog. Samo kao ilustraciju, uzmimo primjer iz dalje prošlosti koji se zbio na tlu Like. Među 13.000 izginulih na hrvatskoj strani u Krbavskoj bitki 1493., bio je i znatan broj baš Ličana; sličnih manjih srazova i bitaka sa Turcima bilo je u analiziranom periodu sijaset; ili ljudski gubici (vojni i civilni) tokom godine bili su stalno prisutni. Iako su se gubici nadoknađivali novim doseljavanjem i sporadičnim prebjezima iz turskih okupiranih područja, konačna demografska bilansa je bila gotovo uvijek deficitarna u većini popisnih intervala.

- Do značajnih gubitaka stanovništva Like došlo je za vrijeme Prvog (1914–1918) i Drugog (1941–1945) svjetskog rata i to iz redova oba naroda – hrvatskog i srpskog, na obje zaraćene strane – kvislinško-fašističke i antifašističke, zajedno sa nizom paravojnih formacija, tokom rata koji se tada žestoko rasplamsao. O tim gubicima ne postoje sređeni podaci za područje Like, ali sasvim je realno pretpostaviti da su relevantni za razvoj stanovništva Like. Primjera radi, navest ćemo parcijalne podatke Historijskog arhiva Karlovac o ljudskim gubicima u nekim kotarevima Like tokom građanskog rata 1941–1945. samo na antifašističkoj strani, koji se odnose na pale borce NOP-a, civilne žrtve fašističkog terora i umrle osobe od tifusa – kotar Gospić i kotar Perušić ukupno 3.267 žrtava; kotar Korenica i kotar Udbina ukupno 6.399 žrtava; kotar Donji Lapac ukupno 3.267 žrtava; općina Otočac i općina Brinje ukupno 625 žrtava; Plašćanska dolina i okolica ukupno 7.000 žrtava; sveukupno 23.508 žrtava.³²
- Nadalje, to je bilo i doba užasnih pogroma genocidne politike kvislinške tvorevine tzv. Nezavisne Države Hrvatske, uperene protiv Srba, Židova i drugih nehrvatskih etničkih skupina. Lika je bila jedno veliko stratište žrtava te politike. Ustaše su se surovo obračunali sa ličkim Srbima već na početku Drugog svjetskog rata. U Lici je, pored Gospića, u Jadovnu, 1941. g. osnovan prvi likvidacioni logor za Srbe, Židove i dr. sa 37 okol-

³¹ O tome svjedoče brojni toponimi, groblja, prezimena Srba, imena crkava, sveštenika, škola, četovođa, regimenta, institucija, i dr., dakle, fakta i arhefakta.

³² Vid. Zbornici (posebno br. 10, 14, 20), izd. Historijski arhiv Karlovac (1985, 1979, 1989), za izd. dr. Đuro Zatezalo. Zbornici Karlovačkog arhiva, kojih je više od 20, sadrže autentična svjedočanstva iz vremena Drugog svjetskog rata na prostorima Hrvatske, sa veoma dragocjenim opisima i podacima događaja na ratištima NOP i o životu naroda na oslobođenim teritorijama Hrvatske. Svako svjedočanstvo o poginulim, nestalim i umrlim osobama sravnjivano je sa matičnim knjigama lokalnih zajednica i drugih lokalnih organa i institucija prema naputcima nadležnih arhiva, posebno Komisije za ratne zločine i Arhiva za historiju radničkog pokreta Hrvatske. Zbornici kao takvi predstavljaju autentičnu, vjerodostojnu i jedinstvenu historijsku građu toga vremena.

nih stratišta, gdje su se raznim manuelnim načinima usmrćivale žrtve, po čemu je taj logor jedinstven u Evropi. Istraživanjem je utvrđeno da je u tom logoru ubijeno više od 40.000 ljudi iz svih krajeva Hrvatske,³³ među kojima znatan broj iz Like. Drugo veće stratište je bezdan u Preboju, naselju podno Male Kapele u Plitvičkoj subregiji, koji je progutaio na stotine srpskih žitelja iz okolnih naselja, uglavnom Ličana. Osim toga, Srbe iz Like su odvodili i na druga obližnja stratišta, kao npr. na Garavice pored Bihaća, gdje je usmrćeno više od 12.000 Srba.

- Kolonizacija poslije Drugog svjetskog rata, također, je doprinijela odlivu ličkog stanovništva, najviše srpskog, s obzirom da su uživali prednost kao aktivni učesnici narodno-oslobodilačke borbe.
- Proces deagrarizacije i zapošljavanje u nepoljoprivrednim djelatnostima, također je utjecao na smanjivanje stanovništva u ovoj regiji.

Postavlja se pitanje što se dogodilo sa tim nekada većinskim stanovništvom Like u periodu poslije 1991. godine? Naime, prema popisima 2001. i 2011. broj srpskog stanovništva u odnosu na stanje 1991. g. se smanjio za 33.957 stanovnika (81,69%), odnosno, zbog 1.394 povratnika, za 32.558 stanovnika (78,33%). Koliko ih je od toga smrtno stradalo, a koliko izbjeglo u druge novonastale države bivše Jugoslavije, još nitko nije cjelovito istražio niti o tome postoje cjeloviti podaci. Postoje samo parcijalni podaci za smrtno nastradale osobe sa nekoliko suđenja počiniteljima zločina i nekoliko otkopavanja srpskih žrtava na području Like.

Ono što je još izvjesno iz posljednja dva popisa stanovništva jeste činjenica da je srpsko stanovništvo u Lici od većinskog tokom više od jednoipostoljeća postalo manjinsko, što više, etničkim čišćenjem, svelo se na minornu nacionalnu manjinu. Druga izvjesna činjenica je, da su u Lici ugašena odnosno nestala naselja u kojima su Srbi bili većinsko stanovništvo, i to najviše u općinama Donji Lapac i Korenica. Pokazalo se da ni surovi život ne može prisiliti na napuštanje zavičaja, koliko to može mehanički nasrtaj na zavičaj ratom. Osim toga, razorene su kuće i u gotovo svim ostalim naseljima u kojima su živjeli Srbi. Time je izmijenjen izgled i pejzaž naseljenih prostora.³⁴ To su sela koja to ni po čemu više nisu, jer je u njima razorena nadgradnja, institucije i kompletna infrastruktura.

Ovaj najtragičniji događaj u povijesti srpskog življa Like, kao posljedica građanskog rata devedesetih godina prošlog stoljeća, nije rezultirao samo njihovim skoro potpunim izgonom iz njihovih vjekovnih zavičajnih naselja, nego i njihovim strogo kontroliranim selektivnim povratkom, koji je sveden de facto

³³ Vid. opš. dr Đuro Zatezalo: *Jadovno, kompleks ustaških logora 1941. god.*, tom I, II, izd. Muzej genocida, Beograd, 2007. Iako je „podzemni grad“ Jadovna veći od živih Gospićana, neki taj logor negiraju.

³⁴ Na početku građanskog rata miniran je spomenik Nikole Tesle u Gospiću, demoliran Teslin muzej u Smiljanu, Teslinom rodnom mjestu, i razoren spomenik partizana i žrtava fašizma na kojima su bila imena 18 srodnika Nikole Tesle. Minirani su svi spomenici antifašizma, uključujući i od onih umjetnika koji su obilježili epohu i čije se makete nalaze u svjetskim galerijama, među kojima i spomenik u Srbu posvećen ustanku naroda Hrvatske.

na samo one najstarije – „ostarjele grobove“.³⁵ To je u stvari, klasični primjer etničkog čišćenja bez ostatka, koji vodi do potpunog gašenja toponima. Taj je čin usmjeren na razbijanje primarne grupe, jer porodica je u nas osnovna jedinica stabilnosti – „podjela svih materijalnih i duhovnih dobara na jednake dijelove“. To nasilje je dovelo srpski demografski korpus, posebno u lokalnim sredinama kao što su ličke, do potpunog biološkog sloma, bez mogućnosti bilo kakve obnove. To se ogleda u iznimno velikom potpunom gašenju rodova, prezimena i naseljenih srpskih toponima, posebno u nekim predjelima ove regije (Donji Lapac i Korenica). Zapravo, etničkim čišćenjem srpskog stanovništva, napadnuta je toponomastika, onomastika, katastar, povijest i kultura, s nakanom da se srpski narod izmjesti iz povijesti hrvatskog naroda. Ovaj tragiizam je veći od onog poimanja grčkog tragizma, jer je zahvatio jedan autohtoni višegeneracijski narod i svu zajedničku baštinu i stvaralaštvo sa hrvatskim narodom za života dvadeset i jedne generacije življenja srpskog naroda na ovim prostorima. Prosto je neshvatljivo kako je na to pristao hrvatski narod?! Nije li ovo slično sudbini Indijanaca u Americi, ili Aboridžina u Australiji, ili u novije vrijeme Jermena u Turskoj?

Zaključno se može konstatirati sljedeće:

- Srpsko je stanovništvo u regiji Lika u analiziranom periodu bilo većinsko stanovništvo sve do popisa 1991. godine.
- Popisom 2001. i 2011. srpsko većinsko stanovništvo se u ovoj regiji svelo na najnižu razinu u svojoj povijesti, na ispod 20% i tako postalo manjinsko.

3.2. Regija Kordun

Kordun je dio bivšeg područja Vojne krajine u Hrvatskoj, oko rijeke Korane, koja kroz nju protiče u dužini od oko 120 km, a prostire se između gorja Male i Velike Kapele na zapadu i Petrove gore na istoku, na površini od oko 1.500 kv. km. Spada među manje regije u Hrvatskoj. Karakterizira je opća ekonomska nerazvijenost, bez značajnijih privrednih resursa. Glavna privredna grana je poljoprivreda, posebno voćarstvo. Prevladava mali zemljišni posjed od 3 do 5 ha veličine.

U prošlosti se Kordun uvijek predstavljao kao obrambeni pojas s nizom utvrda na granici prema Turcima, pa otuda valjda i njen naziv (tal. cordone, franc. cordon). Kao takav, Kordun je povijesni poligon smrti na relativno najmanjem prostoru, o čemu svjedoče natprosječni, odnosno relativno najveći, ljudski gubici u odnosu na broj stanovnika, u svim ratnim periodima kroz koje je prošao, od vremena kada je služio kao koridor za provale Turaka prema Štajerskoj do Beča i predstavljao značajan dio obrambenog bedema, kojeg su historičari nazivali „predziđem kršćanstva“, preko građanskog rata po slomu Kraljevine Jugoslavije u kojemu su počinjeni genocidni zločini nad srpskim stanovništvom od strane kvislinške NDH, pa sve do građanskog rata nakon raspada SFRJ i formiranja

³⁵ Prosjek starosti poljoprivrednika – povratnika je 58,5 godina, pa je njihov mortalitet prirodno visok kada žive u sredinama neodrživog razvoja kakva je Lika u cjelini.

novih država na ovim prostorima, kada je srpsko stanovništvo ponovo stradalo i protjerano sa svojih ognjišta. Sva su ta stradanja u prošlosti najčešće bila svestrana, sistematska i radikalna.

Tablica 14

Kretanje ukupnog stanovništva i stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u regiji Kordun u periodu 1880–2011. godine*

Godina	Apsolutni broj (Yt) Ukupno st.	Apsolutni broj (Yt) Hrvati	%	Apsolutni broj (Yt) Srbi	%	It (bazni indeks) 1880=100			Vt (verižni indeks)		
						Ukup. st.	Hrvati	Srbi	Ukup. st.	Hrvati	Srbi
1880.	106.698	46.233	43,33%	60.110	56,34%	100,00	100,00	100,00	0,00	0,00	0,00
1890.	119.615	51.533	43,08%	68.065	56,90%	112,11	111,46	113,23	112,11	111,46	113,23
1900.	126.326	52.929	41,90%	71.134	56,31%	118,40	114,48	118,34	105,61	102,71	104,51
1910.	131.821	56.050	42,52%	73.050	55,42%	123,55	121,23	121,53	104,35	105,90	102,69
1948.	121.858	63.685	52,26%	56.759	46,58%	114,21	137,75	94,43	92,44	113,62	77,70
1953.	129.148	66.490	51,48%	60.780	47,06%	121,04	143,82	101,11	105,98	104,40	107,08
1961.	133.301	70.305	52,74%	60.789	45,60%	124,93	152,07	101,13	103,22	105,74	100,01
1971.	130.717	71.155	54,43%	54.537	41,72%	122,51	153,91	90,73	98,06	101,21	89,72
1981.	127.844	65.411	51,16%	45.938	35,93%	119,82	141,48	76,42	97,80	91,93	84,23
1991.	125.116	68.130	54,45%	46.367	37,06%	117,26	147,36	77,14	97,87	104,16	100,93
2001.	90.387	71.635	79,25%	13.331	14,75%	84,71	154,94	22,18	72,24	105,14	28,75
2011.	82.264	66.575	80,93%	11.736	14,27%	77,10	144,00	19,52	91,01	92,94	88,04

* Obuhvaća općine: Karlovac, Slunj, Vojnić i Vrginmost, prema administrativno-političkoj podjeli 1991. godine.

Prvo što upada u oči, kada se pogledaju podaci u tablici 14, jeste veoma spori rast ukupnog stanovništva Korduna u analiziranom periodu od nešto više 110 godina, tj. sve do 1991. g., kada je ono prosječno raslo 19,31% po jednom popisnom razdoblju. Najveći broj stanovnika od 133.301 dosiže 1961. g. Prema stanju u 1880. godini, ukupno se stanovništvo ove regije povećalo za svega 18.418 stanovnika, ili za samo 17,26%. Dakle, pravo obilježje razvoja ukupnog stanovništva Korduna u ovom razdoblju jeste njegova stagnacija.

Poslije, prema popisu 2001. odnosno 2011. godine, ukupno stanovništvo se prema stanju u 1880. godini, smanjilo za 15,29%, odnosno za 22,90% i tada ujedno dosiže i najniži ukupan broj od 90.387, odnosno 80.264 stanovnika.

Međutim, uporedo sa navedenim kvantitativnim promjenama u ukupnom stanovništvu, koje su obilježile stagnacija i regresija, odvijale su se značajne strukturne promjene ukupnog stanovništva u analiziranom periodu, naročito u razdoblju poslije 1991. godine. Na ove promjene ukazuju statistički podaci u narednim tablicama i grafikonima.

Tablica 15

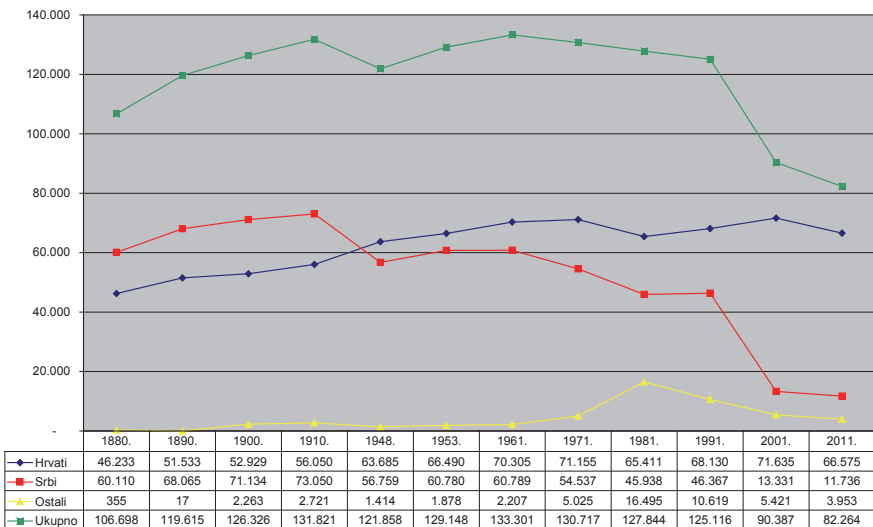
Kretanje stanovništva prema nacionalnom sastavu (1880–2011)

Kordun

	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	Prosjeak
Srbi	60,110	68,065	71,134	73,050	56,759	60,780	60,789	54,537	45,938	46,367	13,331	11,736	
Hrvati	46,233	51,533	52,929	56,050	63,685	66,490	70,305	71,155	65,411	68,130	71,635	66,575	
Ostali	355	17	2,263	2,721	1,414	1,878	2,207	5,025	16,495	10,619	5,421	3,953	
Ukupno	106,698	119,615	126,326	131,821	121,858	129,148	133,301	130,717	127,844	125,116	90,387	82,264	
<i>Udio Srbe</i>	56.34%	56.90%	56.31%	55.42%	46.58%	47.06%	45.60%	41.72%	35.93%	37.06%	14.75%	14.27%	42.33%
<i>Udio Hrvata</i>	43.33%	43.08%	41.90%	42.52%	52.26%	51.48%	52.74%	54.43%	51.16%	54.45%	79.25%	80.93%	53.95%
<i>Udio ostalog st.</i>	0.33%	0.01%	1.79%	2.06%	1.16%	1.45%	1.66%	3.84%	12.90%	8.49%	6.00%	4.81%	3.71%

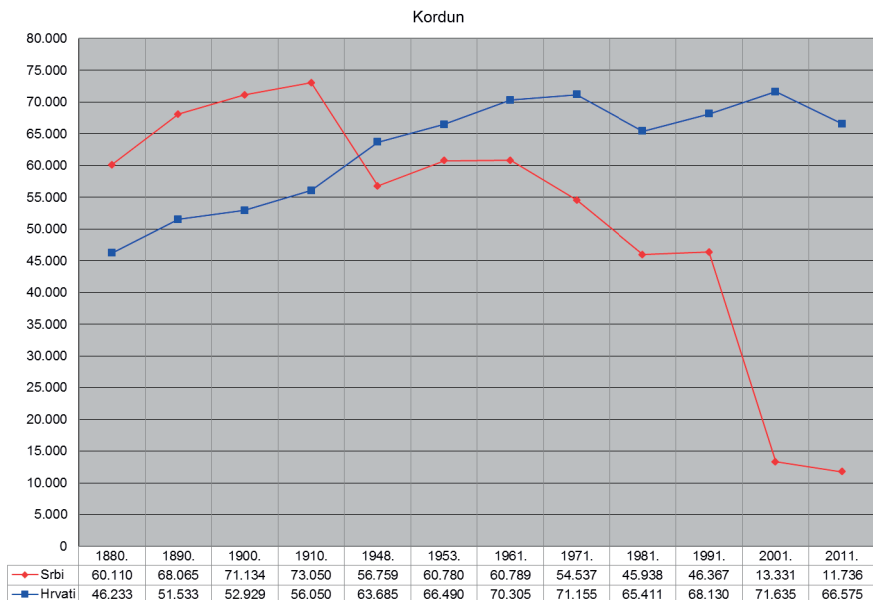
Grafikon 5

Kretanje stanovništva po narodnosnoj pripadnosti na Kordunu (1880–2011)

Grafikon 6

Nacionalni sastav stanovništva (1880–2011)

Dakle, gledano prema nacionalnoj strukturi stanovništva, demografsko se stanje kontinuirano mijenjalo. Naime, ukupno hrvatsko stanovništvo se u istom periodu do 1991. g. kontinuirano povećavalo, prosječno po jednom popisnom razdoblju za 35,95%, odnosno skoro dvostruko više od povećanja sveukupnog stanovništva regije u istom razdoblju. Najveći broj dosiže 1971. godine kada broji 71.155 stanovnika. Ili, prema stanju u 1880. godini, hrvatsko se stanovništvo 1991. godine povećalo za 21.907 stanovnika, ili za 47,36%.

Kod srpskog stanovništva uočljive su značajne fluktuacije, koje obilježavaju blagi rast, potpuna stagnacija i značajna smanjenja stanovništva u određenim popisnim razdobljima. Najveći broj srpskog življa je bio 1900. g. kada je brojilo 73.050 stanovnika. Međutim, na kraju razdoblja (1991) ukupno srpsko stanovništvo se smanjilo za 13.743 stanovnika, ili za 22,86% u odnosu na stanje 1880. godine.

Zastupljenost stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u ukupnom stanovništvu pokazuje da je srpsko stanovništvo bilo većinsko (s više od 55%) sve do popisa 1910., odnosno do početka Drugog svjetskog rata 1941. godine. Poslije tog razdoblja sve do popisa 1971. srpsko je stanovništvo zadržalo značajnu zastupljenost od preko 45%, odnosno u narednim popisima do 1991. godine od preko 35% u ukupnom stanovništvu.

Do velikog i naglog preokreta u razvoju stanovništva ove regije dolazi u razdoblju poslije 1991, što pokazuju posljednja dva popisa stanovništva provedena 2001. i 2011. godine, kada zastupljenost hrvatskog stanovništva u

ukupnom stanovništvu dosiže najvišu historijsku razinu od preko 80%, a srpsko stanovništvo najnižu historijsku razinu od ispod 15%.

U analiziranom 131-godišnjem periodu razvoja stanovništva kordunske regije, kao značajna i kritična razdoblja mogu se izdvojiti sljedeća:

- Kordun je bio značajni strateški pravac prodora Turaka prema Štajerskoj i dalje prema Beču. U to vrijeme, prema prva četiri popisa stanovništva (od 1880. do 1910), srpsko je stanovništvo bilo većinsko sa zastupljenošću u ukupnom stanovništvu većom od 56%, što podrazumijeva i srazmjerno snažanje većeg tereta „obrane predziđa kršćanstva“ od turske najezde. Što taj teret pretpostavlja i znači već je opisano u prethodnom tekstu (vidjeti poglavlje: Historijski kontekst naseljavanja srpskog stanovništva u Hrvatskoj);
- Značajna zastupljenost srpskog stanovništva u ukupnom stanovništvu ove regije (više od 45%) ostala je i u kasnijem periodu sve do početka Drugog svjetskog rata 1941. godine. Popis stanovništva 1948. pokazuje golem pad broja srpskog stanovništva ove regije u odnosu na predratno stanje od 73.050 stanovnika srpske nacionalnosti registriranih popisom 1910. godine. Naime, u prvom poslijeratnom popisu 1948. g. taj se broj sveo na 56.759 stanovnika ili manje za 22,3%. Tokom ratnih godina od 1941. do 1945. dolazi do realizacije genocidne politike prema srpskom stanovništvu kvislinške Nezavisne Države Hrvatske Ante Pavelića, koja se najbrutalnije i najbešćutnije demonstrira baš na području regije Korduna. U to vrijeme Kordun je zapravo bio poligon smrti, u kojemu se nalazilo oko 170 stratišta, među kojima su i nekoliko pravoslavnih crkava, od kojih su najpoznatije glinska, kolarička i sadilovačka crkva u kojima je na okrutan način ubijeno više od 2.000 Srba svih uzrasta.³⁶
- Primjera radi, navest ćemo parcijalne podatke Historijskog arhiva Karlovac o ljudskim gubicima u nekim kotarevima Korduna tokom građanskog rata 1941–1945. ali samo na antifašističkoj strani, koji se odnose na pale borbe NOP-a, civilne žrtve fašističkog terora i umrle od tifusa: kotar Slunj i kotar Veljun ukupno 6.098 žrtava; kotar Vojnić 7.924 žrtve; kotar Vrginmost ukupno 10.384 žrtve; kotar Duga Resa ukupno 785 žrtava; općina Gornje Dubrave ukupno 433 žrtve. Sveukupno 25.624 žrtve.³⁷ Ovome treba dodati, prema nekim istraživanjima, i 375 tzv. kolateralnih žrtava, ili žrtava po političkoj sintagmi „revolucija jede svoju djecu“.³⁸

Drugi primjer su ljudski gubici na drugoj kvislinškoj strani građanskog rata. Samo u kotaru Slunj na toj je strani izginulo 3.800 Hrvata na raznim ratištima u 2. svjetskom ratu i u borbama s partizanima.³⁹

³⁶ Vid. opš. u: Svetozar Livada: *Kordunski requiem*, Euroknjiga, Zagreb, 1998., posebno str. 212–257; i Vera Kržišnik-Bukić: *Cazinska buna 1950.*, Kulturni centar Cazin, Cazin, 2013. (proš. izd.)

³⁷ Zbornici, Historijski arhiv Karlovac, op. cit.

³⁸ Vid. opš. Čedomir Višnjić: *Kordunaški proces – fragmenti iz historije nestajanja*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 2004.; Vera Kržišnik-Bukić: op. cit.; Mile Dakić: *Komunistički zločini*, neobjavljeni rukopis.

³⁹ Vid. opš. Ivan Strižić: *Žrtvoslov kotara Slunja*, Pučko otvoreno učilište Slunj, Zagreb, 2005. Ovo je jedna od rijetkih knjiga koja na lokalnoj razini obrađuje ovaj temat. Kada bi se istražili ovakvi gubici

- Stradanja i gubici, do kojih je došlo unutar srpskog demografskog korpusa u ovo vrijeme, bili su takvih razmjera da se on poslije toga nikada nije mogao oporaviti, na što bjelodano ukazuju podaci o broju srpskog stanovništva u popisima provedenim poslije 1948. godine. Naime, uočljive su tendencije stagnacije (popisi 1953. i 1961), potom relativno naglo opadanje brojnosti (popisi 1971. i 1981), te na koncu neznatnog rasta (popis 1991).
- Građanski rat u bivšoj zajedničkoj državi Jugoslaviji (1991–1995) zadao je posljednji smrtonosni udarac već oslabljenom i „ranjenom“ srpskom demografskom korpusu u ovoj regiji. Vojno-redarstvenom akcijom „Oluja“ protjerano je gotovo cjelokupno srpsko stanovništvo sa svojih vjekovnih ognjišta. Ubijeno je na stotine civila srpske nacionalnosti.⁴⁰ Ostvarene su historijske razine zastupljenosti dvaju naroda u ukupnom stanovništvu regije – hrvatski narod na najvišoj razini od preko 80%, a srpski narod na najnižoj razini ispod 15%. Tragedija pada broja srpskog stanovništva se produbljuje do tzv. biološkog sloma u periodu poraća, zbog selektivnog povratka prognanih Srba, uglavnom „ostarjelih grobova“. Dugoročno gledano, prema analiziranih 14 cenzusa, srpsko je stanovništvo ove regije doživjelo pravu kataklizmu, jer se od stanja 1880., nakon 131 godine, svelo 2011. na 11%, a u odnosu na stanje 1991. godine nakon samo 20 godina, i na ispod 10% od ukupnog stanovništva.
- Demografske posljedice na području kordunske regije u analiziranom periodu, posebno u razdoblju posljednja dva popisa i poslije, su mnogostruke, prije svega u pogledu drastičnog smanjenja broja srpskog etnikuma, pa je u mnogim naseljima broj nasilno umorenih veći od broja stanovnika koji danas u njima žive; potom, u gotovo svim naseljima ostale su samo deficijentne i osakaćene seljačke porodice; mnogi stoljetni srpski toponimi su potpuno ugašeni, odnosno de facto nestali sa zemljopisne karte, a mnogi su pred gašenjem; i konačno, sve indicije upućuju na zaključak da je srpski demografski korpus u ovoj regiji doživio potpuni biološki slom, što u suštini znači da je piramida života potpuno izokrenuta, prosjek starosti je iznimno visok i nema više vitalnih reproduktivnih osnova.

3.3 Regija Banija

Hrvatska regija Banija, prije poznata kao Banovina ili Banska krajina, nalazi se u središnjoj Hrvatskoj između rijeka Save, Une, Kupe i Gline. Spada u manje regije sa svojih 1.800 kv. km površine. Konfiguracija pretežito brežuljkasta i šumovita, sa prosječnom nadmorskom visinom od 300 m i najvišim vrhom na Zrinskoj gori od 615 m. Osnovna privredna djelatnost je inokosna poljoprivreda, odnosno stočarstvo, sa plodnim zemljištem i razvijenom prerađivačkom mesnom

hrvatskog stanovništva za ostale kordunske kotare, ukupan broj ljudskih gubitaka za cijeli Kordun tokom 2. svjetskog rata premašio bi brojku od 40.000 (nap. aut.).

⁴⁰ Prema DIC Veritas, (op. cit.), u regiji Kordun je „poginulo/sahranjeno“ 691 Srba, a 125 osoba se vodi kao nestale.

industrijom. U prošlosti bila u sastavu Vojne krajine. Ima bogatu spomeničku baštinu, posebno arheološku, sakralnu i antifašističku. Poznata je i po tome što se u njoj rodila melodija današnje hrvatske himne po skladbi Srbina Josifa Runjanina (1821–1878).

Tablica 16

Kretanje ukupnog stanovništva i stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u regiji Banija u periodu 1880–2011. godine*

Godina	Apsolutni broj (Yt) Ukupno st.	Apsolutni broj (Yt) Hrvati	%	Apsolutni broj (Yt) Srbi	%	It (bazni indeks) 1880=100			Vt (verižni indeks)		
						Uk. st.	Hrvati	Srbi	Uk. st.	Hrvati	Srbi
1880.	131.729	68.885	52,29	62.239	47,25	100,00	100,00	100,00	0,00	0,00	0,00
1890.	152.586	77.593	50,85	74.288	48,69	115,83	112,64	119,36	115,83	112,64	119,36
1900.	165.131	79.442	48,11	81.275	49,22	125,36	115,33	130,59	108,22	102,38	109,41
1910.	176.195	83.417	47,34	88.115	50,01	133,76	121,10	141,58	106,70	105,00	108,42
1948.	154.854	81.272	52,48	71.973	46,48	117,55	117,98	115,64	87,89	97,43	81,68
1953.	164.264	85.931	52,31	75.787	46,14	124,70	124,75	121,77	106,08	105,73	105,30
1961.	172.074	90.497	52,59	77.793	45,21	130,63	131,37	124,99	104,75	105,31	102,65
1971.	177.449	92.477	52,11	76.539	43,13	134,71	134,25	122,98	103,12	102,19	98,39
1981.	175.260	81.676	46,60	64.246	36,66	133,05	118,57	103,22	98,77	88,32	83,94
1991.	172.359	84.142	48,82	71.087	41,24	130,84	122,15	114,22	98,34	103,02	110,65
2001.	117.623	94.275	80,15	15.689	13,34	89,29	136,86	25,21	68,24	112,04	22,07
2011.	110.224	88.374	80,18	15.740	14,28	83,67	128,29	25,29	93,71	93,74	100,33

* Obuhvaća općine: Glina, Kostajnica, Sisak, Petrinja i Dvor, prema administrativno-političkoj podjeli 1991. godine.

Uočljivi trend u kretanju ukupnog stanovništva jeste da se ono usporeno povećavalo od popisa do popisa sve do 1991. g. sa relativno naglim padom za oko 17 postotnih poena u popisu 1948. godine, vjerojatno kao posljedica ljudskih gubitaka tokom Drugog svjetskog rata.

Tablica 17

Nacionalni sastav stanovništva (1880–2011)

Banija

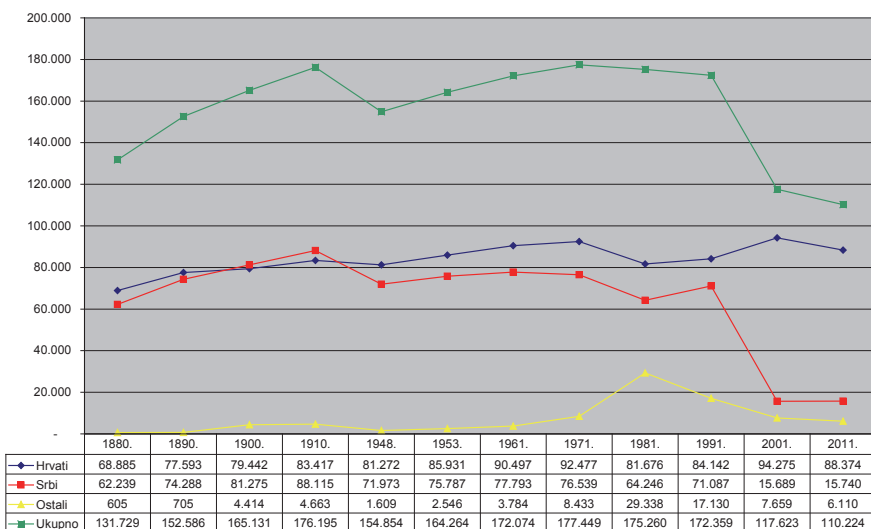
	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	Prosjeak
Srbi	62,239	74,288	81,275	88,115	71,973	75,787	77,793	76,539	64,246	71,087	15,689	15,740	
Hrvati	68,885	77,593	79,442	83,417	81,272	85,931	90,497	92,477	81,676	84,142	94,275	88,374	
Ostali	605	705	4,414	4,663	1,609	2,546	3,784	8,433	29,338	17,130	7,659	6,110	
Ukupno	131,729	152,586	165,131	176,195	154,854	164,264	172,074	177,449	175,260	172,359	117,623	110,224	
<i>Udio Srbe</i>	47.25%	48.69%	49.22%	50.01%	46.48%	46.14%	45.21%	43.13%	36.66%	41.24%	13.34%	14.28%	40.14%
<i>Udio Hrvata</i>	52.29%	50.85%	48.11%	47.34%	52.48%	52.31%	52.59%	52.11%	46.60%	48.82%	80.15%	80.18%	55.32%
<i>Udio ostalog st.</i>	0.46%	0.46%	2.67%	2.65%	1.04%	1.55%	2.20%	4.75%	16.74%	9.94%	6.51%	5.54%	4.54%

Podaci u gornjoj tablici pokazuju prilično uravnoteženi nacionalni sastav stanovništva ove regije, u kojoj su dvije nacionalne skupine – hrvatska i srpska – postotno stabilno i relativno gotovo podjednako zastupljene sve do 1991. godine. Postotak udjela hrvatskog stanovništva kreće se od najnižeg 48,11% 1900. g. do najvišeg 52,59% 1961., a kod srpskog stanovništva od najnižeg 36,66% 1981. g. pad od 7% prema prethodnom popisu (vjerojatno kao posljedica „hrvatskog proljeća“ 1971. kada je počelo prebrojavanje Srba i njihovo otpuštanje sa posla), do najvišeg od 50,01% 1910. godine.

Ukupno hrvatsko stanovništvo se postupno, kontinuirano i usporeno povećavalo sve do posljednjeg popisa 2011. sa odstupanjima u popisu 1948. g. kada stopa rasta pada za 4 postotna poena (vjerojatno kao posljedica ljudskih gubitaka u Drugom svjetskom ratu), i u popisu 1981. kada stopa rasta pada za 16 postotnih poena.

Grafikon 7

Kretanje stanovništva po narodnosnoj pripadnosti na Baniji (1880–2011)

Kod ukupnog srpskog stanovništva trend porasta je također vidan, s tim da je taj rast znatno veći od rasta hrvatskog stanovništva u prva 4 cenzusa (za ukupno 16 postotnih poena), što je vjerojatno posljedica intenzivnijeg doseljavanja Srba „graničara“ u to vrijeme. Također, kao i kod Hrvata 1948. godine rast srpskog stanovništva opada, ali za više od sedam puta, nego kod hrvatskog stanovništva. Događa se i nešto jače opadanje rasta 1981. i to za 19 postotnih poena (za 3% više nego kod hrvatskog stanovništva), iz već naprijed navedenih razloga.

Ovakvo kretanje broja srpskog stanovništva vjerojatno je i posljedica većih ljudskih gubitaka u Drugom svjetskom ratu (ustaški zločini plus masovno učešće i pogibije u NOP-u). Podatke o tome iznose već citirani *Zbornici Historijskog arhiva Karlovac*, prema kojima je palih boraca NOP-a bilo 1.441, a prema

drugom izvoru ukupni su ljudski gubici na području Banije (pali borci NOP-a zajedno sa civilnim žrtvama) bili 6.886 ljudi.⁴¹

Verižni indeksi, koji iskazuju broj stanovništva u svakom popisu prema prethodnom popisu, uglavnom potvrđuju prethodno iznijete trendove u kretanju stanovništva, kao i godine kada dolazi do odstupanja od navedenih trendova (1948. i 1981).

Najduže popisno razdoblje u okviru jednog državno-pravnog poretka je ono nakon Drugog svjetskog rata u okviru socijalističke Jugoslavije, koje je trajalo više od 40 godina. Za razliku od prethodnog dugoročnog pogleda na razvoj stanovništva, ovaj bi se mogao svrstati u srednjoročne, koji počinje 1948, a završava 1991. godine.

Tablica 18

Kretanje hrvatskog i srpskog stanovništva u periodu 1948–1991. u regiji Banija

Godina	Hrvati	Indeks	Srbi	Indeks
1948.	81.212	100,00	71.973	100,00
1953.	85.931	105,93	75.787	105,29
1961.	90.497	111,35	77.793	108,08
1971.	92.477	113,78	76.539	106,34
1981.	81.576	100,37	64.246	89,26
1991.	84.142	103,53	71.087	98,76

U odnosu na baznu 1948. godinu, hrvatsko se stanovništvo veoma usporeno povećavalo u rasponu od maks. 13,78% (1971) do minim. 0,37% za 1981. g. ili za cijelo ovo razdoblje u prosjeku za 6,95%. I kod srpskog stanovništva bio je isti trend ali samo do 1971. g. kada se ono povećalo u prosjeku za 6,57%, dok nakon toga sve do 1991. ono se kontinuirano smanjuje za 10,74% (1981) odnosno 1,24% (1991).

Uzroci ovako varijabilnog kretanja stanovništva u relativno dužem periodu porača su mnogostruki, što posebno i detaljno nije istraženo, iako su demografi, ekonomisti i sociolozi, posebno ruralni, o tome dosta pisali (npr. u tadašnjem Agrarnom institutu u Zagrebu), naročito u okviru petogodišnjih planova društveno-ekonomskog razvoja zemlje i pojedinih užih područja. Ovdje ćemo samo naznačiti neke od tih uzroka sa nekim natuknicama:

– osakaćena reproduktivna osnova stanovništva enormnim stradanjima i ljudskim gubicima tokom Drugog svjetskog rata, koja nažalost još uvijek nisu dovoljno istražena i egzaktno utvrđena.⁴²

⁴¹ Regija Banija je imala goleme ljudske gubitke tokom Drugog svjetskog rata slično kao regija Kor-dun; na primjer, samo u Glini je bilo više od 900 samohranih udovica sa djecom, zbog ustaškog pokolja u glinskoj crkvi i sudbine VII Divizije NOVPOJ u bitki na Neretvi. Vid. opš. u: Stana Nidžović Džakula i Dušan Smoljanović: *Banija i njene žrtve u NOR-u 1941–1945*, Socijalna misao, Beograd, 2002, str. 49. Knjiga sadrži kraći opis doseljavanja Srba na Baniju, razvoj naselja, opise otpora prema turskim najez-dama, spiskove žrtava, abecedno po spolu, dobu, nacionalnom i socijalnom sastavu, mjestu i vremenu pogibije, slike učesnika NOR-a, i spisak poginulih po kotarevima. Zatim: Zbornici, Historijski arhiv Karlovac, op. cit.; te Jubilarni zbornik *Glina kroz vjekove*, urednik prof. dr Drago Roksandić, sa zavid-nom bibliografijom.

⁴² Vid. opš. Adam Dupalo: *Banija i Sisak u NOP-u 1941. – događaji, svjedočanstva, dokumenti*, SABA RH, Zagreb, 2014. Ova knjiga djelomično daje odgovore o obimu stradanja i ljudskih gubitaka tokom 2. svjetskog

– procesi deagrarizacije, naročito u nerazvijenim krajevima kao što je Banija, gdje se minimalno, ili nikako investiralo i gdje je zapošljavanje izvan poljoprivrede bilo značajno limitirano, pa je aktivna radna snaga iz poljoprivrede relativno masovno odlazila na rad u gradove i industrijske centre izvan svog domicilnog područja i tamo privremeno ili stalno boravila. Tako se u tim područjima konstituirala nešto brojnija nova radna kategorija „seljaci-radnici“ ili „radnici-seljaci“ ovisno o tome koliko su bili angažirani u poljoprivrednoj odnosno nepoljoprivrednoj djelatnosti i gdje im je bio stalni boravak, u selu ili gradu.

– odlazak na privremeni ili stalni rad u inozemstvo, naročito neposredno prije i poslije 1971(?), kada je liberaliziran vizni režim. Relativno masovnije je taj oblik zapošljavanja koristilo hrvatsko stanovništvo, naročito u nerazvijenim regijama kao što je Banija.

– relativno masovna kolonizacija poljoprivrednih domaćinstava, uglavnom u Vojvodinu, koja je isključivo ili većinom obuhvatila srpsko stanovništvo, jer su prednost imali bivši sudionici NOP, kojih je u velikom broju bilo u Baniji.

– prednosti za školovanje mlade generacije iz boračkih porodica i učesnika NOP-a općenito, za mnoge je bila odskočna daska za napuštanje sela i poljoprivrede i odlazak u novostechena zanimanja u gradove. Ovaj faktor je bio posebno prisutan u regijama kao što je Banija gdje je učešće srpskog stanovništva u NOP-u bilo masovno.

Samo neposrednim i posrednim istraživanjem navedenih i drugih sa njima povezanih okolnosti, moguće je kvantificirati i valorizirati utjecaje navedenih faktora na razvoj stanovništva toga razdoblja.

Posljednja dva cenzusa (2001. i 2011) pokazuju populacijske fluktuacije kakve nisu zabilježene tokom analiziranog 131-godišnjeg perioda i općenito, šire gledano, na ovim našim prostorima, a rekli bismo i veoma rijetko i u evropskim i svjetskim razmjerima.

Rezime. Prema svim iznijetim pokazateljima, tokom cijelog analiziranog perioda od 131 godine, u regiji Banija nastale su sljedeće populacijske fluktuacije odnosno promjene:

- U odnosu na startno stanje u prvom cenzusu 1880. g. hrvatsko se stanovništvo 2011. povećalo za nešto manje od 1/3, odnosno za 28,29%, odnosno prosjek rasta za cijelo to razdoblje iznosilo je 22,25%, dok se srpsko stanovništvo smanjilo za oko 3/4, odnosno za 74,71%. Ove su se promjene odrazile i na broj ukupnog stanovništva, koje se smanjilo za oko 1/6, odnosno za 16,33%.

Izraženo u apsolutnim brojevima, hrvatsko stanovništvo 1880. je brojilo 68.885, a 2011. godine 88.374 stanovnika, ili više za 19.489 stanovnika, dok je srpsko stanovništvo brojilo 1880. godine 62.239, a 2011. 15.740 stanovnika, ili manje za 46.499 stanovnika.

- Ove fluktuacije su promijenile i do tada (do 1991) relativno uravnoteženi udio hrvatskog i srpskog stanovništva u ukupnom stanovništvu ove

rata u ovoj regiji, jer je dokumentaristički koncipirana i pisana, ilustrirana sa obiljem podataka, dokumenata, fotografija, galerijom likova sudionika NOP-a, poimeničnim spiskovima ustanika i žrtava i dr.

regije. Tako je npr. 1880. g. taj odnos bio na razini 52% naspram 47%, dok se 2011. ta razina drastično izmijenila na 80,18% naspram 14,28% u korist hrvatskog etnikuma.

- Tek usporedbe sa 1991. kao baznom godinom, pokazuju mnogo realniju sliku ovih populacijskih fluktuacija, zapravo njihovih pravih razmjera i njihove povijesne značajnosti.

U odnosu na stanje neposredno prije izbijanja građanskog rata u bivšoj zajedničkoj državi 1991. godine, hrvatsko se stanovništvo 2011. povećalo za nešto više od 1/20, odnosno za 5,03%, dok se srpsko stanovništvo drastično smanjilo za nešto manje od 4/5, odnosno za 77,85%. Ove su se promjene odrazile i na broj ukupnog stanovništva, koje se smanjilo za nešto više od 1/3, odnosno za 36,05%.

Izraženo u apsolutnim brojevima, hrvatsko stanovništvo 1991. je brojilo 84.142, a 2011. godine 88.374 stanovnika, ili više za 4.242 stanovnika, dok je srpsko stanovništvo 1991. brojilo 71.087, a 2011. godine 15.740 ili manje za 55.347 stanovnika.

- Ove fluktuacije drastično su promijenile odnos, odnosno udio, dva etnikuma u ukupnom stanovništvu. Taj odnos je 1991. g. bio 48,82% naspram 41,24%, dok se 2011. taj odnos preokrenuo u 80,18% naspram 14,28% u korist hrvatskog etnikuma.
- Iz svih ovih navedenih podataka mogu se isčitavati i neke druge populacijske fluktuacije i njihove razmjere, prije svega, doseljavanje hrvatskog stanovništva i odseljavanje, zapravo progonstvo, srpskog stanovništva. Ovakve populacijske fluktuacije nisu normalne. Kao što se vidi na primjeru do sada analiziranih regija one su poprimile ne samo katastrofične nego i kataklizmičke razmjere.

Regija Banija, kao dio Vojne krajine u prošlosti, prošla je kroz sve nevolje i nedaće graničarskog kraja, poput Like i Korduna, pa manje-više sve što je rečeno za te regije vrijedi i za Baniju: usporeni rast stanovništva, veliki ljudski gubici, teški i mukotrpni životni uvjeti cjelokupnog stanovništva, stalno doseljavanje novih porodica kao osnova za regrutiranje novaka potrebnih za obranu „predziđa kršćanstva“, teško i naporno osvajanje novih arabilnih površina za proizvodnju hrane i održavanje stočnog fonda, i dr.

U novijoj povijesti u Baniji je došlo do fluktuacije stanovništva, posebno srpskog, 1971. g. za vrijeme „hrvatskog proljeća“, a najgori trenutak u cjelokupnoj svojoj historiji na tlu Hrvatske srpski je narod Banije doživio 1991. za vrijeme građanskog rata u bivšoj zajedničkoj državi, kada su masovno protjerani sa svojih vjekovnih ognjišta a dio smrtno stradao i nestao u vrtlogu rata odnosno vojno-redarstvene akcija „Oluja“.⁴³ O broju prognanih može se posredno sasvim realno i pouzdano zaključivati na osnovu podataka dva cenzusa (1991,

⁴³ Prema podacima nevladine organizacije VERITAS (op. cit.) u Baniji je za vrijeme građanskog rata ukupno stradalo: 708 osoba srpske nacionalnosti registriranih kao „poginuli/sahranjeni“ i 460 osoba srpske nacionalnosti koje se vode kao „nestali“.

2001), koje smo naprijed iznijeli i komentirali, a to je broj stanovnika koliko ih je manje bilo 2011. nego 1991. godine, što iznosi 55.347 stanovnika.

3.4. Regija Dalmatinska zagora

Regija Dalmatinska zagora kao geografski pojam prvi se put spominje u bivšoj zajedničkoj državi nakon Drugog svjetskog rata. To je zapravo dio povijesno-geografske regije Zagora koja je obuhvaćala gotovo cjelokupno zaleđe dalmatinske obale. Dalmatinska zagora obuhvaća zaleđe, odnosno područje koje nije uz more, srednje i djelomično sjeverne Dalmacije, oko 150 km dug pojas, omeđen planinskim masivima Kozjaka, Mosora, Omiške Dinare, Biokova i Rilića. To su područja općina Knina, Drniša, Benkovca, Obrovca, Sinja, Vrljike, Imotskog i Vrgorca. Zemljište je izrazito kamenito i kraško, bez trajnih vodenih tokova, a sastoji se od razmjerno niskih uzvišica, i između njih malenih dolova i polja, koja se prostiru u smjeru istok–zapad. Ipak u međuseljačkom zemljišnom prometu zemljišne su parcele veoma skupe. Tradicionalna privredna djelatnost je inokosna poljoprivreda, uglavnom stočarstvo „sitnog zuba“ i uzgoj mediteranskih kultura, prije svega, vinove loze. Stambeni i gospodarski objekti su građeni od kamena i trajni su, pa su kao takvi u ratnim uvjetima atraktivni za prisvajanje i razaranje. Uvjeti života su ovdje veoma složeni i teški. Sa ovakvim obilježjima, to je izrazito pasivan i siromašan kraj, poznat kao depopulaciono područje, sa otvorenim emigracionim kanalima u tuzemstvu i inozemstvu, posebno u prekomorske zemlje. U daljoj prošlosti (XVI i XVII stoljeće) bio je pod vlašću Turaka i Mlečana. Mnoge poznate i slavne osobe porijeklom su iz ove regije, kao npr. književnik Dinko Šimunović, kipar Ivan Meštrović, kompozitor Jakov Gotovac, pjesnik Tin Ujević, i dr.

Tablica 19

Kretanje ukupnog stanovništva i stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u regiji Dalmatinske zagore u periodu 1880–2011. godine*

Godina	Apsolutni broj (Yt) Ukup. st.	Apsolutni broj (Yt) Hrvati	%	Apsolutni broj (Yt) Srbi	%	It (bazni indeks) 1880=100			Vt (verižni indeks)		
						Ukup. st.	Hrvati	Srbi	Ukup. st.	Hrvati	Srbi
1880.	139.139	89.178	64,09%	49.841	35,82%	100,00	100,00	100,00	0,00	0,00	0,00
1890.	155.951	99.890	64,05%	56.060	35,95%	112,08	112,01	112,48	112,08	112,01	112,48
1900.	177.262	113.609	64,09%	62.016	34,99%	127,40	127,40	124,43	113,67	113,73	110,62
1910.	196.144	125.348	63,91%	69.198	35,28%	140,97	140,56	138,84	110,65	110,33	111,58
1948.	223.844	143.896	64,28%	79.686	35,60%	160,88	161,36	159,88	114,12	114,80	115,16
1953.	234.848	149.669	63,73%	84.475	35,97%	168,79	167,83	169,49	104,92	104,01	106,01
1961.	239.419	152.441	63,67%	84.967	35,49%	172,07	170,94	170,48	101,95	101,85	100,58
1971.	236.002	152.416	64,58%	79.758	33,80%	169,62	170,91	160,02	98,57	99,98	93,87
1981.	218.598	135.241	61,87%	69.393	31,74%	157,11	151,65	139,23	92,63	88,73	87,00
1991.	211.320	132.851	62,87%	73.345	34,71%	151,88	148,97	147,16	96,67	98,23	105,70
2001.	138.875	126.640	91,19%	10.321	7,43%	99,81	142,01	20,71	65,72	95,32	14,07
2011.	132.919	118.703	89,30%	13.127	9,88%	95,53	133,11	26,34	95,71	93,73	127,19

* Obuhvaća općine: Benkovac, Obrovac, Knin, Drniš, Sinj i Imotski, prema administrativno-političkoj podjeli 1991. godine.

Tablica 20

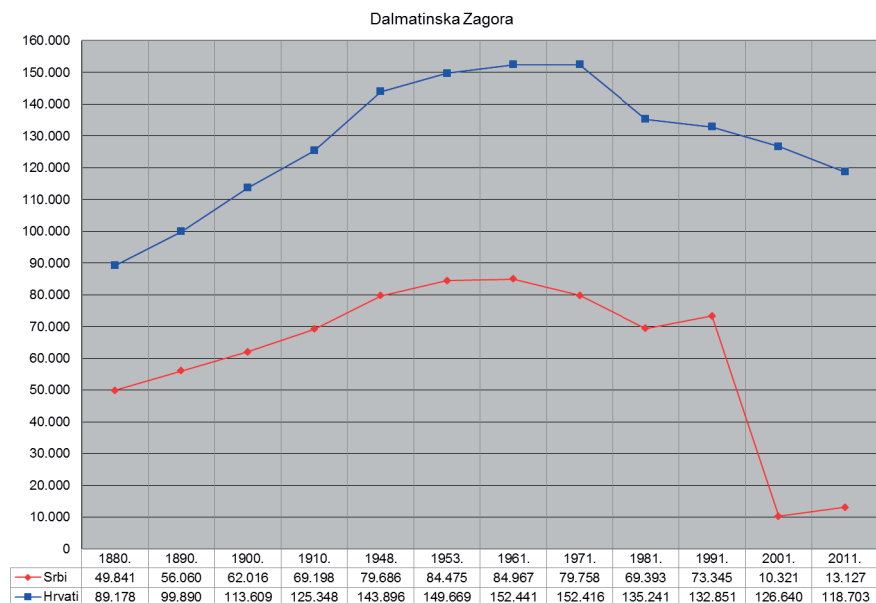
Promjene u nacionalnom sastavu stanovništva (1880–2011)

Dalmatinska Zagora

	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	Prosjeak
Srbi	49,841	56,060	62,016	69,198	79,686	84,475	84,967	79,758	69,393	73,345	10,321	13,127	
Hrvati	89,178	99,890	113,609	125,348	143,896	149,669	152,441	152,416	135,241	132,851	126,640	118,703	
Ostali	120	1	1,637	1,598	262	704	2,011	3,828	13,964	5,124	1,914	1,089	
Ukupno	139,139	155,951	177,262	196,144	223,844	234,848	239,419	236,002	218,598	211,320	138,875	132,919	
<i>Udio Srbe</i>	35.52%	35.95%	34.99%	35.28%	35.60%	35.97%	35.49%	33.80%	31.74%	34.71%	7.43%	9.88%	30.55%
<i>Udio Hrvata</i>	64.09%	64.05%	64.09%	63.91%	64.28%	63.73%	63.67%	64.58%	61.87%	62.87%	91.19%	89.30%	68.14%
<i>Udio ostalog st.</i>	0.09%	0.00%	0.92%	0.81%	0.12%	0.30%	0.84%	1.62%	6.39%	2.42%	1.38%	0.82%	1.31%

Grafikon 8

Promjene u nacionalnom sastavu stanovništva

Iz podataka u prednjim tablicama i grafikonu 8 vidljivo je nekoliko značajnih demografskih obilježja:

- Ukupno stanovništvo se reproduktivno sporo razvijalo, jer se tokom 111 godina, tj. do 1991. g., tek uvećalo za nešto više od 50%, što je ipak razmjerno brže, odnosno manje sporo, nego u prethodno tri analizirane regije.

- Svi prikazani pokazatelji do 1991. g. kako za ukupno tako i za hrvatsko i srpsko stanovništvo, prilično su ujednačeni, izuzev pokazatelja verižnih indeksa, tj. za razdoblja između dva cenzusa, za period poslije 1971. godine.

– Relativna zastupljenost dva naroda – hrvatskog i srpskog – u ukupnom stanovništvu relativno je stabilna tokom cijelog perioda sve do 1991. g. Tako se učešće hrvatskog etnikuma kreće od 61 do 64%, a srpskog od 31 do 35%.⁴⁴

– Fluktuacije nastaju poslije 1971. godine, kada broj stanovnika obje etničke skupine počinje blago opadati, što treba pripisati, prije svega, političkim previranjima u vremenima „hrvatskog proljeća“ i društvene krize, na što ukazuju pokazatelji verižnog indeksa za cenzuse 1961/1971, te 1971/1981 i 1981/1991. g.

Može li se iz ovih dugoročnih podataka (111 godina) zaključivati o zadovoljavajućem suživotu dviju najbrojnijih etničkih skupina – Hrvata i Srba – koje su podjednako i ravnopravno dijelile i snosile „i dobro i zlo“ života na ovim prostorima? Ipak, provjerit ćemo ovakvo zaključivanje na izdvojenim pokazateljima provedenih popisa za vrijeme najdužeg perioda zajedničkog života u bivšoj Jugoslaviji, dakle za jedan srednjoročni period (43 godine) bliže prošlosti.

Tablica 21

Kretanje hrvatskog i srpskog stanovništva u periodu 1948 – 1991. god. u regiji Dalmatinska zagora

Godina	Ukupno stan.	Indeks	Hrvati	Indeks	Srbi	Indeks
1948.	223.844	100,00	143.896	100,00	79.686	100,00
1953.	234.848	104,92	149.669	104,01	84.475	106,01
1961.	239.419	106,96	152.441	105,93	84.967	106,63
1971.	236.002	105,43	152.416	105,92	79.768	100,10
1981.	218.598	97,66	135.241	93,98	69.393	87,08
1991.	211.320	94,40	132.851	92,33	73.345	92,00

Ako smo prethodno govorili o veoma usporenom reproduktivnom razvoju stanovništva, ovdje, na temelju pokazatelja u gornjoj tablici, možemo govoriti o stagnantnom razvoju, što je rezultat, prije svega, teških posljedica koje je demografski korpus pretrpio tokom Drugog svjetskog rata, pa se u poraću sporo oporavlja jer ima deficitarnu porodičnu strukturu (ali relativno povoljnije kod hrvatskog u odnosu na srpsko stanovništvo), ali i zbog nekih drugih čimbenika, kao što su teški uvjeti života i kronično siromaštvo, prisutna emigraciona kretanja, procesi deagrarizacije, školovanje mladih (prije svega velikog broja djece palih boraca NOR-a i žrtava fašističkog terora u Drugom svjetskom ratu) za nepoljoprivredna zanimanja, bračna pokretljivost, kolonizacija, i dr. Do stanovitog pada broja stanovništva dolazi 70-tih i 80-tih godina; na neke moguće uzroke smo naprijed već ukazali.

⁴⁴ Srpsko stanovništvo je bilo značajno prisutno u strukturi ukupnog stanovništva sjeverno-dalmatinskih gradova početkom 20. stoljeća. Tako prema austrougarskom cenzusu od 1910. godine u Benkovcu je živjelo više od 50% Srba (točno 52,1%), u Obrovcu 39,9%, u Kninu 34,1%, a u Drnišu 28,6%. Prema cenzusu bivše zajedničke države od 1991., Srbi su predstavljali većinsko stanovništvo u Benkovcu (73,6%), Kninu (80,0%) i Obrovcu (75,5%). Vid. opš. u: Mladen Ante Friganović, Franka Vojnović: *Hrvati, Srbi i Talijani u gradovima sjeverne Dalmacije 1910–1991.*, Društ. istr., br. 1, Zagreb, 1994.

Dakle, skolarizacijom i emigracionim kretanjima, uključujući i bračnu pokretljivost, stanovništvo ove regije stagnira i opada. Jedini njegov trend povećanja osjeća se kolonizacijom Hrvata iz Bosne, koji su dovedeni u isti položaj raspadanja porodice, poput Srba. S druge strane, prisutna je nemogućnost mlađih naraštaja Hrvata da se zaposle, da se obrazuju, da riješe osnovne socijalne i društvene probleme. Ipak hrvatski demografski korpus ima neku konstantu u kojem nema šokantnih penetracija koje bi ga devastirale do kraja, kao što je to slučaj sa srpskim korpusom.

No, ukupno gledano, ostaje ocjena, na osnovu demografskih pokazatelja za promatrano razdoblje, o „zadovoljavajućem suživotu dviju najbrojnijih etničkih skupina – Hrvata i Srba, na ovim prostorima“, sve do 1991. godine.

Kakva su poslije 1991. g. bila kretanja stanovništva, pokazuju izdvojeni podaci dva cenzusa provedena u državno-pravnom poretku Republike Hrvatske.

Tablica 22

Kretanje hrvatskog i srpskog stanovništva u periodu 1991–2011. g. u regiji Dalmatinska zagora.

Godina	Ukupno	Indeks	Hrvati	Indeks	Srbi	Indeks
1991.	211.320	100,00	132.851	100,00	73.345	100,00
2001.	138.875	65,72	126.640	95,32	10.321	14,07
2011.	132.919	62,90	118.903	89,50	13.127	17,90

Prema podacima posljednja dva cenzusa, stanje stanovništva regije Dalmatinska zagora u odnosu na stanje 1991. g. bilo je:

- ukupno stanovništvo se smanjilo za 72.445 stanovnika ili za 34,28% (2001), odnosno za 78.401 stanovnika ili za 37,10% (2011);
- hrvatsko stanovništvo se smanjilo za 6.211 stanovnika ili za 4,68% (2001), odnosno za 14.121 stanovnika ili za 10,50% (2011);
- srpsko stanovništvo se smanjilo za 63.024 stanovnika ili za 85,93% (2001), odnosno za 60.218 stanovnika ili za 82,10% (2011). Ovaj manjak srpskog stanovništva 2001. g. označava ujedno i broj prognanih Srba kada se od tog broja odbiju poginuli i nestali, a takvih je bilo, prema evidenciji Veritasa, 1.360 poginulih i 245 nestalih.⁴⁵ Dakle, broj prognanih iz ove regije iznosi 61.419. Kao što je vidljivo iz gornjih podataka, demografska slika ove dalmatinske regije se stubokom izmijenila, drastičnim padom broja srpskog stanovništva, slično kao i njihovih sunarodnjaka u prethodno analiziranim regijama Hrvatske, i to na jedan veoma radikalna način, skoro kompletnim izgonom sa svojih vjekovnih ognjišta. Čini se da je logika sudbine Srba posvuda gotovo ista. Ono se sada svelo skoro na razinu koju je Franjo Tuđman zacrtao kao državni cilj, t.j. na 3%.* Naime, udio srpskog stanovništva u ukupnom stanovništvu u ovoj dalmatinskoj regiji sveo se 2001. g. na 14,07%, a 2011.

⁴⁵ Izvor: Veritas, *op. cit.*

na 17,90%, naspram 95,32% odnosno 89,50% hrvatskog stanovništva. S obzirom na selektivni povratak Srba (uglavnom se vraćaju ostarjeli da umru u svojoj postojbini) i daljnje djelovanja, do divljanja, ekstremnog nacionalističkog pokreta, kao i činjenice da ne samo što su Srbi prognani, nego je uništena i njihova nadgradnja, a ono malo što je ostalo, posebno nepokretna imovina, predmet je špekulacija i useljavanja koloniziranih Hrvata iz Bosne, te veoma komplicirane i birokratizirane procedure stambenog zbrinjavanja prognanih Srba,* realno je očekivati daljnje opadanje broja srpskog stanovništva na ovim prostorima, sve do, i ispod, razine Tuđmanove projekcije.

Dakle, skolarizacijom i emigracionim kretanjima, uključujući i bračnu pokretljivost, stanovništvo ove regije stagnira i opada. Jedini njegov trend povećanja osjeća se kolonizacijom Hrvata iz Bosne, koji su dovedeni u isti položaj raspadanja porodice, poput Srba. S jedne strane, selektivni povratak Srba, a s druge, nemogućnost mlađih naraštaja Hrvata da se zaposle, da se obrazuju, da riješe osnovne socijalne i društvene probleme. Pa ipak, hrvatski demografski korpus ima neku konstantu u kojem nema šokantnih penetracija koje bi ga devastirale do kraja, kao što je to slučaj sa srpskim korpusom.

3.5. Regija Slavonija

Povijesno-geografska regija na istoku Hrvatske, prostire se između rijeka Drave na sjeveru, Save na jugu i Dunava na istoku, gdje graniči sa susjednim zemljama – Mađarskom, Bosnom i Hercegovinom i Srbijom. Sa površinom od 12.556 kv. km, najveća je regija Hrvatske (22% teritorija). Raspolaže sa veoma plodnim zemljištem i razvijenom poljoprivredom, pa je nazivaju „žitnicom Hrvatske“. Osim ratarstva, razvijene su i sve ostale grane poljoprivrede – stočarstvo, vinogradarstvo, voćarstvo, ribničarstvo i dr. Također, raspolaže i sa značajnim šumskim bogatstvom u ravničarskom (hrast) i brdsko-planinskim predjelima Psunja, Papuka, Krndije i Požeške gore (prosječna nadmorska visina oko 1.000 m). Ima razvijenu prerađivačku i drugu industriju. U povijesti je bila pod turskom vlašću (XVI stoljeće) i pod Habzburškom Carevinom (XVII stoljeće), a južni dijelovi su bili pod Vojnom krajinom. Veća gradska naselja su Osijek, Slavonski Brod, Vinkovci i Vukovar.

3.5.1. Subregija Zapadna Slavonija

Tablica 23

Kretanje ukupnog stanovništva i stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti subregije Zapadna Slavonija u periodu 1880–2011. g.*

Godina	Apsolutni broj (Yt) Ukupno stanovnika	Apsolutni broj (Yt) Hrvati	%	Apsolutni broj (Yt) Srbi	%	It (bazni indeks) 1880=100			Vt (verižni indeks)		
						Uk. st.	Hrvati	Srbi	Uk. st.	Hrvati	Srbi
1880.	225.464	149.569	66,34	71.035	31,51	100,00	100,00	100,00	0,00	0,00	0,00
1890.	278.357	187.266	67,28	82.253	29,55	123,46	125,20	115,79	123,46	125,20	115,79
1900.	315.078	147.356	46,77	86.738	27,53	139,75	98,52	122,11	113,19	78,69	105,45
1910.	355.844	172.826	48,57	95.315	26,79	157,83	115,55	134,18	112,94	117,28	109,89
1948.	380.947	242.046	63,54	97.965	25,72	168,96	161,83	137,91	107,05	140,05	102,78
1953.	396.945	254.376	64,08	102.698	25,87	176,06	170,07	144,57	104,20	105,09	104,83
1961.	400.289	262.001	65,45	103.120	25,76	177,54	175,17	145,17	100,84	103,00	100,41
1971.	386.887	256.337	66,26	94.358	24,39	171,60	171,38	132,83	96,65	97,84	91,50
1981.	369.297	227.397	61,58	73.522	19,91	163,79	152,03	103,50	95,45	88,71	77,92
1991.	364.927	244.712	67,06	78.806	21,60	161,86	163,61	110,94	98,82	107,61	107,19
2001.	323.230	278.995	86,31	22.566	6,98	143,36	186,53	31,77	88,57	114,01	28,63
2011.	290.182	256.233	88,30	17.981	6,20	128,70	171,31	25,31	89,78	91,84	79,68

* Obuhvaća općine: Požega, Nova Gradiška, Novska, Kutina, Garešnica, Pakrac, Daruvar, Grubišno Polje, Podravska Slatina i Virovitica, prema administrativno-političkoj podjeli 1991.

Gornji prikaz dugoročnog razvoja stanovništva ove subregije pokazuje kontinuirano veoma usporeni porast stanovništva tokom cijelog analiziranog perioda od 131 godine, koji je daleko ispod prosječnog porasta na bazi prirodnog priraštaja. Naime, bilansa na kraju promatranog perioda je povećanje od samo 64.698 stanovnika ili samo 28,70%.

Usporena reprodukcija stanovništva, na granici stagnantnog, praktički bez ikakvog prirodnog priraštaja, u razmatranom dugoročnom periodu od 131 godine, uzrokovana je učestalim mehaničkim zadiranjem u demografski korpus, deficitarnim porodičnim strukturama, te permanentnim migracionim kretanjima u ratnim uvjetima života, naročito za vrijeme turske okupacije ovih prostora i prodora turske vojske ka zapadu sve do Beča. Za srpsko stanovništvo, koje je gotovo isključivo bilo seljačko, dodatni je čimbenik njegova naseljska raspoređenost na brdsko-planinskim područjima, gdje je zemljišni fond oskudniji i uvjeti života teži.

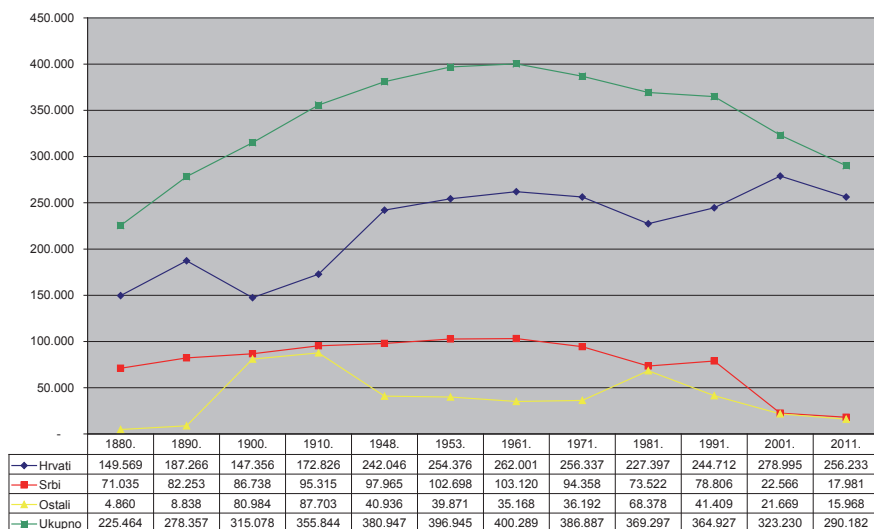
Tablica 24
Nacionalni sastav stanovništva (1880–2011)

Zapadna Slavonija

	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	Prosjeak
Srbi	71,035	82,253	86,738	95,315	97,965	102,698	103,120	94,358	73,522	78,806	22,566	17,981	
Hrvati	149,569	187,266	147,356	172,826	242,046	254,376	262,001	256,337	227,397	244,712	278,995	256,233	
Ostali	4,860	8,838	80,984	87,703	40,936	39,871	35,168	36,192	68,378	41,049	21,669	15,968	
Ukupno	225,464	278,357	315,078	355,844	380,947	396,945	400,289	386,887	369,897	364,927	323,230	290,182	
Udio Srbe	31.51%	29.55%	27.53%	26.79%	25.72%	25.87%	25.76%	24.39%	19.91%	21.60%	6.98%	6.20%	22.65%
Udio Hrvata	66.34%	67.28%	46.77%	48.57%	63.54%	64.08%	65.45%	66.26%	61.58%	67.06%	86.31%	88.30%	65.96%
Udio ostalog st.	2.16%	3.18%	25.70%	24.65%	10.75%	10.04%	8.79%	9.35%	18.52%	11.35%	6.70%	5.50%	11.39%

Grafikon 9

Kretanje stanovništva po narodnosnoj pripadnosti u Zapadnoj Slavoniji (1880–2011)

Međutim, gledano prema nacionalnoj pripadnosti, u istom periodu, hrvatsko stanovništvo se povećalo za 106.664 stanovnika ili za 71,31%, što je dva i pol puta više od porasta ukupnog stanovništva; dok se istovremeno srpsko stanovništvo drastično smanjilo za 53.054 stanovnika ili za 74,69% , što čini samo 50% od porasta hrvatskog stanovništva.

Hrvatsko stanovništvo je većinsko u cijelom promatranom razdoblju u rasponu od najnižeg: 46,77% 1900. godine, do najvišeg: 88,30% 2011. godine, dok je srpsko stanovništvo manjinsko, u rasponu od najvišeg udjela od 31,51% u startnoj 1880., do najnižeg od 6,20% u završnoj 2011. godini.

Kretanje stanovništva između dvaju popisa stanovništva indiciraju „križne“ godine kada dolazi do smanjivanja stanovništva. To su prema verižnim

indeksima 1900/1890, 1971/1981, te 2001/1991, kada je dolazilo do fluktuacija stanovništva oba etniciteta, ali znatno jače kod srpskog, posebno u posljednjem navedenom kriznom razdoblju.

Srednjoročni period razvoja stanovništva razmotrit ćemo na temelju izdvojenih šest cenzusa provedenih u okviru državno-pravnog poretka SFRJ tokom 43 godine od 1948. do 1991. godine.

Tablica 25

Kretanje stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti subregije Zapadna Slavonija u periodu 1948–1991. godine

Godina	Hrvati	indeks	%	u uk. Srbi	indeks	% u ukup.
1948.	242.046	100,00	65,54	97.965	100,00	25,72
1953.	254.376	105,10	64,08	102.698	104,83	25,87
1961.	262.001	108,24	65,45	103.120	105,26	25,76
1971.	256.337	105,90	66,26	94.358	96,32	24,40
1981.	227.397	93,95	61,60	73.522	75,05	19,92
1991.	244.712	101,10	67,06	78.806	80,44	21,60

Podaci u prednjoj tablici za srednjoročni period od preko 40 godina, sakupljeni kroz šest državnih cenzusa tokom jednog relativno dužeg mirnodopskog perioda, bez šokantnih penetracija u demografski korpus koji su bili karakteristični za protekli analizirani dugoročni period, indiciraju jedno veoma ozbiljno demografsko krizno stanje u ovoj slavonskoj subregiji u kojoj kao da je razvoj stanovništva potpuno zaustavljen i sveden na razinu ispod proste prirodne reprodukcije stanovništva. To ilustrira podatak da se ukupno stanovništvo, uz manje oscilacije tokom 43 godine, tj. od 1948. (380.947 stanovnika) do 1991. godine (364.987 stanovnika) smanjilo za 15.960 stanovnika ili za oko 5%. Ovo krizno demografsko stanje u cijelosti je pogodilo stanovništvo oba etnikuma, kako većinskog hrvatskog, koje potpuno stagnira, tako i, ali znatno jače, manjinskog srpskog, koje se neznatno smanjuje. Naime, hrvatski se etnikum na kraju ovog razdoblja povećao za 2.666 stanovnika, odnosno za nešto više od 1%, dok se srpski etnikum smanjio za 19.159 stanovnika, odnosno za nešto više od 4%. To je utjecalo i na promjenu njihovog udjela u ukupnom stanovništvu: hrvatski etnikum je povećao svoje učešće za 1,52% (od 65,54 na 67,06%), dok je srpski etnikum smanjio svoje učešće za 4,12% (od 25,72 na 21,60%). Zanimljivo je, da su ostale manjinske etničke skupine u tom razdoblju povećale svoje učešće u ukupnom stanovništvu od 8,74% u 1948. na 11,34% u 1991. godini.

Za detaljnija objašnjenja ovog kriznog stanja u razvoju stanovništva u ovoj slavonskoj subregiji nedostaju istraživanja, ali za neke uzročnike moguće je sa sigurnošću pretpostaviti da su bili od značajnog utjecaja. To se prije svega odnosi na velike ljudske žrtve stanovništva ovog područja, posebno srpskog, zbog genocidne politike tzv. NDH tokom Drugog svjetskog rata, odnosno mehaničko zadiranje u njegov demografski korpus i, s tim u vezi, značajan udio

deficijentnih porodica, što se negativno odrazilo na natalitet u poslijeratnom razdoblju. Također, ovo je tradicionalno depopulaciono područje po različitim osnovama (ekonomske, socijalne, migracione i dr.), koje se često podvode pod zajednički nazivnik „bijela kuga“.

Kratkoročni period razvoja stanovništva razmotrit ćemo na temelju popisa stanovništva provedenih u samostalnoj državi, odnosno Republici Hrvatskoj u razdoblju 1991–2011. (posljednji popis 1991, u bivšoj zajedničkoj državi, kao startni ili bazni i dva popisa 2001. i 2011. u RH).

Tablica 26

Kretanje stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti subregije Zapadna Slavonija u periodu 1991–2011.

Godina	Ukup.	Indeks	Hrvat	%	Indeks	Srbi	%	Indeks
1991.	364.927	100,00	244.712	67,06	100,00	78.806	21,60	100,00
2001.	323.230	88,60	278.995	86,31	114,01	22.566	6,98	28,63
2011.	290.182	79,52	256.233	88,30	104,71	17.981	6,20	22,82

Prema podacima posljednja dva cenzusa, stanje stanovništva subregije Zapadna Slavonija, u odnosu na stanje 1991. godine, bilo je:

- ukupno stanovništvo se smanjilo za 41.697 stanovnika ili za 11,4% (2001), odnosno za 74.745 stanovnika ili za 20,48% (2011. g.);
- hrvatsko se stanovništvo povećalo za 34.283 stanovnika ili za 14,01% (2001), odnosno za 11.521 stanovnika ili za 4,71% (2011); time se udio hrvatskog u ukupnom stanovništvu povećao sa 67,06% (1991) na 86,31% (2001), odnosno na 88,30% (2011);
- srpsko se stanovništvo u odnosu na stanje 1991. g. smanjilo za 56.240 stanovnika ili za 71,37% (2001), odnosno za 60.825 stanovnika ili za 77,18% (2011); time se udio srpskog u ukupnom stanovništvu smanjilo od 21,60% (1991) na 6,98% (2001), odnosno na 6,20% (2011). Ovaj manjak srpskog stanovništva 2001. godine označava ujedno broj prognanih Srba, kada se od tog broja odbiju poginuli i nestali, a takvih je bilo prema evidenciji Veritasa 640 poginulih i 508 nestalih Srba. Dakle broj prognanih Srba u ovoj subregiji iznosi 55.092.

Ovakva demografska slika ove subregije počela se stvarati 1991. godine, da bi ovaj regresivni trend smanjivanja srpskog stanovništva kulminirao 1995. i kasnije sve do današnjih dana (ne ulazeći šire u povijest nastajanja ovog trenda), i bio egzaktno snimljen i registriran popisima stanovništva 2001. i 2011. godine. Nažalost, ova se konstatacija, manje-više, u cijelosti odnosi na sve do sada analizirane regije Hrvatske.

Ova subregija je poznata i po tome što je u njoj provedeno prvo veće etničko čišćenje srpskog stanovništva u Hrvatskoj. Ono je provedeno u 26 sela (Crljenci, Čečavac, Vučjak Čečavački, Jemonovac, Koprivna, Kujnik, Oblakovac, Orljavac, Pasikovci, Podsreće, Rasna, Ruševac, Soboština, Snjegavić, Vranić, Gornji Vrhovci, Kantrovci, Klisa/Velika, Lučinci, Markovac, Milivojevci, Nježić, Oljasi, Ozdakovci, Poljanska i Smoljanovci) u zapadnom brdsko-planinskom predjelu

općine Slavonska Požega u periodu od 29. listopada 1991. do početka 1992. godine. Izvršioči ovog brutalnog čina bili su Krizni štab općine Slavonska Požega i Zapovjedništvo obrambenih snaga istočne Slavonije i Baranje, odnosno 123. brigade Hrvatske vojske.

Prema Naredbi Kriznog štaba i Zapovjedi zapovjednika 123. brigade HV izvršena je evakuacija svih stanovnika, njihove osobne imovine i stoke u području navedenih 26 sela i stanovništvo iseljeno u druga naselja na području općine „prema slobodnom izboru“. Dalje se u zapovjedi kaže, „da u slučaju kršenja ove zapovjedi, HV i policija mogu otvoriti vatru bez prethodnog upozorenja“. Motivi ove evakuacije prema navedenim dokumentima su „zaštita stanovništva“ i „uspješna obrana od borbenog djelovanja četničko-terorističkih snaga i jedinica“. Zapovjed nosi oznaku „vojna tajna – strogo povjerljivo“.

Rezultati odnosno ishod ove navodno humane, dobrovoljne i zaštitničke akcije iseljavanja srpskog stanovništva iz svojih domova bio je tragičan. U većini tih naselja živjeli su isključivo Srbi. U nekima tek poneki Hrvat, u malom broju značajniji broj Hrvata, a samo u dva naselja većinsko stanovništvo je bilo hrvatsko sa značajnim brojem Srba. Pritiscima, zastrašivanjima i na koncu vojnom akcijom ta naselja su etnički očišćena od srpskog stanovništva. Rezultat tih brutalnih aktivnosti bio je da prema popisu iz 2001. godine u 14 naselja nema više stanovnika. Zapaljeno je 616 kuća, 590 gospodarskih zgrada, jedan sakralni objekat, 1.462 stanovnika ostalo je bez svojih domova i ubijene su 44 osobe. Od prijeratnih 1.645 stanovnika srpske narodnosne pripadnosti koji su živjeli u tim naseljima nakon rata ostalo ih je samo 173, a od prijeratnih 356 Hrvata, 2001. godine u tim naseljima živi njih 407.⁴⁶

⁴⁶ Za ove zločine etničkog čišćenja srpskog stanovništva Srpski demokratski forum, zastupan po predsjedniku Upravnog odbora SDF Veljka Džakule, podnio je 2010. g. kaznenu prijavu Državnom odvjetništvu Republike Hrvatske, u kojemu se navode imena počinitelja i podroban opis počinjenih zločina navođenjem imena vlasnika kuća u svim selima pojedinačno u kojima su spaljene njihove kuće i gospodarski objekti. Na kraju kaznene prijave se kaže: „dakle, sa ciljem da potpuno ili djelomično unište srpsku nacionalnu skupinu, zapovjedili da se članovi te skupine prisilno rasele ili da se skupina stavi u takove životne uvjete koji bi doveli do njezina potpunog ili djelomičnog istrebljenja, te kršeći pravila međunarodnog prava za vrijeme rata ili okupacije naredili da se izvrši napad na civilno stanovništvo, naselja i sakralni objekat u kojem su se nalazila kulturna dobra...“ I pored stalnih urgencija podnositelja Kaznene prijave, predmet još uvijek nije riješen, jer u odgovoru DORH-a od 7. listopada 2014. se kaže „da se u ovom predmetu kontinuirano provode izvid...“ Do kada, to nitko ne zna.

3.5.2. Subregija Istočna Slavonija

Tablica 27

Kretanje ukupnog stanovništva i stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti subregije Istočna Slavonija u periodu 1880–2011. godine*

Godina	Apsolutni broj (Yt) Ukupno stanovnika	Apsolutni broj (Yt) Hrvati	%	Apsolutni broj (Yt) Srbi	%	It (bazni indeks) 1880=100			Vt (verižni indeks)		
						Uk. st.	Hrvati	Srbi	Uk. st.	Hrvati	Srbi
1880.	120.396	79.776	66,26	29.739	24,70	100,00	100,00	100,00	0,00	0,00	0,00
1890.	134.807	89.254	66,21	32.847	24,37	111,97	111,88	110,45	111,97	111,88	110,45
1900.	147.729	52.652	35,64	33.308	22,55	122,70	66,00	112,00	109,59	58,99	101,40
1910.	161.838	60.926	37,65	34.730	21,46	134,42	76,37	116,78	109,55	115,71	104,27
1948.	205.165	129.973	63,35	51.748	25,22	170,41	162,92	174,01	126,77	213,33	149,00
1953.	223.094	142.243	63,76	56.591	25,37	185,30	178,30	190,29	108,74	109,44	109,36
1961.	266.167	173.724	65,27	68.550	25,75	221,08	217,76	230,51	119,31	122,13	121,13
1971.	312.210	197.124	63,14	78.520	25,15	259,32	247,10	264,03	117,30	113,47	114,54
1981.	335.238	192.187	57,33	66.464	19,83	278,45	240,91	223,49	107,38	97,50	84,65
1991.	347.887	226.157	65,01	77.761	22,35	288,95	283,49	261,48	103,77	117,68	117,00
2001.	300.323	234.790	78,18	47.050	15,67	249,45	294,31	158,21	86,33	103,82	60,51
2011.	275.197	221.624	80,53	40.356	14,66	228,58	277,81	135,70	91,63	94,39	85,77

* Obuhvaća općine: Osijek, Vukovar i Vinkovci, prema administrativno-političkoj podjeli 1991. godine

Za razliku od prethodne „sestrinske“ subregije, ukupno stanovništvo se u prethodnom dugoročnom promatranom periodu kontinuirano povećavalo, te se više nego udvostručilo (bazni indeks 1991. = 228,58), iako je i to relativno spori rast za ovako dugo razdoblje od više od 130 godina. Ovakvom relativno povoljnom razvoju stanovništva doprinijela je i sama činjenica da se radi o urbaniziranom području, odnosno o tri veća gradska centra sa svojim okolnim gravitacionim seoskim naseljima, sa relativno povoljnim uvjetima života, po-djednakim za sve žitelje i etničke zajednice koje ih naseljavaju.

Tablica 28

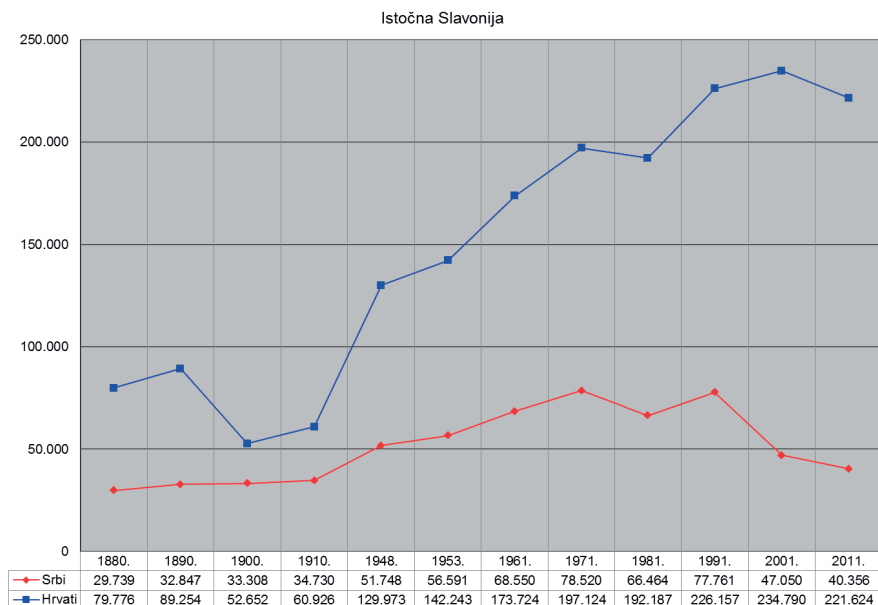
Nacionalni sastav stanovništva (1880–2011)

Istočna Slavonija

	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	Prosjeak
Srbi	29,739	32,847	33,308	34,730	51,748	56,591	68,550	78,520	66,464	77,761	47,050	40,356	
Hrvati	79,776	89,254	52,652	60,926	129,973	142,243	173,724	197,124	192,187	226,157	234,790	221,624	
Ostali	10,881	12,706	61,769	66,182	23,444	24,260	23,893	36,566	76,587	43,969	18,483	13,217	
Ukupno	120,396	134,807	147,729	161,838	205,165	223,094	266,167	312,210	335,238	347,887	300,323	275,197	
<i>Udio Srbe</i>	24.70%	24.37%	22.55%	21.46%	25.22%	25.37%	25.75%	25.15%	19.83%	22.35%	15.67%	14.66%	22.26%
<i>Udio Hrvata</i>	66.26%	66.21%	35.64%	37.65%	63.35%	63.76%	65.27%	63.14%	57.33%	65.01%	78.18%	80.53%	61.86%
<i>Udio ostalog st.</i>	9.04%	9.43%	41.81%	40.89%	11.43%	10.87%	8.98%	11.71%	22.85%	12.64%	6.15%	4.80%	15.88%

Grafikon 10

Promjene u nacionalnom sastavu stanovništva

Ukupno hrvatsko stanovništvo je, sa relativno značajnijim oscilacijama samo u razdoblju 1900/1910, raslo znatno brže od ukupnog stanovništva i skoro se utrostručilo (bazni indeks 1991. = 283,49, a 2001. = 294,31), što približno odgovara srednje očekivanom rastu za ovako dugoročan period.

Međutim, ukupno srpsko stanovništvo, uz kontinuirani rast sve do 1971. godine do kada se ono povećalo za nešto više od dva i pol puta (bazni indeks 1971. = 264,03), bilježi značajne fluktuacije u razdobljima 1971–1981, 1991–2001. i 2001–2011. godine, kada dolazi do njegovog značajnog smanjenja, odnosno ono se brojčano gotovo prepolovilo, to jest od 78.520 stanovnika 1971. na 40.356 stanovnika 2011. ili za 38.164 stanovnika odnosno za 48,60%.

Učešće dva većinska naroda, hrvatskog i srpskog, u ukupnom stanovništvu ove slavonske subregije (ostale manjinske etničke skupine zastupljene su sa svega oko 10%), bio je relativno uravnotežen sve do 1991. godine (3/4 : 1/4), odnosno kretao se između 35,64% (1900) i 65,01% (1991) hrvatskog stanovništva, i 19,83% (1981) i 25,75% (1961) srpskog stanovništva. Međutim, nakon ovog perioda, t.j. 2011. godine, taj odnos se sveo na 80,53% hrvatskog i 14,66% srpskog stanovništva.

Manjak srpskog stanovništva 2011. u odnosu na stanje 1991. godine predstavlja ustvari broj prognanih stanovnika, s tim da se od tog broja oduzme broj poginulih i nestalih osoba. Prema Veritasu, broj poginulih u ovoj subregiji iznosi 1.000, a broj nestalih 135.⁴⁷ Prema popisu od 1991. broj srpskih sta-

⁴⁷ Izvor: VERITAS, *op. cit.*

novnika ove subregije iznosio je 77.761, dok je popis 2011. registrirao 40.356 stanovnika, dakle manje 37.405 stanovnika; kada se od toga broja oduzme 1.135 poginulih i nestalih, dobije se broj prognanih, dakle 36.270 prognanika. Naravno ova je računica orijentaciona, jer polazi od pretpostavke da se broj stanovnika nije mijenjao u međupopisnom razdoblju, odnosno da je ostao isti kao i 1991. godine.

Ovakva demografska slika ove slavonske subregije rezultat je progona srpskog stanovništva iz ovog područja, što je i bio glavni cilj Vojno-redarstvene akcije „Bljesak“, kao i tada vladajuće državne nacional-šovinističke i revanšističke politike. Očigledno je da i dalje traje trend smanjivanja srpskog stanovništva u ovoj slavonskoj subregiji, na što ukazuju podaci posljednja dva popisa stanovništva, prema kojima se broj srpskih stanovnika u razdoblju od 2001. do 2011. godine smanjio za daljnjih 6.694 stanovnika ili za 14,2%, iako je ovo područje proglašeno od strane državne vlasti i u medijima kao „jedinstven primjer mirne reintegracije u hrvatski korpus“. Međutim, projekat suživota dvaju većinskih naroda na ovom području – hrvatskog i srpskog – i dalje ostaje otvoren i neriješen, opterećen nizom vitalnih problema, od privređivanja i zapošljavanja, normalnog održavanja cjelokupnog načina i kulture življenja, do biološke reprodukcije, zbog tenzija i iskrenja integralnog nacionalizma, koji očito dolaze od strane jednog i drugog etniciteta. Ovakvo stanje izvor je životne nesigurnosti i neizvjesnosti, kao i nevjerice u mogućnost suživota, što prisiljava mlađe naraštaje da potraže mjesta i uvjete školovanja i zapošljavanja izvan ovih prostora. Osim toga, njih se danas stigmatizira i talibanski progoni zabranom i sramoćenjem ćirilice pisma, zajedničkog kulturnog naslijeđa svih slavenskih naroda, posebno hrvatskog, čija je povijest u svojoj polovini ispisana ćirilicnim pismom – bosančicom.

Događaji i tenzije izazvani nacionalističkom netrpeljivošću u ovoj slavonskoj subregiji dalje potiču i zazivaju otvoreno pitanje pregrupacije i homogenizacije etniciteta, jer se na ovim našim prostorima još uvijek „pozivamo i odzivamo“ ne civilizacijski kao čovjek građanin, odnosno ljudi-građani, nego po etničkom kodu.

3.6. Regija Gorski kotar

Ova regija je dio gorske Hrvatske, nalazi se na jugozapadu zemlje preko koje prolaze saobraćajnice povezujući središnju Hrvatsku sa jadranskom obalom. Poznata je po obilju prirodnih ljepota, rijeka, jezera i nacionalnog parka „Risnjak“ i dr. Zauzima prostor od 1.726 kv. km. Ima razvijenu drvno-prerađivačku industriju i planinski turizam.

Ovo je područje specifično sa stanovišta naseljavanja, rasporeda i tipa naselja. Uvjeti života su složeni, zbog relativno malo obradivih površina, klimatskih oscilacija, nagiba tla i znatnih šumskih površina u privatnom vlasništvu. Poljoprivreda i ostale privredne djelatnosti su relativno nerazvijene, pa radno-sposobno stanovništvo, posebno školovanje mladih naraštaja, orijentirano je prema gravitacionim područjima primorskih centara, što je jedan od razloga da je ovo tradicionalno depopulaciono područje.

Tablica 29

Kretanje ukupnog stanovništva i stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u regiji Gorski Kotar u periodu 1880–2011. godine*

Godina	Apsolutni broj (Yt) Ukupno stanovnika	Apsolutni broj (Yt) Hrvati	%	Apsolutni broj (Yt) Srbi	%	It (bazni indeks) 1880=100			Vt (verižni indeks)		
						Uk. st.	Hrvati	Srbi	Uk. st.	Hrvati	Srbi
1880.	71.837	49.067	68,30	22.173	30,87	100,00	100,00	100,00	0,00	0,00	0,00
1890.	77.163	52.391	67,90	24.096	31,23	107,41	106,77	108,67	107,41	106,77	108,67
1900.	77.799	51.586	66,31	24.432	31,40	108,30	105,13	110,19	100,82	98,46	101,39
1910.	76.532	49.874	65,17	24.811	32,42	106,54	101,64	111,90	98,37	96,68	101,55
1948.	67.490	47.573	70,49	19.379	28,71	93,95	96,96	87,40	88,19	95,39	78,11
1953.	71.063	49.469	69,61	20.146	28,35	98,92	100,82	90,86	105,29	103,99	103,96
1961.	68.101	47.634	69,95	18.883	27,73	94,80	97,08	85,16	95,83	96,29	93,73
1971.	63.612	44.011	69,19	17.228	27,08	88,55	89,70	77,70	93,41	92,39	91,24
1981.	57.303	37.993	66,30	13.155	22,96	79,77	77,43	59,33	90,08	86,33	76,36
1991.	54.471	37.570	68,97	13.317	24,45	75,83	76,57	60,06	95,06	98,89	101,23
2001.	45.178	36.084	79,87	7.330	16,22	62,89	73,54	33,06	82,94	96,04	55,04
2011.	40.801	33.772	82,77	5.986	14,67	56,80	68,83	27,00	90,31	93,59	81,66

* Obuhvaća općine: Delnice, Ogulin i Vrbovsko prema administrativno-teritorijalnoj podjeli 1991. godine.

Ovaj dugoročni uvid u razvoj stanovništva ove regije pokazuje da sve promatrane kategorije stanovništva (ukupno, hrvatsko i srpsko) uglavnom stagniraju ili se kontinuirano blago brojčano povećavaju tokom prvih 40 godina (do popisa 1910. g.). Tako se ukupno stanovništvo povećalo za svega 6,54% ili za 4.695 stanovnika, što je ispod razine prosječne proste reprodukcije. Hrvatsko stanovništvo ima isti trend ali na još nižoj razini: naime, ono se povećalo za samo 1,64% ili za 807 stanovnika, dok se srpsko stanovništvo u istom periodu relativno najviše povećalo, tj. za 11,90% ili za 2.681 stanovnika, što su, realno je pretpostaviti, novodoseljeni graničari. Što se tiče nacionalnog sastava ukupnog stanovništva, ono je bilo stabilno u tom razdoblju i kretalo se u omjeru 2/3 hrvatskog naspram 1/3 srpskog stanovništva.

U daljnjem periodu poslije 1910. godine, pa sve do krajnje 2011. godine prisutan je jedan, nazovimo ga uvjetno, ravnomjeran depopulacioni trend razvoja stanovništva u ovoj regiji, s tim da je on znatno izraženiji kod srpskog stanovništva u određenim kriznim razdobljima.

Prvo takvo krizno razdoblje su godine Drugog svjetskog rata kada je srpsko stanovništvo bilo izloženo užasnom masakru i pretrpjelo velike gubitke. Na to ukazuje podatak o broju srpskog stanovništva prema prvom poratnom popisu 1948. godine, kada je ono brojilo 19.379 stanovnika, što je u odnosu na stanje 1910. godine manje 22% ili 5.432 stanovnika. Kod hrvatskog stanovništva taj postotak gubitka iznosi 4,61% ili 2.301 stanovnika.

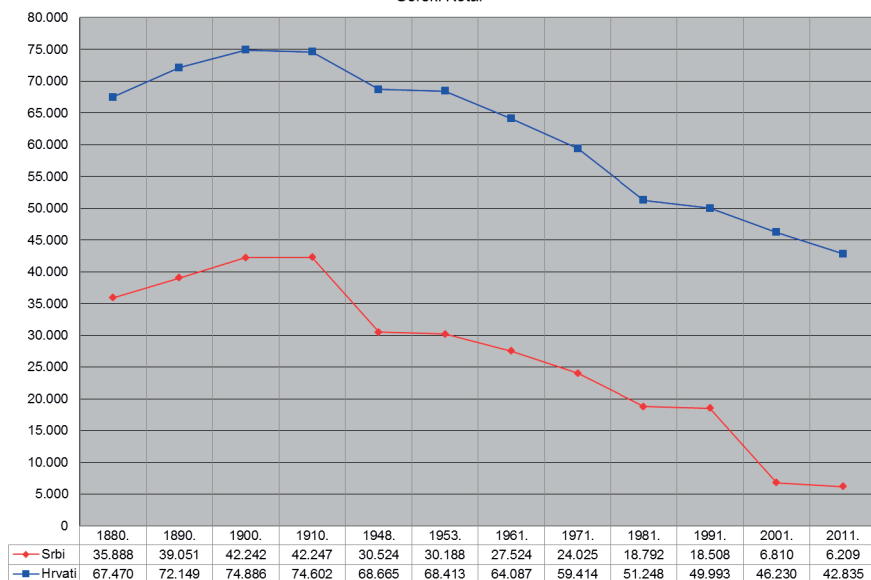
Drugo takvo krizno razdoblje je 1971. godina, odnosno vrijeme poznato kao godine „Hrvatskog proljeća“, kada je val hrvatskog nacionalizma zahvatio i ove krajeve. Popis stanovništva 1981. registrirao je 23,64% manje srpskog stanovništva, ili 4.073 stanovnika, nego što ga je bilo 1971. g.

Tablica 30
Nacionalni sastav stanovništva (1880–2011)

Gorski Kotar													
	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	Prosjek
Srbi	22,173	24,096	24,432	24,811	19,379	20,146	18,883	17,228	13,155	13,317	7,330	5,986	
Hrvati	49,067	52,391	51,586	49,874	47,573	49,469	47,634	44,011	37,993	37,570	36,084	33,772	
Ostali	597	676	1,781	1,847	538	1,448	1,584	2,373	6,155	3,584	1,764	1,043	
Ukupno	71,837	77,163	77,799	76,532	67,490	71,063	68,101	63,612	57,303	54,471	45,178	40,801	
Udio Srbe	30.87%	31.23%	31.40%	32.42%	28.71%	28.35%	27.73%	27.08%	22.96%	24.45%	16.22%	14.67%	26.34%
Udio Hrvata	68.30%	37.90%	66.31%	65.17%	70.49%	69.61%	69.95%	69.19%	66.30%	68.97%	79.87%	82.77%	70.40%
Udio ostalog st.	0.83%	0.88%	2.29%	2.41%	0.80%	2.04%	2.33%	3.73%	10.74%	6.58%	3.90%	2.56%	3.26%

Međutim, poslije 1991. godine, srpsko je stanovništvo pretrpjelo još jači udarac. Iako ovo područje nije bilo zahvaćeno građanskim ratom, za razliku od prethodno analiziranih regija, ipak se u njemu snažno osjećala antisrpska politika vladajućeg HDZ-ovog režima, pa su mnogi pojedinci i obitelji srpske pripadnosti pod pritiskom, zbog gubitka posla, prijetnji i iz straha iseljavali iz ovog područja u druga, unutar i izvan Hrvatske. O tome govore podaci iz Tablice 29: bazni indeksi za 2001. i 2011. pali su na 33,06 odnosno 27,00, a učešće u ukupnom stanovništvu za iste godine na 16,22% odnosno 14,67%. Izraženo u apsolutnim brojevima, srpski demografski korpus je izgubio u odnosu na stanje 1991. godine više od polovine svojeg stanovništva, egzaktno 7.331 duša ili 55,09%. U istom razdoblju hrvatsko se stanovništvo smanjilo za 10,12%.

Grafikon 11
Promjene u nacionalnom sastavu stanovništva
Gorski Kotar

Ova regija je primjer kako je antisrpska politika vladajućeg HDZ-ovog državnog režima bila teritorijalno sveobuhvatna, a po metodama svojeg djelovanja veoma diverzificirana, odnosno prilagođena kako ratnim tako i mirnodopskim uvjetima. Njegov glavni cilj je bio, kako je i sam Tuđman javno govorio, da se smanji broj srpskog stanovništva na što je moguće nižu razinu.

4. Pregled razvoja stanovništva po gradovima

Gradska naselja ili gradovi su antipod ruralnim naseljima ili selima gotovo po svim obilježjima: arhitektonsko-građevinskom izgledu, gustoći naseljenosti, načinu i diverzificiranosti privređivanja, podjeli rada i društvenim ulogama, socijalnom sastavu stanovnika, kulturi i načinu življenja, i dr. Gradovi su stoga atraktivni odnosno privlačni za ljude, pa se tako stanovništvo gradova brže razvija mehaničkim prilivom odnosno imigracijama stanovništva, negoli prirodnim priraštajem. To se naročito ogleda u velikim gradovima, koje nazivaju i metropolama i megalopolisima.

Poznato je da mi sve do nedavno uopće nismo ni imali pravih gradova, jer smo spadali među najselačkije narode u Evropi. Ako smo i imali po koje gradsko naselje nominalno, ono je bilo više neki prijelazni oblik, bliži više varoši nego nekom urbanom aglomeratu, odnosno modernom gradu.

Kako ovaj izvještaj o provedenom istraživanju na kraju donosi cjelokupnu statističku građu koja se ovdje opisuje, sistematiziranu i prilagođenu čitaocima za korišćenje u elektronskom obliku (disketa), to ćemo u ovom poglavlju prikazati razvoj stanovništva po gradovima sažeto, više kao jedan presjek kroz 14 sprovedenih cenzusa. Na taj način ujedno skraćujemo ukupni tekst izvještaja na ovim projektom predviđeni obim.

Iz većeg broja gradskih naselja, odabrali smo, u prvom redu, one najveće po broju stanovnika i nekoliko karakterističnih po većem udjelu srpskog stanovništva u njima 1991. godine.

Kao dopunu podacima o gradovima pojedinačno u ovom poglavlju, uvodno navodimo neke uporedive podatke za pet gradova iz popisa stanovništva provedenih u Kraljevini Jugoslaviji (1921. i 1931. g. i sa našom projekcijom za 1941).

Tablica 31

 Pregled razvoja ukupnog stanovništva, Hrvata, Srba i „ostalih“ u pet gradskih naselja (1921–1941)⁴⁸

Gradsko naselje/pokazatelj		godina/broj stanovnika		
		1921.	1931.	1941.*
Zagreb	Hrvati**	91.600	157.897	224.194
	Srbi**	9.293	13.279	16.765
	ostali	7.281	14.405	21.529
	ukupno	108.674	185.581	262.488
	% Hrvata	84,30	85,08	85,63
	% Srba	9,00	7,15	6,24
	% ostali	6,70	7,76	8,20
Osijek	Hrvati**	26.170	30.330	34.490
	Srbi**	4.541	5.884	7.227
	ostali	3.774	4.123	4.472
	ukupno	34.485	40.337	46.189
	% Hrvata	75,90	75,19	74,87
	% Srba	13,20	14,58	15,64
	% ostali	10,94	10,22	9,68
Karlovac	Hrvati**	14.607	17.845	21.083
	Srbi**	1.768	2.565	3.362
	ostali	488	800	1.112
	ukupno	16.863	21.210	25.557
	% Hrvata	86,62	84,13	94,23
	% Srba	10,48	12,09	13,15
	% ostali	2,89	3,77	4,35
Dubrovnik	Hrvati**	11.278	16.147	21.016
	Srbi**	1.804	2.003	2.202
	ostali	258	615	972
	ukupno	13.340	18.765	24.190
	% Hrvata	84,54	86,04	86,87
	% Srba	13,52	10,67	9,10
	% ostali	1,93	3,27	4,02
Vukovar	Hrvati**	7.811	8.073	8.335
	Srbi**	1.702	2.189	2.676
	ostali	729	600	471
	ukupno	10.242	10.862	11.482
	% Hrvata	76,26	74,32	72,59
	% Srba	16,62	20,15	23,30
	% ostali	7,12	5,53	4,10

* Projekcija na osnovu prirasta 1921–1931. Popis nije proveden zbog ratnih prilika.

** Upisivala se vjeroispovijest.

⁴⁸ Izvori: Prisutno stanovništvo (građansko i vojničko, trajno i prolazno prisutno) po veroispovesti za 1921. godinu, Republički zavod za statistiku Srbije, Beograd; Prisutno stanovništvo po veroispovesti i maternjem jeziku za 1931. godinu, Republički zavod za statistiku Srbije, Beograd.

4.1. Zagreb

Zagreb se uvijek smatrao metropolom, odnosno glavnim gradom Hrvatske, bez obzira na njegov formalni status u državno-pravnom poretku u kome se nalazio tokom ovog analiziranog perioda. To je svakako prednost jednog grada, posebno u demografskom smislu, naime, njegova privlačna moć je veća i stalno traje.

Tablica 32

Kretanje ukupnog stanovništva, Hrvata i Srba u gradskom naselju Zagrebu (1880–2001)

Godina	Apsolutni broj (Yt) Ukupno stanovnika	Apsolutni broj (Yt) Hrvati	%	Apsolutni broj (Yt) Srbi	%	It (bazni indeks) 1880=100			Vt (verižni indeks)		
						Uk. st.	Hrvati	Srbi	Uk. st.	Hrvati	Srbi
1880.	47.117	44.514	94,48%	983	2,09%	100,00	100,00	100,00	0,00	0,00	0,00
1890.	59.757	56.042	93,78%	1.226	2,12%	126,83	125,90	128,79	126,83	125,90	128,79
1900.	86.026	67.511	78,48%	2.200	2,56%	182,58	151,66	223,80	143,96	120,47	173,78
1910.	107.604	87.050	80,90%	3.190	2,96%	228,38	195,56	324,52	125,08	128,94	145,00
1948.	322.752	282.821	87,63%	13.339	4,13%	685,00	635,35	1356,97	299,94	324,89	418,15
1953.	359.680	313.356	87,12%	17.540	4,88%	763,95	703,95	1784,33	111,44	110,80	131,49
1961.	440.402	386.815	87,83%	23.908	5,43%	934,70	868,97	2432,15	122,44	123,44	136,31
1971.	577.221	488.481	84,63%	37.409	6,48%	1225,08	1097,36	3805,60	131,07	126,28	156,47
1981.	653.853	519.590	79,47%	37.331	5,71%	1387,72	1167,25	3797,66	113,28	106,37	99,79
1991.	706.770	594.323	84,09%	44.384	6,28%	1500,03	1335,14	4515,16	108,09	114,38	118,89
2001.	691.724	632.390	91,42%	18.155	2,62%	1468,10	1420,65	1846,90	97,87	106,41	40,90

Uzimajući u obzir veoma nepovoljne prilike i okolnosti, prije svega, ratove koji su se gotovo permanentno događali, zagrebačko se stanovništvo relativno brzo povećavalo. Ono se, naime, u ovom periodu do prvog cenzusa u samostalnoj državi više nego 14-stručilo (bazni indeks 1.420,65), naime, raslo je prosječno po jednom popisnom razdoblju za više od pedeset tisuća stanovnika (57.146).

Međutim, dinamika porasta njegovog stanovništva bila je u različitim popisnim razdobljima neujednačena. Tako se, za vrijeme austrougarske vladavine, kada je cijeli gravitacioni ruralni prostor grada bio pod pritiskom turskih najezda, stanovništvo grada znatno sporije povećavalo; naime, u odnosu na navedeni opći prosjek po jednom popisnom razdoblju, za oko tri puta sporije (prosjeck prirasta stanovnika za ovo razdoblje iznosi 20.162).

Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije (1921–1941), prvog relativno dužeg mirnodopskog razdoblja, ali i neposredno nakon Prvog svjetskog rata, stanovništvo grada Zagreba se povećavalo znatno brže; naime, prosječan prirast stanovništva po jednom popisnom razdoblju iznosi 76.907 stanovnika.⁴⁹ To je više od 1/3 od općeg prosjeka i tri puta više od prosjeka u razdoblju austrougarske vladavine.

⁴⁹ Vidjeti uvodnu tablicu 31 u kojoj je broj stanovnika 1941. g. kada popis nije izvršen, projiciran na bazi prirasta stanovništva između 1921. i 1931. godine.

Za vrijeme zajedničke države (SFRJ), Zagreb nakon Drugog svjetskog rata (1948–1991) doživljava svoj procvat: postao je najveći privredni, posebno industrijski centar u zemlji (11% industrijskog potencijala cijele države), što se prirodno odrazilo i na razvoj stanovništva. Broj stanovnika dosegao je do tada najvišu razinu od preko 700 tisuća. Prosječan prirast stanovnika po jednom 10-togodišnjem popisnom razdoblju najveći je do tada (85.337 stanovnika), što je 4 puta više nego u vrijeme Austrougarske i za više od 1/10 više nego za vrijeme Kraljevine Jugoslavije.

Ovakva demografska ekspanzija grada Zagreba rezultat je uglavnom velike privlačne moći grada izražene ponudom čitave lepeze raznih vrsta zaposlenja, mogućnosti školovanja, stambenog zbrinjavanja, razonode i viši standard življenja općenito. To je rezultiralo mehaničkim prilivom, odnosno migracionim kretanjima ljudi od sela ka gradu. Porast stanovništva tek manjim dijelom je dolazio od prirodnog priraštaja autohtonog stanovništva grada. Sve to je naravno došlo do izražaja u poslijeratnom periodu intenzivne deagrarizacije kada je nova industrija vapila za radnom snagom, koje u gradu nije bilo u dovoljnom broju, pa su se doseljavali ne samo pojedinci nego i čitave porodice. Ekspanziju je potencirala i široka i masovna skolarizacija, iza koje su se kvalificirani radnici i diplomirani stručnjaci neposredno uključivali u tvorničke pogone, laboratorije, institute i razne druge organizacije i institucije. Sve je to poticalo i stambenu izgradnju koja je apsorbirala brojnu nekvalificiranu i polukvalificiranu radnu snagu iz okolnih gravitacionih područja.

Tablica 33

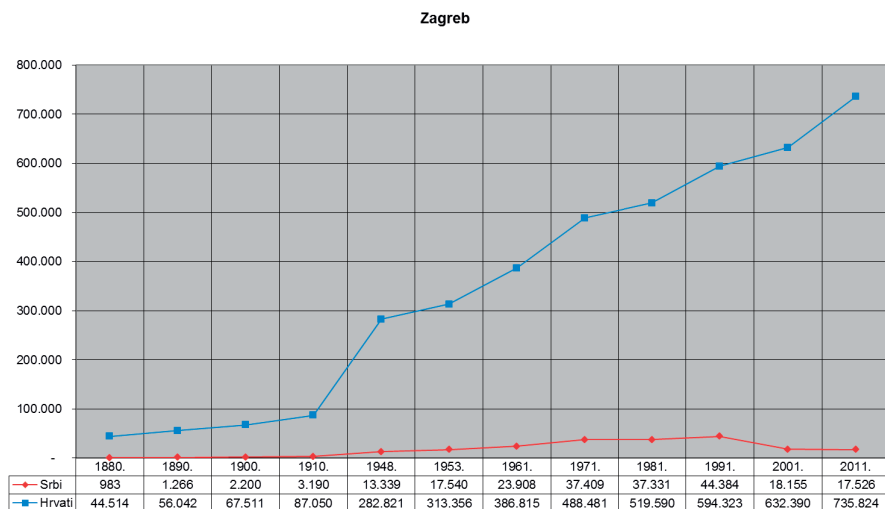
Nacionalni sastav stanovništva (1880–2011)

Zagreb

	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	Prosjeak
Srbi	983	1,226	2,200	3,190	13,339	17,540	23,908	37,409	37,331	44,384	18,155	17,526	
Hrvati	44,514	56,042	67,511	87,050	282,821	313,356	386,815	488,481	519,590	594,323	632,390	735,824	
Ostali	1,620	2,449	16,315	17,364	26,592	28,784	29,679	51,331	96,932	68,063	41,179	36,667	
Ukupno	47,117	59,757	86,026	107,604	322,752	359,680	440,402	577,221	653,853	706,770	691,724	790,017	
Udio Srbe	2.09%	2.12%	2.56%	2.96%	4.13%	4.88%	5.43%	6.48%	5.71%	6.28%	2.62%	2.22%	3.96%
Udio Hrvata	94.48%	93.78%	78.48%	80.90%	87.63%	87.12%	87.83%	84.63%	79.47%	84.09%	91.42%	93.14%	86.91%
Udio ostalog st.	3.44%	4.10%	18.97%	16.14%	8.24%	8.00%	6.74%	8.89%	14.82%	9.63%	5.95%	4.64%	9.13%

Grafikon 12

Promjene u nacionalnom sastavu stanovništva

Etnički sastav stanovništva karakterizira dominantnost i kontinuirani rast hrvatskog stanovništva, čiji se udio u ukupnom stanovništvu kretao u rasponu od 78% (1900), do 94% (1880); zatim zastupljenost srpskog etnikuma, čiji se udio u ukupnom stanovništvu kontinuirano blago povećavao od 2,09% (1880) do 9,00% (1921), da bi u periodu Kraljevine Jugoslavije brojčano rastao ali relativno po zastupljenosti u ukupnom stanovništvu blago opadao (vid. tablicu 31). Udio raznih ostalih narodnosnih skupina je, također, stalno blago rastao i kretao se u rasponu od 3,44% (1880) do 18,97% (1900). Ovaj posljednji relativno visoki postotak ostalih etnikuma u gradu Zagrebu rezultat je određene politike Austrijske Carevine, koja je bila multietnička država u kojoj su se posvuda mogli slobodno kretati njeni upravljači, visoki činovnici i administrativni zvanici, zanatlije, trgovci i dr. mađarskog, češkog, slovenskog, židovskog i inog podrijetla. Osim toga u to vrijeme postojao je trend, odnosno vodila se politika mađarizacije, pa je Austrougarska kao multietnička država organizirano naseljavala urbane centre svojih pokrajina. Što se tiče relativno visokog postotka srpskog stanovništva 1991. od 6,28%, on je vjerojatno tada bio i veći jer su se, poznato je, mnogi Srbi u to vrijeme izjašnjavali kao Jugoslaveni i statistički bili svrstavani među „ostale“ (vidjeti naprijed tekst o Jugoslavenima).

Rezultati posljednja dva popisa stanovništva svjedoče o posljedicama građanskog rata, odnosno u konkretnom slučaju u gradu Zagrebu gdje je djelovanje vladajuće strukture HDZ-ove vlasti zahvatio nabujali integralni nacionalizam, direktno uperen protiv pripadnika srpske nacionalnosti, sa ciljem njihovog etničkog čišćenja. Popis 2001. godine pokazuje, da je od 44.384 Srba 1991. godine u gradu Zagrebu, ostalo samo 18.155, što je manje za 26.229 građana Srba, odnosno 59,09%. Popis 2011. godine je pokazao da se broj građana srpske na-

rodnosti dalje smanjio za 629 srpskih stanovnika, ili za 3,46%. Dakle, u odnosu na stanje utvrđeno popisom 1991. godine, broj građana srpske narodnosti u gradu Zagrebu 2011. godine se smanjio ukupno za 26.858 osoba ili 60,51%. To su, u stvari, iseljeni Srbi, većinom srpski gradski prognanici, kojima su oteži zavičaj i imovina i otežan, najčešće i onemogućen, povratak. Međutim, kada govorimo o točnom broju iseljenih odnosno prognanih srpskih građana grada Zagreba, onda treba imati u vidu i pojavu tzv. „mimikrije“ u različitim oblicima, koji smo fenomen naprijed u tekstu šire objasnili.

Metode, kojima su se služili tzv. integralni nacionalisti, za istjerivanje Srba iz Zagreba su bile veoma različite i često perfidne. Najrasprostranjenija je bila otpuštanje s posla, posredno ili neposredno; to je uzelo masovne razmjere u nekim djelatnostima, kao što su: televizija, štampa, administracija, policija, školstvo, i dr. Zatim razni oblici zastrašivanja na različite načine, od počinjenih ubistava, do prijatni putem telefona; etiketiranje, često preko javnih glasila; lažne optužbe, npr. za snajperizam; izricanje govora mržnje prema Srbima: u medijima, na javnim mjestima, u sabornici, i dr.; otimanje stanarskog prava, sve do nasilnog useljavanja u stanove srpskih građana; ispisivanje grafita na otvorenim i zatvorenim prostorima sa porukama mržnje i ponižavanja, koji nisu brisani, nego često trajno ostajali kao svojevrsni memento za sve generacije Srba. U cijeloj ovoj zločinačkoj raboti značajnu, katkada i presudnu, ulogu odigrali su mediji, posebno televizija i novinstvo, koji to ne da nisu osuđivali, nego, rekli bismo, često i podjarivali. Nakon oduzimanja tla pod nogama, odnosno osnovnih pretpostavki življenja, kao što su zaposlenje, stan i vjera u mogući suživot sa susjedima, šta je ovako ugroženim Srbima drugo preostalo nego da „bježe glavom bez obzira“, bilo kuda, samo da spašavaju glavu i negdje potraže neko sklonište i mir.⁵⁰

Sličnu sudbinu kao Srbi, ali u nešto blažoj formi, imali su i ostali nehrvatski etniciteti (koji se statistički zbirno vode pod „ostali“), čiji se ukupan broj u istom periodu skoro prepolovio (naime, za 46,12%). Među njima je i stanovit broj Srba koji su se 1991. godine izjasnili kao „Jugoslaveni“.

Dakle, metropola, aktima mržnje i etničkim čišćenjem je devalvirala svoje urbano obilježje i dojučerašnji građanski credo, otimala je sva dobra drugog i drugačijeg, nekažnjeno, dajući na taj način svoj obol ostvarivanju državotvorne doktrine čiste nacionalne države.

4.2. Split

Grad Split je pomorski lučki grad, poznat iz starorimskih vremena, po Diklecijanovoj palači, te crkvom zaštitnika grada Sv. Duje. Na njegove prostore stoljećima su imali pretenzije, ranije Venecija, a kasnije Italija. U novije vrijeme

⁵⁰ U kontekstu gore rečenog, navodimo nekoliko konkretnih događaja i pojava u gradu Zagrebu u to vrijeme: (1) ubistvo porodice Zec (nekažnjeno); (2) ubistvo poznatog sindikalnog dužnosnika Milana Krivokuće (nekažnjeno); (3) ubistvo ing. Danijela Žilića (nekažnjeno); (4) u Saboru je javno izrečeno: „Ne jedan Srbin manje, nego svi“ i još sijaset sličnih izjava; (5) miniran je Muzej pravoslavlja (nekažnjeno); (6) osnovana su dva kažnjenička logora Srba, jedan na Velesajmu (snimljen dokumentarac) i drugi u Kerestincu, oba poznata po bezumnim, bestijalnim mučenjima; (7) Samo jednim aktom, direktor Televizije otpustio je 600 nepoćudnih, među kojima najviše Srba.

poznat je po uspjeljoj brodogradnji i ekspanziji turističke privrede. Njegov geografski smještaj ga odvaja brdima i prijevojima od svog zaleđa, sa kojim je imao nerazvijene prometne komunikacije, što je utjecalo na sporiji razvoj općenito, posebno na rast populacije.

U popisnom razdoblju od 111 godina grad je, ipak, 13-stručio svoje stanovništvo, tj. od 14.513 1880. do 189.388 stanovnika 1991. godine. Međutim, taj je rast bio znatno sporiji u popisnim razdobljima u okviru Austrijske Carevine (1889–1910), kada se stanovništvo grada Splita povećalo za samo 47%, ili prosječno za 2.298 stanovnika po jednom 10-godišnjem popisnom razdoblju.

Tablica 34

Kretanje ukupnog stanovništva i stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u Splitu u periodu 1880–2011. godine

Godina	Apsolutni broj (Yt) Ukupno stanovnika	Apsolutni broj (Yt) Hrvati	%	Apsolutni broj (Yt) Srbi	%	It (bazni indeks) 1880=100			Vt (verizni indeks)		
						Uk. st.	Hrvati	Srbi	Uk. st.	Hrvati	Srbi
1880.	14,513	14,262	98.27%	73	0.50%	100.00	100.00	100.00	0.00	0.00	0.00
1890.	15,697	15,461	98.50%	116	0.74%	108.16	108.41	158.90	108.16	108.41	158.90
1900.	18,547	16,460	88.75%	138	0.74%	127.80	115.41	189.04	118.16	106.46	118.97
1910.	21,047	18,031	84.23%	180	0.84%	147.50	126.43	246.58	115.42	109.54	130.43
1948.	48,248	45,005	93.28%	1,645	3.41%	332.45	315.56	2253.42	225.38	249.60	913.89
1953.	58,443	53,379	91.34%	2,818	4.82%	402.69	374.27	3860.27	121.13	118.61	171.31
1961.	84,405	77,280	91.56%	4,158	4.93%	581.58	541.86	5695.89	144.42	144.78	147.55
1971.	152,905	133,172	87.09%	8,525	5.58%	1053.57	933.75	11678.08	181.16	172.32	205.03
1981.	169,322	135,576	80.07%	8,157	4.82%	1166.69	950.61	11173.97	110.74	101.81	95.68
1991.	189,388	164,629	86.93%	8,492	4.48%	1304.95	1154.32	11632.88	111.85	121.43	104.11
2001.	175,140	166,463	95.05%	2,966	1.69%	1206.78	1167.18	4063.01	92.48	101.11	34.93
2011.	178,102	171,389	96.23%	2,533	1.42%	1227.19	1201.72	3469.86	101.69	102.96	85.40

Pravi populacioni „boom“ grad Split doživljava u okviru SFRJ, kada je u razdoblju poraća i poslije, tj. od 1948. do 1991. godine, učetvorostručio svoje stanovništvo, od 48.248 stanovnika 1948. godine do 189.388 stanovnika 1991. godine, što je prirast od 141.140 stanovnika, ili prosječno nešto manje od 30.000 stanovnika po jednom 10-godišnjem popisnom razdoblju. Ovaj tempo je 12 puta veći nego onaj u vrijeme Austrougarske.

Objašnjenje ovakvog populacionog razvoja gotovo je isto, sa nekim specifičnostima geografskog položaja (more), kao i za slučaj grada Zagreba: intenzivni privredni, posebno industrijski razvoj te imigracioni priliv ljudskog faktora iz zaleđa i okolnih gravitacionih prostora. Specifičnost su privredne djelatnosti, koje su se tu razvijale: brodogradnja, morski transport, odnosno brodarstvo, ribarstvo, vinogradarstvo, turizam, i dr.

Etnički sastav stanovništva grada Splita nije bipolaran, kao što je većina dosada analiziranih teritorijalnih jedinica, nego više monopolaran, jer je hrvatski etnikum zastupljen u ukupnom stanovništvu sa preko 90%. gotovo u svim popisnim razdobljima. Ako se pridjev „hrvatski“ može stupnjevati i ako to ima

neko značenje, onda je grad Split po tom kriteriju „najhrvatskiji“ grad u Hrvatskoj. Etnička skupina Srba je simbolički zastupljena u početnim razdobljima do 1910. godine (ispod 1%), da bi tek u razdobljima poslije, za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, imala relativno veću zastupljenost, više od 4%, pa sve do najveće zastupljenosti od 5,58% 1971. godine. Ostale etničke zajednice su također malo zastupljene u ukupnom stanovništvu, a relativno najveću zastupljenost su dosegle 1910. sa 14,93% udjela i 1981. g. sa 15,11%, što je rezultat politike tada vladajućih režima, odnosno snažnog privrednog rasta i mehaničkog priljeva stanovništva u okviru SFRJ, što smo u prethodnom odjeljku objasnili.

Prema podacima posljednja dva popisa stanovništva u samostalnoj državi, došlo je do velikih promjena u etničkoj strukturi stanovništva grada Splita, u odnosu na stanje kakvo je bilo 1991. godine. Prvo, drastično se smanjuje broj Srba, najprije popisom 2001. za 65,07% ili 5.526 splitskih građana srpske nacionalnosti; potom popisom 2011. za daljnjih 5,09% ili 433 srpska građanina. Dakle, ukupno smanjenje broja srpskih građana u gradu Splitu, u odnosu na stanje 1991. godine iznosi 5.959 građana srpske nacionalnosti, ili 70,17%. Ovim kvantitativnim promjenama udio srpske populacije sveo se od 4,48% 1991. na 1,42% 2011. godine (dakle približno razini na početku ovog analiziranog dugog cenzusnog niza).

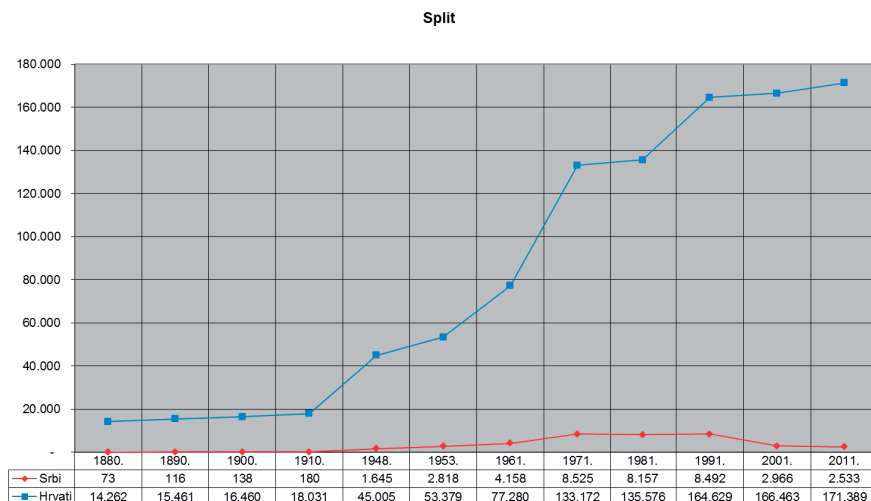
Tablica 35

Nacionalni sastav stanovništva (1880–2011)

	Split												
	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	Prosjek
Srbi	73	116	138	180	1,645	2,818	4,158	8,525	8,157	8,492	2,966	2,533	
Hrvati	14,262	15,461	16,460	18,031	45,005	53,379	77,280	133,172	135,576	164,629	166,463	171,389	
Ostali	178	120	1,949	3,196	1,598	2,246	2,967	11,208	25,589	16,267	5,711	4,180	
Ukupno	14,513	15,697	18,547	21,407	48,248	58,443	84,405	152,905	169,322	189,388	175,140	178,102	
Udio Srbe	0.50%	0.74%	0.74%	0.84%	3.41%	4.82%	4.93%	5.58%	4.82%	4.48%	1.69%	1.42%	2.83%
Udio Hrvata	98.27%	98.50%	88.75%	84.23%	93.28%	91.34%	91.56%	87.09%	80.07%	86.93%	95.05%	96.23%	90.94%
Udio ostalog st.	1.23%	0.76%	10.51%	14.93%	3.31%	3.84%	3.52%	7.33%	15.11%	8.59%	3.26%	2.35%	6.23%

Grafikon 13

Promjene u nacionalnom sastavu stanovništva

Drugo, sličnu sudbinu imale su i ostale etničke nehrvatske skupine. U odnosu na stanje u 1991., njihov se broj u 2011. g. drastično smanjio, i to za 12.087 stanovnika ili za 74,30% (64,89% 2001. plus 9,41% 2011. godine). Ovim promjenama, udio ostalih etničkih skupina sveo se od 8,59% 1991. na 3,26% 2001., odnosno na 2,35% 2011. godine. Podatak da se smanjivanje srpskog i stanovništva ostalih manjinskih etničkih skupina nastavilo i u periodu između dva posljednja popisa, govori da se politika etničkog čišćenja nastavila i u mirnodopskim uvjetima.

Istovremeno, hrvatsko se stanovništvo u posljednja dva cenzusa povećalo za 8.594 stanovnika ili za 5,22% u odnosu na stanje 1991. godine.

Ova brojčana pomjeranja stanovništva, uglavnom su ostvarivana nasilnim putem, naročito kada su u pitanju manjinske etničke skupine, posebno srpska. Vladajući HDZ je pokazao iznimni brutalitet prema drugom i drugačijem, u konkretnom slučaju prema Srbima, od kojih neki prevazilaze poznate brutalitete, odnosno nehumane odnose prema ljudskom biću. Vršene su deložacije, odnosno nasilno iseljavanje Srba iz stanova, koje su legalno koristili kao nositelji starnarskog prava, čime su potvrdili već poslovičnu sintagmu: „Nisu se toliko mrzili drugi i drugačiji etniciteti, koliko su se voljela njihova oteta dobra“. Dosta je Srba zatvarano na kraće i duže vrijeme u zatvorima, a najviše u poznatoj kaznionici „Lora“, što je bilo i predmet neuspjelog i nedovršenog sudskog procesa.⁵¹

Zaključni stavak u prethodnom odjeljku o gradu Zagrebu, u potpunosti se odnosi i na grad Split: „... aktima mržnje i etničkim čišćenjem je devalvirala svoje urbano obilježje i dojučerašnji građanski credo, otimala je sva dobra dru-

⁵¹ Procjenjuje se da je u Splitu za vrijeme rata i poraća deložirano više od 10.000 nepoćudnih stanovnika, većinom Srba; a uhapšeno i „ulogoreno“ oko 1.000 osoba, od kojih je oko 100 umoreno (nekažnjeno).

gog i drugačijeg, nekažnjeno, dajući na taj način svoj obol ostvarivanju državotvorne doktrine čiste nacionalne države“.

4.3. Rijeka

Rijeka je značajan urbani priobalni grad i naša najveća jadranska luka. Svojim geografskim smještajem ispod planinskih prijevoja bila je dosta odvojena i nefunkcionalno tranzitno povezana sa svojim zaleđem i dalje sa unutrašnjošću Hrvatske. To je, dakako, utjecalo na sporiji razvoj riječke luke pored razvijenih talijanskih lučkih centara Trsta i Venecije, naročito na kraju i početku dvaju stoljeća ovdje razmatranog perioda. Osim toga, povijesno gledano, Rijeka je bila neprestano u žiži imperijalnih aneksionističkih pretenzija i aspiracija, što je rezultiralo i faktičkim stanjem pripadanja, u cjelini ili djelomično, nekim državnopravnim sustavima – Austrougarskoj, Italiji, Kraljevini Jugoslaviji, SFRJ i sada Republici Hrvatskoj. Sve to je imalo značajan utjecaj na razvoj grada Rijeke općenito, posebno na razvoj stanovništva.

Tablica 36

Kretanje ukupnog stanovništva i stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u Rijeci u periodu 1880–2011. godine

Godina	Apsolutni broj (Yt) Ukupno stanovnika	Apsolutni broj (Yt) Hrvati	163%401	Apsolutni broj (Yt) Srbi	%	It (bazni indeks) 1880=100			Vt (verizni indeks)		
						Uk. st.	Hrvati	Srbi	Uk. st.	Hrvati	Srbi
1880.	29,536	29,152	98.70%	53	0.18%	100.00	100.00	100.00	0.00	0.00	0.00
1890.	40,617	39,454	97.14%	177	0.44%	137.52	135.34	333.95	137.52	135.34	333.96
1900.	53,230	25,638	48.16%	163	0.31%	180.22	87.95	307.55	131.05	64.98	92.09
1910.	67,875	27,788	40.94%	401	0.59%	229.80	95.32	756.60	127.51	108.39	246.01
1948.	68,352	37,324	54.61%	1,385	2.03%	231.42	128.03	2613.21	100.70	134.32	345.39
1953.	75,328	56,354	74.81%	4,028	5.35%	255.04	193.31	7600.00	110.21	150.99	290.83
1961.	100,989	81,890	81.09%	7,749	7.67%	341.92	280.91	14620.75	134.07	145.31	192.38
1971.	132,222	98,121	74.21%	14,079	10.65%	447.66	336.58	26564.15	130.93	119.82	181.69
1981.	159,433	103,248	64.76%	14,436	9.05%	539.79	354.17	27237.74	120.58	105.23	102.54
1991.	167,964	117,178	69.76%	18,891	11.25%	568.68	401.96	35643.40	105.35	113.49	130.86
2001.	143,800	115,580	80.38%	8,946	6.22%	486.86	396.47	16879.25	85.61	98.64	47.36
2011.	128,624	106,136	80.52%	8,446	6.57%	435.48	364.08	15935.85	89.45	91.83	94.41

U ovdje razmatranom dugoročnom periodu od 131 godine, ukupno stanovništvo grada Rijeke se kontinuirano povećavalo, tako da se pri kraju tog perioda, 1991. godine, stanovništvo skoro ušesterostručilo (bazni indeks = 568,68). Ali taj rast je tekao dosta sporo i neujednačeno. Tako, za vrijeme Austrijske Carevine, ukupno stanovništvo se više nego udvostručilo (bazni indeks = 229,80), ali sa velikim promjenama u etničkom sastavu: hrvatsko stanovništvo koje je bilo do 1890. g. većinsko sa 97,14% udjela, 1900. i 1910. postaje manjinsko, sa 48,16%, odnosno 40,94% udjela, na račun povećanja udjela nehrvatskog stanovništva sa 2,43% (1890) na 51,53%, odnosno 58,47%. 1900. i 1910. Sasvim realno je pretpostaviti da se to uvećano nehrvatsko stanovništvo

sastojalo, pretežito ili isključivo, od državljana Austrougarske. Za vrijeme SFRJ, neposredno poslije Drugog svjetskog rata, došlo je do velikog pretežito drago-voljnog iseljavanja talijanskog stanovništva, zatim se Rijeka počinje industrijski intenzivno razvijati, što je sve utjecalo i na razvoj stanovništva, koje se na kraju tog perioda, 1991. godine, povećalo oko 2,5 puta (bazni indeks = 245,73). Hrvatsko je stanovništvo povratilo svoj većinski status, pa u tom periodu njegov prosječan udio iznosi više od 72%.

Udio srpskog stanovništva na početku promatranog perioda, sve do 1910. godine, je simboličan: ispod 1%, da bi se poslije u okviru SFRJ, od 1948. godine pa nadalje, taj udio stalno povećavao i 1991. g. dosegao maksimum od 11,25% ili 18.891 stanovnika.

Ostale etničke skupine, među kojima je talijanska najveća, na početku ovog perioda, 1948. g., još ima visoki udio od 43,37%, ali u kasnijim cenzusima se kontinuirano smanjuje, sve do razine od 18,99% 1991. godine. To je vrijeme optacije, kada su Talijani masovno iseljavali u Italiju.

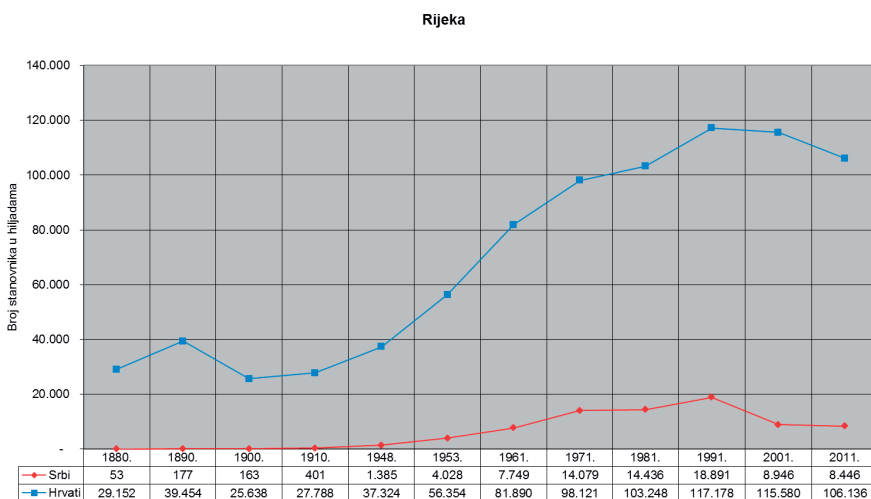
Na kraju ovog perioda (1991), demografska se struktura grada Rijeke ovako formirala – udjeli u ukupnom stanovništvu:

- Hrvati – 69,76%
- Srbi – 11,25%
- ostale etničke skupine (pretežito talijanska) – 18,99%.

Ova sadašnja demografska slika, kao uostalom i u gotovo svim razdobljima u prošlosti, primjer je jednog multietničkog grada, sa svim pozitivnim svojstvima i karakteristikama, koje multietničnost sa sobom povlači: tolerantnost, međusobno uvažavanje, urbano rezoniranje i ponašanje, zajednički interes, solidarnost, i dr., što stvara jedan poseban „osebujni mentalitet cjelokupnog stanovništva“.

Grafikon 14

Promjene u nacionalnom sastavu stanovništva

Posljednja dva cenzusa provedena u samostalnoj državi, svjedoče o velikim strukturnim promjenama stanovništva. U odnosu na gore prikazanu demografsku sliku stanovništva grada 1991. godine, sažeto izraženo, promjene se sastoje u sljedećem:

- ukupno stanovništvo je smanjeno za nešto manje od 1/4 (39.340 stanovnika ili 23,41%)
- hrvatsko stanovništvo je smanjeno za nešto manje od 1/10 (11.042 stanovnika ili 9,41%)
- srpsko stanovništvo je smanjeno za više od 1/2 (10.445 stanovnika ili 55,29%)
- ostale etničke skupine su smanjene, također, za više od 1/2 (17.853 stanovnika ili 55,97%).

Sadašnja demografska slika, odnosno etnička struktura stanovništva grada Rijeke, je sljedeća – udjeli u ukupnom stanovništvu:

- Hrvati – 82,52%
- Srbi – 6,57%;
- Ostali – 10,92%.

Ono što je bjelodano iz gore navedenih podataka jeste činjenica, da je u periodu od 1991. do 2001. pa nastavljeno sve do 2011. godine izvršeno etničko čišćenje nehrvatskog stanovništva, posebno drastično Srba i pripadnika ostalih etničkih skupina (među kojima vjerojatno Talijani čine većinu). Srbe se progonilo iz grada na različite načine, prije svega, zastrašivanjem i prijetnjama, kao i ugrožavanjem i oduzimanjem stanarskog prava. Ovi su podaci ilustracija bezumlja, koje je zahvatilo ne samo sudbinu novopridošlih, nego i sudbinu onih drugih i drugačijih, kojima je Rijeka bila zavičajno rodno mjesto. Primjer Rijeke, u kojoj HDZ nikada nije bio na vlasti, govori o snazi, utjecaju i sveobuhvatnosti tzv. integralnog nacionalizma centralnih vlasti sa dominacijom HDZ kao kovača građanske strane rata. Ujedno je to poraz lokalne uprave na čelu sa SDP, koja nije štitila stremljenja, interese, koristi i potrebe gradskog stanovništva u cjelini.

4.4. Osijek

Osijek je povijesni grad slavonske ravnice na rijeci Dravi, 16 km od njenog utoka u rijeku Dunav. Poznat je po staroj baroknoj obrambenoj utvrdi „Tvrđa“, nikada osvojenoj. Osijek je poznat od davnina kao multietnički grad Austrijske, odnosno Austrougarske Carevine. U njemu su stolovali doseljeni predstavnici svih ondašnjih nomenklatura raznih etniciteta Carevine, ostavivši iza sebe značajne građevine i institucije u jezgri grada, koje i danas služe svrsi. Danas je to glavni grad povijesne provincije/pokrajine Slavonije – žitnice Hrvatske, s brojnim kulturnim i obrazovnim institucijama.

Tablica 37

Kretanje ukupnog stanovništva i stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u gradu Osijeku (1880–2011)

Godina	Apsolutni broj (Yt) Ukupno stanovnika	Apsolutni broj (Yt) Hrvati	%	Apsolutni broj (Yt) Srbi	%	It (bazni indeks) 1880=100			Vt (verižni indeks)		
						Uk. st.	Hrvati	Srbi	Uk. st.	Hrvati	Srbi
1880.	19,809	15,718	79.35%	1,667	8.42%	100.00	100.00	100.00	0.00	0.00	0.00
1890.	21,547	17,286	80.22%	1,614	7.49%	108.77	109.98	96.82	108.77	109.98	96.82
1900.	26,769	7,586	28.34%	1,798	6.72%	135.14	48.26	107.86	124.24	43.89	111.40
1910.	33,337	12,808	38.42%	2,450	7.35%	168.79	81.49	146.97	124.54	168.84	136.26
1948.	49,037	38,622	78.76%	6,144	12.53%	247.55	245.72	368.57	147.09	301.55	250.78
1953.	57,427	44,291	77.13%	7,923	13.80%	289.90	281.79	475.28	117.11	114.68	128.96
1961.	73,125	55,498	75.89%	12,096	16.54%	369.15	353.09	725.61	127.34	125.30	152.67
1971.	94,672	65,917	69.63%	16,845	17.79%	477.92	419.37	1010.50	129.47	118.77	139.26
1981.	104,775	63,373	60.48%	13,716	13.09%	528.93	403.19	822.80	110.67	96.14	81.42
1991.	104,761	74,254	70.88%	15,985	15.26%	528.86	472.41	958.91	99.99	117.17	116.54
2001.	90,411	79,519	87.95%	5,172	5.72%	456.41	505.91	310.26	86.30	107.09	32.36
2011.	108,048	96,746	89.54%	6,751	6.25%	545.45	615.51	404.98	119.51	121.66	130.53

Osijek je primjer tradicionalnog multietničkog grada, u čijem je stanovništvu oduvijek bilo u značajnom obimu zastupljeno stanovništvo različitog etničkog podrijetla, čiji je udio u ukupnom stanovništvu u nekim razdobljima dosizao i više od 60%. U razmatranom periodu stanovništvo grada Osijeka se presporo i neujednačeno razvijalo zbog sporog i zakašnjelog razvoja gravitacionih inertnih seljačkih naselja. Tako se za vrijeme Austrougarske vladavine do 1910. g. ukupno stanovništvo neznatno uvelo (bazni indeks = 168,29), kao i za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, također (bazni indeks = 133,93).

Tablica 38

Nacionalni sastav stanovništva

Osijek

	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	Prosjeak
Srbi	1,667	1,614	1,798	2,450	6,144	7,923	12,096	16,845	13,716	15,985	5,172	6,751	
Hrvati	15,718	17,286	7,586	12,808	38,622	44,291	55,498	65,917	63,373	74,254	79,519	96,746	
Ostali	2,424	2,647	17,385	18,079	4,271	5,213	5,531	11,910	27,686	14,522	5,720	4,551	
Ukupno	19,809	21,547	26,769	33,337	49,037	57,427	73,125	94,672	107,775	104,761	90,411	108,048	
<i>Udio Srbe</i>	8.42%	7.49%	6.72%	7.35%	12.53%	13.80%	16.54%	17.79%	13.09%	15.26%	5.72%	6.25%	10.91%
<i>Udio Hrvata</i>	79.35%	80.22%	28.34%	38.42%	78.76%	77.13%	75.89%	69.63%	60.48%	70.88%	87.95%	89.54%	69.72%
<i>Udio ostalog st.</i>	12.24%	12.28%	64.94%	54.23%	8.71%	9.08%	7.56%	12.58%	26.42%	13.86%	6.33%	4.21%	19.37%

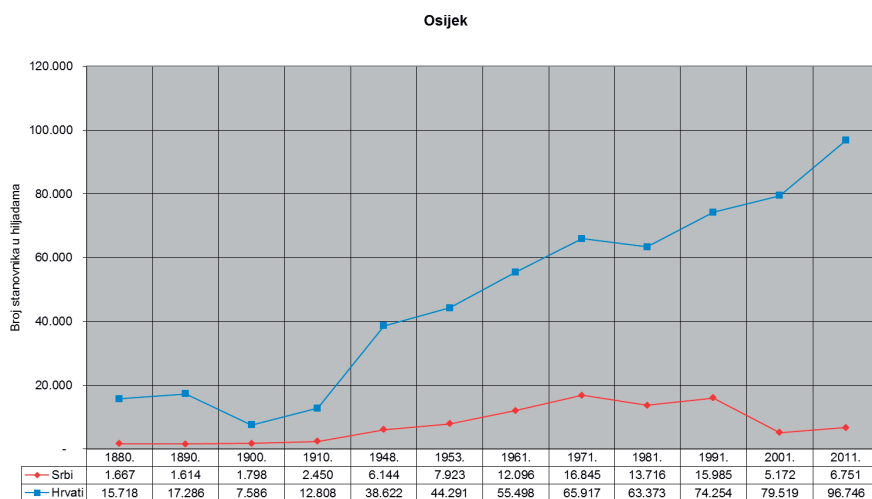
U promatranom periodu dolazilo je do manjih ili većih promjena u etničkom sastavu stanovništva grada. Najveća se promjena dogodila u razdoblju između 1890. i 1910. g. kada su se u Osijek masovno doseljavale nehrvatske etničke skupine (Austrijanci, Nijemci, Mađari i dr.), što je potpuno izmijenilo etnički sastav stanovništva. Razne etničke skupine su postale većinsko stanov-

ništvo grada – 64,94% 1900., odnosno 54,23% 1910. g. Ako tome pribrojimo Srbe, kao nehrvatsko stanovništvo (6,72%, odnosno 7,6%), onda je to ogromna većina nehrvatskog stanovništva (71,66%, odnosno 61,88%). Istovremeno broj hrvatskog stanovništva sveo se na 28,34%, odnosno 38,42%.

Ovo stanje se potpuno promijenilo već u novoj državi (Kraljevina Jugoslavija), kada hrvatsko stanovništvo predstavlja 75% ukupnog stanovništva, srpsko 14,58%, a ostale etničke skupine oko 10% (vid. tablicu 31).

Grafikon 15

Promjene u nacionalnom sastavu stanovništva (1880–2011)

U bivšoj zajedničkoj državi (SFRJ) stanovništvo grada Osijeka se brže i dinamičnije razvijalo, uporedo sa ekonomskim, posebno industrijskim prosperitetom. Ukupno stanovništvo se u tom razdoblju (1948–1991) više nego udvostručuje i prelazi 1991. g. sto tisuća stanovnika (104.761, bazni indeks = 213,63). Dinamika etničke strukture u istom razdoblju pokazuje da se povećao udio raznih nehrvatskih etničkih skupina u ukupnom stanovništvu grada za više od 5% (od 8,71% na 13,86%), zatim Srba, također, za nešto manje od 3% (od 12,53% na 15,26%), dok se udio većinskog hrvatskog stanovništva smanjio za nešto manje od 8% (od 78,76% na 70,88%).

Popisi 2001. i 2011. pokazuju stanje stanovništva poslije građanskog rata koji se vodio u bivšoj državi i divljanja tzv. hrvatskog integralnog nacionalizma.

U prvom naletu do 2001. g. prognano je, odnosno protjerano, 10.813 stanovnika grada Osijeka srpske narodnosti ili 67,64% od broja iz prethodnog popisa (1991), da bi se taj broj u popisu 2011. smanjio za 1.579 Srba-povratnika, pa je tako ukupan broj prognanih Srba 9.234 ili 54,82%.

Slično, ali još drastičnije, stradale su i ostale manjinske etničke skupine. Njih je u prvom naletu do 2001. g. odselilo, odnosno prognano, iz grada 8.802

ili 60,61%; u dugom naletu od 2001. do 2011. prognano je daljnjih 1.169 pripadnika ovih skupina, što ukupno čini 9.971 ili 68,66%.

U istom razdoblju se povećao broj većinskog hrvatskog stanovništva za 22.492 stanovnika, tako da se njegov udio u ukupnom stanovništvu grada uvećao od 70,88 na 89,54%.

Mučko ubistvo Josipa Reihl-Kirr-a, zapovjednika policije i načelnika MUP-a grada Osijeka, poznatog po tome što je zagovarao miroljubivo rješavanje međunacionalnih konflikata, koje su pripremili i izvršili ekstremni HDZ-ovi nacionalisti 1991. g. bio je nagovještaj krvavog obračuna sa Srbima, što se i obistinilo u kasnijim događajima.⁵² Te događaje zorno otkriva suđenje Branimiru Glavašu, jednom od osnivača HDZ i zapovjedniku obrane grada Osijeka,⁵³ iz kojega se može shvatiti što znači etničko čišćenje, represija, vandalsko mučenje, trovanje solnom kiselinom, propucavanje kroz glavu i bacanje u Dravu zavezanih ruku sa selotejpom preko usana.

Umjesto zaključka jedno razmišljanje: Pošto se kulture prožimaju, ranija odnosno već tradicionalna multietničnost ovog grada, udarila je temelje budućim građanskim vrednotama, koje su, kako su to pokazali rezultati posljednja dva cenzusa, nažalost, ozbiljno ugrožene. Što više, oni su pokazali da se nacionalistička i netolerantna politika prema „drugom i drugačijem“ nastavlja i u vremenu dubokog poraća, pa se opravdano postavlja pitanje: Do kada će to trajati?

4.5. Karlovac

Grad Karlovac leži na četiri kraške rijeke: Kupi, Korani, Dobri i Mrežnici. Nalazi se jugozapadno od Zagreba na raskrižju cestovnog i željezničkog pravca prema Rijeci i Splitu. Osnovao ga je austrijski nadvojvoda Karlo 1579. g. kao obrambenu tvrđavu od turskih osvajača, a nekada se zvao Karlštat. Slobodnim kraljevskim gradom proglašen je 1776. g. Poznat je kao vojnički grad, sa obrambenom utvrdom na Dubovcu, i kao gravitaciono središte regije Kordun i neformalno šire (Banija, granični dijelovi Bosne, Like i Gorskog kotara).

⁵² Josip Reihl-Kirr (1955–1991), zapovjednik osječke policije od 1990. g. i načelnik Policijske uprave grada Osijeka, ubijen je 1. VII. 1991. g. na prilazu prigradskom naselju Tenja iz zasjede, zajedno sa još dvije osobe (Goran Zobundžija i Milan Knežević), a još jedna osoba je ranjena (Mirko Tubić). Trostruki ubojica je osječki HDZ-ovac Antun Gudelj, koji je nakon tri dana skrivanja u Osijeku, otišao u Zagreb i nesmetano napustio Hrvatsku. HDZ-ova vlast je sudski proces protiv ubojice namjerno odugovlačila: 1993. izdana je međunarodna tjeeralica; 1996. izvršeno je balističko vještačenje; 1994. osuđen je u odsutnosti na 20 godina zatvora; potom je protuzakonito amnestiran; Kirr-ova supruga Jadranka, tada zastupnik SDP u Saboru, podnosi ustavnu tužbu i Ustavni sud nalaže novo suđenje; tek 1995. HDZ-ova vlast podnosi Australiji zahtjev za izručenje; 2009. g. osuđen je u Zagrebu na 20 godina zatvora. Ovo je jedan od dokaza, da su ekstremni nacionalizam, netrpeljivost i pristranost rašireni u svim strukturama i porama HDZ-ove vlasti. Zato je opravdano priupitati: Kakva je dalja sudbina ovog trostrukog ubojice? (nap. autora).

⁵³ Branimir Glavaš, rođen 1956. u Osijeku, jedan od osnivača HDZ u Zagrebu, 1989. g. osnivač političke stranke: Hrvatski demokratski savez Slavonije i Baranje (HDSSB), 2006. g. zapovjednik obrane grada Osijeka, general-bojnik Hrvatske vojske (čin oduzet odlukom predsjednika Republike), optužen za ratni zločin i osuđen na zatvorsku kaznu od 8 godina zatvora. Iz Bosne gdje je služio kaznu i dalje je rukovodio i upravljao sa svojom strankom, znači posredno je bio prisutan u Saboru. Danas je legalni saborski zastupnik (nap. autora).

Tablica 39

Kretanje ukupnog stanovništva i stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u Karlovcu u periodu 1880–2011. godine

Godina	Apsolutni broj (Yt) Ukupno stanovnika	Apsolutni broj (Yt) Hrvati	%	Apsolutni broj (Yt) Srbi	%	It (bazni indeks) 1880=100			Vt (verižni indeks)		
						Uk. st.	Hrvati	Srbi	Uk. st.	Hrvati	Srbi
1880.	12,198	11,112	91.10%	773	6.34%	100.00	100.00	100.00	0.00	0.00	0.00
1890.	12,912	11,833	91.64%	736	5.70%	105.85	106.49	95.21	105.85	106.49	95.21
1900.	15,442	12,350	79.98%	1,486	9.62%	126.59	111.14	192.14	119.59	104.37	201.90
1910.	16,667	13,728	82.37%	1,350	8.10%	136.64	123.54	174.64	107.93	111.16	90.85
1948.	27,067	22,043	81.44%	3,587	13.25%	221.90	198.37	464.04	162.40	160.57	265.70
1953.	31,842	25,404	79.78%	4,657	14.63%	261.04	228.62	602.46	117.64	115.25	129.83
1961.	40,180	30,732	76.49%	7,513	18.70%	329.40	276.57	971.93	126.19	120.97	161.33
1971.	47,543	34,020	71.56%	9,681	20.36%	389.76	306.16	1252.39	118.33	110.70	128.86
1981.	55,031	33,931	61.66%	10,250	18.63%	451.15	305.35	1326.00	115.75	99.74	105.88
1991.	59,999	38,533	64.22%	14,529	24.22%	491.88	346.77	1879.56	109.03	113.56	141.75
2001.	49,082	41,906	85.38%	4,095	8.34%	402.38	377.12	529.75	81.80	108.75	28.19
2011.	55,705	49,140	88.21%	4,460	8.01%	456.67	442.22	576.97	113.49	117.26	108.91

U prva četiri popisna razdoblja stanovništvo ovog vojnog grada je de facto stagniralo jer se tokom prvih 38 godina veoma usporeno povećavalo, prosječno za oko 1.500 stanovnika po jednom popisnom razdoblju, ili 12,21%. Većinsko stanovništvo je hrvatsko, sa prosječnim udjelom većim od 86%, a manjinsko čine Srbi, sa prosječnim udjelom više od 7%, i ostali pripadnici etničkih skupina, vjerojatno pretežito austrijski državljani, sa prosječnim udjelom većim od 6%. Dakle, već u ono vrijeme grad Karlovac je udario temelje multietničnosti svoga grada.

Relativno usporeni rast stanovništva grad je nastavio i u Kraljevini Jugoslaviji, gdje se stanovništvo prema stanju u 1900. g. povećalo za oko 1/2 (bazni indeks 1941.= 151). Takav trend rasta se nastavio s nešto pojačanim intenzitetom sve do 1941. godine, posebno hrvatskog stanovništva, čiji je udio u ukupnom dosegao oko 95% (vid. tablicu 31).

Tablica 40

Nacionalni sastav stanovništva (1880–2011)

Karlovac													
	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	Prosjeak
Srbi	773	736	1,486	1,350	3,587	4,657	7,513	9,681	10,250	14,529	4,095	4,460	
Hrvati	11,112	11,833	12,350	13,728	22,043	25,404	30,732	34,020	33,931	38,533	41,906	49,140	
Ostali	313	343	1,606	1,589	1,437	1,781	1,935	3,842	10,850	6,937	3,081	2,105	
Ukupno	12,198	12,912	15,442	16,667	27,067	31,842	40,180	47,543	55,031	59,999	49,082	55,705	
<i>Udio Srbe</i>	6.34%	5.70%	9.62%	8.10%	13.25%	14.63%	18.70%	20.36%	18.63%	24.22%	8.34%	8.01%	12.99%
<i>Udio Hrvata</i>	91.10%	91.64%	79.98%	82.37%	81.44%	79.78%	76.49%	71.56%	61.66%	64.22%	85.38%	88.21%	79.49%
<i>Udio ostalog st.</i>	2.57%	2.66%	10.40%	9.53%	5.31%	5.59%	4.82%	8.08%	19.72%	11.56%	6.28%	3.78%	7.52%

Obilježje multietničnosti je ostalo manje-više na istoj razini sa pomjeranjima od po nekoliko postotnih poena kod svake etničke kategorije. Tako se npr. udio Srba povećao na oko 12%, a ostalih etničkih skupina smanjio na oko 4%.

Tek u poslijeratnoj socijalističkoj Jugoslaviji rast stanovništva se ubrzao, unatoč ljudskim i materijalnim gubicima u Drugom svjetskom ratu, odnosno građanskom ratu, koji se u to vrijeme razbuktao u cijeloj zemlji. Stanovništvo grada Karlovca se u periodu od 1948. do 1991. g. više nego udvostručilo (bazni indeks za taj period iznosi 221,66). To je direktno povezano sa ekonomskim, posebno industrijskim napretkom grada, koji je postao značajno industrijsko regionalno središte, sa nekoliko poznatih tvornica sofisticiranih proizvoda. Uz to grad je postao značajan administrativno-politički centar, ne samo regije Korduna, nego znatno šire od tadašnje Republike Hrvatske. Uz takav status, u gradu su se razvile i brojne infrastrukturne institucije. Rastao je broj škola, zdravstvenih i kulturnih ustanova, trgovina, obrtničkih radnji, vojnih ustanova, vojnih garnizona i dr.

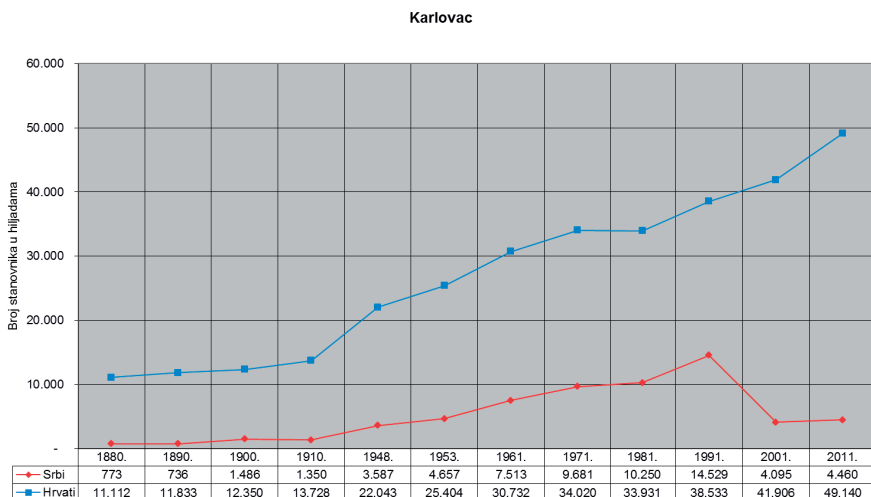
U istom periodu hrvatsko stanovništvo je raslo znatno sporije (bazni indeks = 174,8) od srpskog stanovništva (bazni indeks = 376,7), što je rezultat širokog nerazvijenog gravitacionog područja (Kordun, Banija, dijelovi Like i Gorskog kotara, granični dijelovi Bosne) sa većinskim, ali u znatnom obimu i srpskim stanovništvom, koje je Karlovac privlačio zbog različitih motiva, prije svega školovanja i zapošljavanja.

I kategorija „ostali“, odnosno razne etničke skupine, su se, također, u ovom periodu značajno povećavale, čak brže i od srpskog stanovništva (bazni indeksi za 1981. = 755,0, a za 1991. = 482,7), što je posljedica relativno velike skupine „Jugoslovena“ u toj kategoriji, među kojima je bio znatan broj „kolebljivih bivših Srba“, otuda i razlika u gore navedenim indeksima.

Etnički sastav stanovništva grada Karlovca koji se formirao kroz navedeni period do 1991. godine bio je sljedeći: Hrvati – 64,22%, Srbi – 24,22% i ostali etnikumi – 11,56%.

Grafikon 16

Promjene nacionalnog sastava stanovništva (1880–2011)

Uz porast ukupnog i svih ostalih kategorija stanovništva, obilježje multietničnosti je došlo do većeg izražaja, ne samo u kvantitativnom nego prije svega u kvalitativnom smislu razvijanja odnosa na građanskim i civilizacijskim osnovama i vrednotama: tolerancija, međusobno poštivanje i uvažavanje, komunikacija, mirni suživot i dr.

Međutim, građanski rat sve ove tekovine mirnog i prosperitetnog života stravično prekida u jednom trenu. Grad Karlovac je, posebno po svojim rubovima, stradao bezumnim granatiranjem, gotovo tokom cijelog rata, kao da je poligon.⁵⁴ HDZ-ova vlast u Karlovcu se „namirivala“, odnosno uzvratila, otklanjanjem stanarskog prava Srbima u gradu i prigradskim naseljima, pljačkom srpske imovine, naseljavanjem koloniziranih Hrvata, žrtava iste matrice rata, miniranjem poznate pravoslavne crkve, koja je preživjela i zloglasni ustaški režim za vrijeme Drugog svjetskog rata, i raznim drugim pakostima prema svojim srpskim sugrađanima (prijetnjama, zastrašivanjem, grafitima i dr).⁵⁵

Popisi 2001. i 2011. g. iskazali su demografske posljedice građanskog rata u gradu Karlovcu:

- Broj Srba 2011. u odnosu na stanje 1991. g. smanjio se za 10.069 stanovnika ili za 69,30%;
- Broj pripadnika ostalih etničkih skupina u istom periodu se smanjio za 4.832 stanovnika ili za 69,65%;
- Hrvatsko stanovništvo u istom periodu se povećalo za 10.607 stanovnika ili za 27,5%;
- Etnički sastav stanovništva grada Karlovca koji se formirao 2011. godine je sljedeći: Hrvati – 88,21%, Srbi – 8,01% i ostali etnikumi – 3,78%.

Od broja iseljenih odnosno prognanih Srba iz Karlovca 2001. (10.607), vratilo se prema popisu 2011. g. 365, ili 3,44%, dok popis nije registrirao niti jedan povratak pripadnika ostalih etničkih skupina, dapače, njihov se ukupan broj i više smanjio između dva popisa, što očigledno govori o tome da se nacionalistička politika hrvatskih vlasti i dalje nastavlja, ali u drugoj formi, iako nas od svršetka rata dijeli više od 20 godina.

U zaključku bismo i ovdje ponovili da su temelji tradicionalne multietničnosti grada Karlovca ozbiljno uzdrmani i ugroženi i da je pitanje da li će se ikada vratiti, uz postojeću politiku sadašnjih hrvatskih vlasti.

4.6. Dubrovnik

Dubrovnik je grad smješten na jugu primorske Hrvatske, sa 40-tak tisuća stanovnika; prostire se na površini većoj od 20 tisuća kvadratnih kilometara. Jedan je od najljepših primorskih gradova Mediterana, a po nekima i cijele Evrope. To je grad slavne prošlosti, nekadašnje srednjovjekovne neovisne Dubrovačke

⁵⁴ Sami Karlovčani objašnjavaju to granatiranje uzajamnim izazivanjem, a razlikuje se po tome koja je strana prvi izazivač. Kada su snage tzv. SAO Krajine brutalno granatirale rubove Karlovca, a kasnije još brutalnije prognale hrvatske Slunjane iz zavičaja, hrvatska je strana istom mjerom uzvratila: uz pomoć države kroz tri dana prognali su gotovo sve karlovačke Srbe. Pojavili su se grafiti po Karlovcu „Evo vam Slunjana vratite nam Srbe“. Zar to ne asocira na građanski rat, najgorem od svih ratova!!

⁵⁵ Razaranje najvećeg srpskog sakralnog objekta, pravoslavne crkve Sv. Nikole u centru Karlovca, po svemu svjedoči o plemenskom sučeljavanju „rata krvi i tla“, što bi Krleža cinično prokazao kao „sukob srpskog junaštva i hrvatske kulture“. Vid. opš. o rušenju pravoslavne crkve: dr Đuro Zatezalo: *Srbi i pravoslavna crkva Sv. Nikole, od osnutka grada 1579–1995. godine*, Ljetopis, SKD Prosvjeta, Zagreb, 1990.

Republike, koja je imala razvijene diplomatske i trgovačke odnose sa većim brojem evropskih i vanevropskih zemalja. Danas kotira kao turistički biser i meka svjetskog turizma, poznat po ljepoti svoje arhitekture, zidinama i starinama i kao destinacija krucera i čarter-letova s hiljadama posjetilaca iz cijeloga svijeta. Organizacija Ujedinjenih naroda za znanost i kulturu (UNESCO) uvrstila je grad Dubrovnik u Popis svjetske baštine.

Tablica 41

Kretanje ukupnog stanovništva i stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u Dubrovniku u periodu 1880–2011. godine

Godina	Apsolutni broj (Yt) Ukupno stanovnika	Apsolutni broj (Yt) Hrvati	%	Apsolutni broj (Yt) Srbi	%	It (bazni indeks) 1880=100			Vt (verizni indeks)		
						Uk. st.	Hrvati	Srbi	Uk. st.	Hrvati	Srbi
1880.	12,764	12,010	94.09%	660	5.17%	100.00	100.00	100.00	0.00	0.00	0.00
1890.	12,908	12,058	93.41%	547	4.24%	101.13	100.40	82.88	101.13	100.40	82.88
1900.	15,064	10,878	72.21%	677	4.49%	118.02	90.57	102.58	116.70	90.21	123.77
1910.	15,986	11,111	69.50%	822	5.14%	125.24	92.51	124.55	106.12	102.14	121.42
1948.	19,773	17,280	87.39%	1,482	7.50%	154.91	143.88	224.55	123.69	155.52	180.29
1953.	22,365	18,850	84.28%	2,039	9.12%	175.22	156.95	308.94	113.11	109.09	137.58
1961.	26,845	22,480	83.74%	2,685	10.00%	210.32	187.18	406.82	120.063	119.26	131.68
1971.	34,804	26,747	76.85%	3,662	10.52%	272.67	222.71	554.85	129.65	118.98	136.39
1981.	43,990	31,843	72.39%	3,721	8.46%	344.64	265.14	563.79	126.39	119.05	101.61
1991.	49,728	38,521	77.46%	4,342	8.73%	389.60	320.74	657.88	113.04	120.97	116.69
2001.	30,436	26,377	86.66%	1,232	4.05%	238.45	219.63	186.67	61.20	68.47	28.37
2011.	42,615	38,498	90.34%	1,164	2.73%	333.87	320.55	176.36	140.02	145.95	94.48

Razvoj stanovništva grada Dubrovnika tokom razmatranog perioda od više nego stoljeća odvijao se veoma usporeno, iako se ono više nego utrostručilo (bazni indeks = 333,87). Naime, godišnji prirast stanovništva je tek prosječno oko 2,5%. Međutim, taj razvoj tekao je dosta neujednačeno. Tako je za vrijeme austrougarske vlasti bazni indeks 125,24, za vrijeme Kraljevine Jugoslavije 181,33, a za vrijeme SFRJ bazni indeks je najveći: 251,49.

Tablica 42

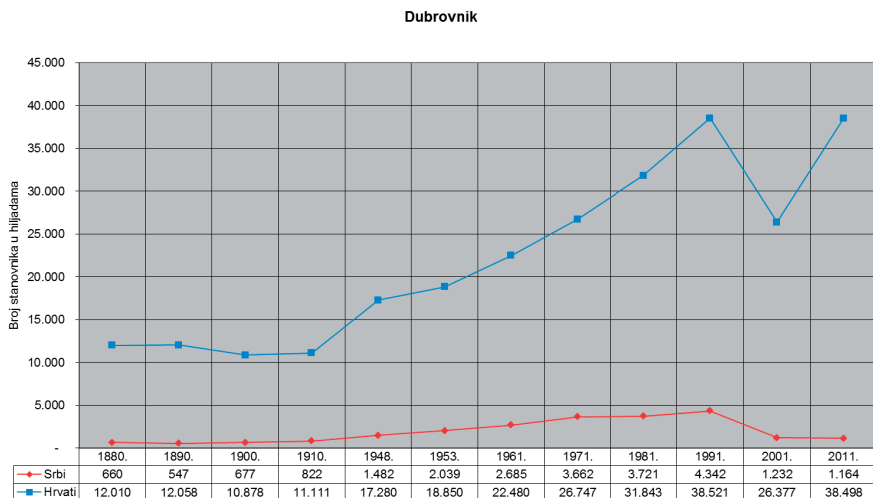
Nacionalni sastav stanovništva

Dubrovnik

	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	Prosjek
Srbi	660	547	677	822	1,482	2,039	2,685	3,662	3,721	4,342	1,232	1,164	
Hrvati	12,010	12,058	10,878	11,111	17,280	18,850	22,480	26,747	31,843	38,521	26,377	38,498	
Ostali	94	303	3,509	4,053	1,011	1,476	1,680	4,395	8,426	6,865	2,827	2,953	
Ukupno	12,764	12,908	15,064	15,986	19,773	22,365	26,845	34,804	43,990	49,728	30,436	42,615	
Udio Srbe	5.17%	4.24%	4.49%	5.14%	7.50%	9.12%	10.00%	10.52%	8.46%	8.73%	4.05%	2.73%	6.68%
Udio Hrvata	94.09%	93.41%	72.21%	69.50%	87.39%	84.28%	83.74%	76.85%	72.39%	77.46%	86.66%	90.34%	82.36%
Udio ostalog st.	0.74%	2.35%	23.29%	25.35%	5.11%	6.60%	6.26%	12.63%	19.15%	13.81%	9.29%	6.93%	10.96%

Grafikon 17

Promjene u nacionalnom sastavu stanovništva

Ova neujednačenost rasta ukupnog stanovništva prati i pojedine kategorije stanovništva, s tim da je rast srpskog stanovništva bio nešto brži od rasta hrvatskog stanovništva u periodu SFRJ (bazni indeks prvog = 292,98, a potonjeg = 222,92).

Međutim, ostale etničke skupine su jako varirale u pojedinim popisnim periodima. Tako u periodu Austrougarske Monarhije bilježe porast više od 40 puta (indeks = 4311,70) i sa udjelom od 25,35% u ukupnom stanovništvu značajno mijenjaju etničku strukturu stanovništva grada. Prema popisu 1910. godine ta je struktura bila sljedeća: udio Hrvata – 69,50%, udio ostalih etničkih skupina – 25,35%, udio Srba – 5,14%. Ne raspolažemo podacima o strukturi kategorije „ostali“, ali pretpostavljamo da se radi uglavnom o Austrijancima, Nijemcima, Mađarima i Jevrejima, uz još neke druge etničke skupine. Može se reći da je tada Dubrovnik bio pravi multietnički grad, mada je on to ostao i 1991. g. ali sa dvostruko manje ostalih etničkih skupina (13,81%) i sa skoro dvostruko više Srba (8,73%), dok se broj Hrvata povećao oko tri i pol puta (77,46%).

Udio Srba u ukupnom stanovništvu grada u cijelom promatranom periodu kretao se u prosjeku nešto više od 6,5%, a svoj maksimum dostigao je 1961. i 1971. g. kada je iznosio 10,00% odnosno 10,52%. Međutim, veliki pad svog udjela registrirao je popis neposredno poslije Drugog svjetskog rata 1948. godine. Naime, prema popisu 1931. g. Srba je bilo 2.003 ili 10,67%, a prema projiciranim podacima 1941. g. njih je bilo 2.202 ili 9,10% od ukupnog stanovništva. Popis 1948. bilježi pad broja Srba u Dubrovniku za 26% ili 521 srpskog građanina u odnosu na stanje 1931. g. a prema projiciranom stanju 1941. g. pad broja Srba je još veći i iznosi 720 srpskih građana ili 32,70%. Ovo je izravno povezano sa genocidnom politikom tada vladajućeg ustaškog režima Ante Pavelića i njegovih „povjerenika“ za pojedina područja, a u Dubrovniku

to je bio ustaški stožernik Ivo Rojnica.⁵⁶ Točan broj žrtava Srba, Židova, Roma i dr. nikada nije istražen i utvrđen, a snimljen je i film o zvjerstvima i mučenjima civila u to vrijeme.⁵⁷

Ratne prilike, posebno bjesomučno granatiranje⁵⁸ i frontalno napadanje Dubrovnika od strane JNA, tokom građanskog rata, utjecali su na kretanje njegovog stanovništva.

Prvo, ukupno stanovništvo se 2001. u odnosu na predratno stanje (1991), smanjilo za više od 38%, da bi se nakon daljnjih deset godina (2011) donekle oporavilo i taj se gubitak smanjio na oko 14%. Isti trend je imalo i većinsko hrvatsko stanovništvo, s tim da se ono 2011. vratilo na svoj predratni nivo i sada predstavlja 90,34% ukupnog stanovništva grada (veća zastupljenost je bila samo u dva popisa na početku ovog dugog niza od 14 popisa stanovništva, koje ovdje analiziramo).

Drugo, ostale dvije kategorije stanovništva, koje ovdje promatramo, dijele istu sudbinu, s tim da se ne oporavljaju, nego sve dublje upadaju u krizu.. Tako se prema stanju 1991. g. broj Srba smanjio 2001. za više od 71%, tj. od 4.342 na 1.232 stanovnika i svoj udio u ukupnom stanovništvu smanjio od 8,73% (1991) na 4,05% (2001), a popisom 2011. stanje se dalje pogoršalo, tako da se njihov udio sveo na 2,73%. Dakle, iz grada Dubrovnika se iselilo, odnosno je prognano 3.178 građana Srba.

Sličnu sudbinu su doživjele i ostale etničke skupine, čiji se udio u ukupnom stanovništvu sveo od 13,81% 1991. g. na 9,29% 2001. odnosno na 6,93% 2011. godine. Dakle iselilo se, odnosno prognano je, oko 3.912 pripadnika raznih etničkih skupina iz Dubrovnika. Zajedno sa prognanim Srbima to čini masu od 7.090 sada bivših građana Dubrovnika.

U zaključku se može reći, da su posljednja dva popisa 2001. i 2011. promijenili demografsku sliku grada Dubrovnika, i da je Dubrovnik počeo postupno gubiti svoje tradicionalno obilježje multietničnosti i pretvarati se sve više u čisti hrvatski grad, prema „slici i prilici“ naših vajnih nacionalista i domoljuba. Za Dubrovnik je to najtragičnije, kao stari i nekada mirni i uzoriti multietnički urbani aglomerat. Kako nismo imali građanske revolucije, nego dva građanska rata, ni u Dubrovniku nismo, kao plemenska zajednica, još mogli izaći iz njihovih posljedica.

4.7. Vukovar

Grad Vukovar je smješten na sjeveroistoku Hrvatske, na nadmorskoj visini od 108 m. To je grad-pristanište na ušću rijeke Vuke (po kojoj je navodno dobio i ime) u Dunav; najveća je hrvatska riječna luka na Dunavu. Kroz njega prolaze

⁵⁶ Centar Simon Wiesenthal tereti I. Rojnicu (1915–2007) za progon Srba, Židova i Roma tokom Drugog svjetskog rata na području Dubrovnika, gdje je bio povjerenik NDH za Dubrovački kotar, te stožernik Ustaškog stožera Dubrava u Dubrovniku. Od 1991. do 1993. bio je opunomoćeni predstavnik predsjednika RH za Argentinu i Latinsku Ameriku, a od 1993. do 1994. veleposlanik RH u Argentini. Vid. opš. u: *Hrvatska enciklopedija*.

⁵⁷ Hrvatski redatelj Lordan Zafranović snimio je film o civilnim žrtvama (Srba i ost.) u tadašnjem Dubrovniku pod naslovom *Okupacija u 26 slika* 1978. g.

⁵⁸ Granatiranje Dubrovnika je nesumnjivo jedan od najvećih ratnih zločina u našem građanskom ratu i predstavlja zločin urbanocida velikih razmjera. Niti jedan zločin nema opravdanja, ali ekstremni, iracionalno zasnovani, konsterniraju i nalogodavce izdvajaju u ljudska bića, koja ništa drugo ne mogu biti doli „greška prirode“. A takovih, po Cezarovim spoznajama, u građanskim ratovima ima više nego u svim drugim.

važne magistralne cestovne i željezničke prometnice. Grad bogate povijesti, na prostorima koji su naseljeni još u prapovijesti prema tzv. „vučedolskoj kulturi“ arheoloških nalaza, grad poznat po muzejima, historijskim građevinama, spomenicima i arheološkim nalazima. Grad je od vajkada slovio kao multietnički grad sa stanovništvom prošaranim različitim etničkim skupinama.

Tablica 43

Kretanje ukupnog stanovništva i stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u Vukovaru u periodu 1880–2011. godine

Godina	Apsolutni broj (Yt) Ukupno stanovnika	Apsolutni broj (Yt) Hrvati	%	Apsolutni broj (Yt) Srbi	%	It (bazni indeks) 1880=100			Vt (verižni indeks)		
						Uk. st.	Hrvati	Srbi	Uk. st.	Hrvati	Srbi
1880.	8,741	6,422	73.47%	1,634	18.69%	100.00	100.00	100.00	0.00	0.00	0.00
1890.	9,494	7,141	75.22%	1,519	16.00%	108.61	111.20	92.96	108.61	111.20	92.96
1900.	9,719	3,742	38.50%	1,491	15.34%	111.19	58.27	91.25	102.37	52.40	98.16
1910.	10,359	4,125	39.82%	1,500	14.48%	118.51	64.23	91.80	106.59	110.24	100.60
1948.	17,223	10,943	63.54%	4,390	25.49%	197.04	170.40	268.67	166.26	265.28	292.67
1953.	18,705	11,411	61.01%	5,137	27.46%	213.99	177.69	314.38	108.60	104.28	117.02
1961.	23,740	13,552	57.09%	7,249	30.53%	271.59	211.02	443.64	126.92	118.76	141.11
1971.	30,222	14,694	48.62%	9,132	30.22%	345.75	228.81	558.87	127.30	108.43	125.98
1981.	33,649	12,760	37.92%	8,177	24.30%	384.96	198.69	500.43	111.34	86.84	89.54
1991.	44,639	21,065	47.19%	14,425	32.31%	510.69	328.01	882.80	132.66	165.09	176.41
2001.	30,126	17,152	56.93%	10,006	33.21%	344.65	267.08	612.36	67.49	81.42	69.37
2011.	27,683	15,881	57.37%	9,654	34.87%	316.70	247.29	590.82	91.89	92.59	96.48

Stanovništvo grada Vukovara se u promatranom periodu do 1991. godine više nego upeterostručilo (bazni indeks = 510,69). Međutim, tempo tog uvećanja bio je veoma neujednačen. Tako npr. za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije do 1910. g. stanovništvo je gotovo potpuno stagniralo (bazni indeks = 118,51), što se nastavilo i za vrijeme Kraljevine Jugoslavije (bazni indeks 1931. = 104,83, za projicirano stanje 1941. = 110,84). Tek za vrijeme SFRJ, stanovništvo Vukovara počinje svoj normalni razvoj, pa se ono u ovom 40-togodišnjem periodu povećalo više od dva i pol puta (bazni indeks = 259,19).

Tablica 44

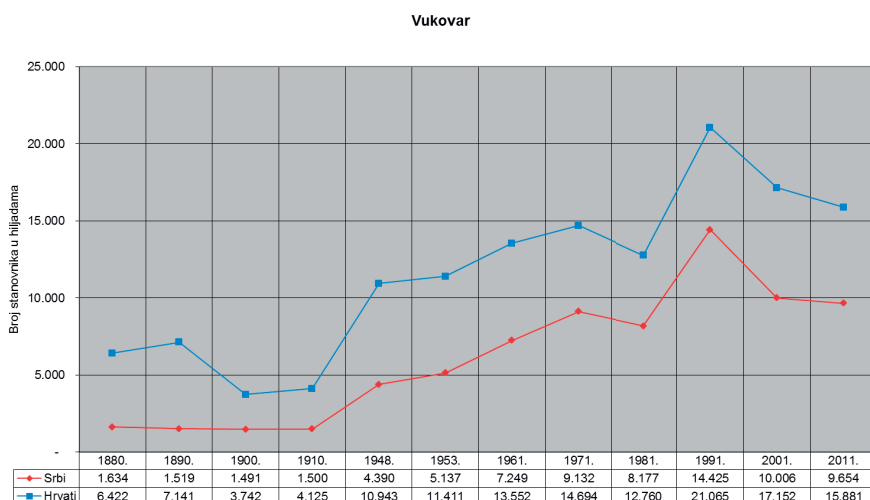
Nacionalni sastav stanovništva (1880–2011)

Vukovar													
	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	Prosjeak
Srbi	1,634	1,519	1,491	1,500	4,390	5,137	7,249	9,132	8,177	14,425	10,006	9,654	
Hrvati	6,422	7,141	3,742	4,125	10,943	11,411	13,552	14,694	12,760	21,065	17,152	15,881	
Ostali	685	834	4,486	4,734	1,890	2,157	2,939	6,396	12,712	9,149	2,968	2,148	
Ukupno	8,741	9,494	9,719	10,359	17,223	18,705	23,740	30,222	33,649	44,639	30,126	27,683	
Udio Srbe	18.69%	16.00%	15.34%	14.48%	25.49%	27.46%	30.53%	30.22%	24.30%	32.31%	33.21%	34.87%	25.24%
Udio Hrvata	73.47%	75.22%	38.50%	39.82%	63.54%	61.01%	57.09%	48.62%	37.92%	47.19%	56.93%	57.37%	54.72%
Udio ostalog st.	7.84%	8.78%	46.16%	45.70%	10.97%	11.53%	12.38%	21.16%	37.78%	20.50%	9.85%	7.76%	20.03%

Međutim, etnička struktura stanovništva u navedenim razdobljima značajno fluktuirala. Tako za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije hrvatsko se stanovništvo smanjilo za čak 35,77%, a srpsko za 8,20%, dok su se ostale etničke skupine povećale za čak 6,9 puta. Etnička struktura stanovništva 1910. grada Vukovara bila je: Hrvati – 39,82%, Srbi – 14,48%, ostali (ili Austro-Ugari i dr.) – 45,70%. Prvi puta Hrvati su postali manjinsko stanovništvo. Ovo je primjer kako se demografska slika nekog entiteta mijenja „mirnim“ putem (bez „rata spaljene zemlje“), mehaničkim prilivom stanovništva, ili takozvanim „humanim etničkim inženjeringom“, na osnovi vladajuće državne (i demografske) politike.⁵⁹

Grafikon 18

Promjene u nacionalnom sastavu stanovništva (1880–2011)

Za vrijeme Kraljevine Jugoslavije (KJ) i SFRJ etnička struktura se, također, mijenjala sa istim trendom, ali ne tako drastično kao u gornjem primjeru, nego više postupno, bez masovnih mehaničkih priliva pojedinih kategorija stanovništva. Nedostaju diferencirani podaci o prirodnom priraštaju, da bi se ocijenio njegov udio u povećanju stanovništva. Fluktuacije za vrijeme KJ su bile sljedeće: udio hrvatskog stanovništva se blago smanjivao (za oko 4%), a srpskog se istovremeno blago povećavao (za oko 7%), dok se udio ostalih etničkih skupina smanjio (za oko 3%). Za vrijeme SFRJ, udio hrvatskog stanovništva se smanjio za 16,35%, srpskog se povećao za 6,82%, dok se udio ostalih etničkih skupina smanjio za 3,02%.

Ono što prožima etničke strukture stanovništva grada Vukovara u vrijeme gore analiziranih državno-pravnih režima, to je multietničnost stanovništva, sa svim njegovim pozitivnim obilježjima: tolerancija i međusobno uvažava-

⁵⁹ Ne ulazeći u moguće implikacije i motive ovakvog čina, političke ili državne naravi, što nije predmet ove analize (nap. autora).

nje, zajedništvo i miran suživot, njegovanje građanskih vrednota, prije svega, prihvaćanje „drugog i drugačijeg“, prožimanje različitih kultura, i dr. To je naročito dolazilo do izražaja za vrijeme ekonomskog i društvenog prosperiteta u bivšoj zajedničkoj državi, što potvrđuju i neka sociološka istraživanja iz tog vremena E. Dilića i E. Čimića o omladini Vukovara i Mostara. Npr. istraživanjem je utvrđeno da su u multietničkim zajednicama veoma česti mješoviti brakovi, kojih je u Vukovaru bilo relativno najviše – oko 34%, a svaki je pripadnik istraživane etničke skupine imao i do 90% prijatelja iz drugog etniciteta.⁶⁰

U doba kvislinške Nezavisne Države Hrvatske srpsko, židovsko i romsko stanovništvo grada Vukovara doživjelo je veliko stradanje. Nažalost ni te žrtve nisu prebrojane, ali im je podignut spomenik na mjestu stradanja u Dudiku, koji je u ovom građanskom ratu oskrvnut većim žarom nego što je tugom srodnika i naroda podignut.

U drugom građanskom ratu na ovim prostorima, nakon punih 50 godina, Vukovar će doživjeti najteže dane svoje duge povijesti. Pipci podivljalog nacionalizma doprli su najprije baš na vukovarsko područje i u sam Vukovar. Srpsko stanovništvo u Vukovaru, neposredno pred i po izbijanju rata, bilo je izloženo šikaniranju i maltretiranju, pa čak i ubijanju, pa je stanovit broj tada i napustio Vukovar. Neki vinovnici tih događanja nedavno su i sudski procesuirani.⁶¹

Kada se građanski rat razbuktao, grad Vukovar je bio izložen agresiji JNA, strašnom urbanocidu, brutalnom masakru ranjenika i masovnom streljanju civilnog stanovništva, jednom nezapamćenom mega-zločinu, koji se ničim ne može opravdati niti okajati. Na primjer, masakriranje bolnice sa ranjenicima, masovna masakriranja civila, ili progonstvo civilnog stanovništva u logore po Srbiji.

Dio posljedica, prije svega demografskih, građanskog rata u Vukovaru i šire na vukovarskom području, otkrivaju posljednja dva popisa stanovništva. Stradalo je sveukupno stanovništvo i sve njene kategorije. Tako npr. popisi bilježe smanjenje ukupnog stanovništva grada Vukovara, u odnosu na stanje posljednjeg popisa neposredno pred početak rata 1991. g. od preko 32% (32,02%) 2001. g., ili brojčano 14.513 stanovnika; a 2011. oko 38% (37,99%), ili brojčano 16.956 stanovnika. Po kategorijama stanovništva: Hrvata je manje 2001. preko 18% (18,58%), ili brojčano 3.913; a 2011. 24,60% ili brojčano 5.184; Srba je manje preko 30% (30,64%), ili brojčano 4.419; a 2011. 33,10% ili brojčano 4.771; pripadnika ostalih etničkih skupina je manje preko 32% (32,44%), ili brojčano 6.181, a 2011. g. 76,52% ili brojčano 7.001.

Navedeni demografski manjkovi nisu do kraja istraženi, tako da ostaje nepoznato koliko je stanovnika smrtno stradalo (osim nekih parcijalnih podataka), koliko je ranjeno i ostalo invalidno, koliko ih je nestalo, koliko je stanovnika otjerano u logore i mučeno, koliko je stanovnika iseljeno odnosno

⁶⁰ Vid. opširnije u Edhem Dilić i Esad Čimić: *Istraživanje aspiracija i profesionalne orijentacije omladine u Vukovaru i Mostaru*.

⁶¹ Vid. najnoviji Sudski dosje Tomislava Merčepa, komandanta eskadrona smrti (nap.aut.).

prognano, itd., pogotovo ne analitički po kategorijama stanovništva (npr. i ono što se djelomično zna, odnosi se, uglavnom, na hrvatsko stanovništvo; o žrtvama srpskog stanovništva u Hrvatskoj, pa ni u Vukovaru, nigdje ne postoje cjeloviti i sistematizirani podaci).⁶²

Iskustvo i golgota Vukovara, tradicionalnog multietničkog grada, teški su i preteški, zdravom razumu nepojmljivi, ali nažalost, u našoj stvarnosti mogući. Toliko mnogo najtežih i najvećih brutaliteta pretrpjelo je stanovništvo Vukovara. Nije li to kob našeg nepredvidivog tribalnog violentnog mentaliteta? Kojeg samo povijest može promijeniti?

Demografski podaci su pokazali da se tzv. integralni hrvatski nacionalizam i dalje održava, jer „podrazumijeva vlast kao instancu vrhovne istine“;⁶³ i može nestati samo ako ga vlast prestane nametati kao politiku, a ta je politika ustvari jedan oblik nasilja, jer propovjeda da je tzv. integralni nacionalizam jedini način ostvarivanja nacionalnog identiteta.

Ima li odgovora na pitanja koja se danas postavljaju u Vukovaru? Šta znači vraćanje Vukovara u devedesete? Šta znači biti nezadovoljan sa mirnom reintegracijom? Šta znači biti protivan vlastitim zakonima? Šta znači ignoriranje uvjeta pod kojim je država ušla u EU? Šta znači biti protiv vlastitog historijskog pisma ćirilice? Šta znači zazivati „Oluju“ i ponovo progoniti Srbe? ... Iza svega stoje tzv. hrvatski integralni nacionalisti – militantno organizirani stožeraši, suspendirani generali i katolička crkva.

4.8. Daruvar

Daruvar je malo gradsko naselje u zapadnoj Slavoniji sa dugom poviješću. Izvori tople vode, odnosno dar prirode, ili kako je car Hadrijan nazvao to staro rimsko naselje „municipiem subvencije“, odredili su mu sudbinu. Grof Julije Janaković dao je 1772. g. izgraditi moderne kupke. Tako je Daruvar već krajem 19. stoljeća postao pravi mali gradić. Ovo područje, uključujući i grad, bilo je tokom građanskog rata pod okupacionom zonom srpske paradržave i grad je doživio znatne gubitke u materijalnom i kulturnom pogledu.

⁶² Jedino mjesto gdje takvi podaci o srpskom stanovništvu postoje je Dokumentaciono informacijski centar „Veritas“, (op. cit.), koji od 1993. g. prikuplja dokumentaciju o stradanju Srba sa područja Republike Hrvatske u ratnom i poratnom periodu. Preporuke za svoj rad Centar je dobio od UN i međunarodnih organizacija ICRC i ICTY. Centar podatke prezentira na veoma sistematičan i analitički razrađen način, ukupno i po regijama, ali nažalost ne i po gradovima i naseljima. Vid. Document Centra: Srpske žrtve rata i poraća.docx-Google Docs.

⁶³ Parafraza sintagme jednog likovnog kritičara u obračunu sa socrealizmom u slikarstvu. Vid. Miodrag B. Protić: *Nojeva barka*, SKZ, Beograd, 1992, str. 342.

Tablica 45

Kretanje ukupnog stanovništva i stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u Daruvaru u periodu 1880–2011. godine

Godina	Apsolutni broj (Yt) Ukupno stanovnika	Apsolutni broj (Yt) Hrvati	%	Apsolutni broj (Yt) Srbi	%	It (bazni indeks) 1880=100			Vt (verižni indeks)		
						Uk. st.	Hrvati	Srbi	Uk. st.	Hrvati	Srbi
1880.	1,283	954	74.36%	120	9.35%	100.00	100.00	100.00	0.00	0.00	0.00
1890.	1,663	1,264	76.01%	126	7.58%	129.62	132.49	105.00	129.62	132.49	105.00
1900.	1,846	676	36.62%	126	6.83%	143.88	70.86	105.00	111.00	53.48	100.00
1910.	2,644	990	37.44%	180	6.81%	206.08	103.77	150.00	143.23	146.45	142.86
1948.	7,311	3,825	52.32%	1,345	18.400%	569.84	400.94	1120.83	276.51	386.36	747.22
1953.	5,367	3,192	59.47%	936	17.44%	418.32	334.59	780.00	73.41	83.45	69.59
1961.	6,429	3,495	54.36%	1,532	23.83%	501.09	366.35	1276.67	119.79	109.49	163.68
1971.	8,464	4,081	48.22%	2,310	27.29%	659.70	427.78	1925.00	131.65	116.77	150.78
1981.	9,661	3,185	32.97%	2,375	24.58%	753.00	333.86	1979.17	114.14	78.04	102.81
1991.	9,748	3,587	36.80%	3,083	31.63%	759.78	376.00	2569.17	100.90	112.62	129.81
2001.	9,815	5,845	59.55%	1,495	15.23%	765.00	612.68	1245.83	100.69	162.95	48.49
2011.	11,633	7,129	61.28%	1,429	12.28%	747.27	747.27	1190.83	118.52	121.97	95.59

Tablica 46

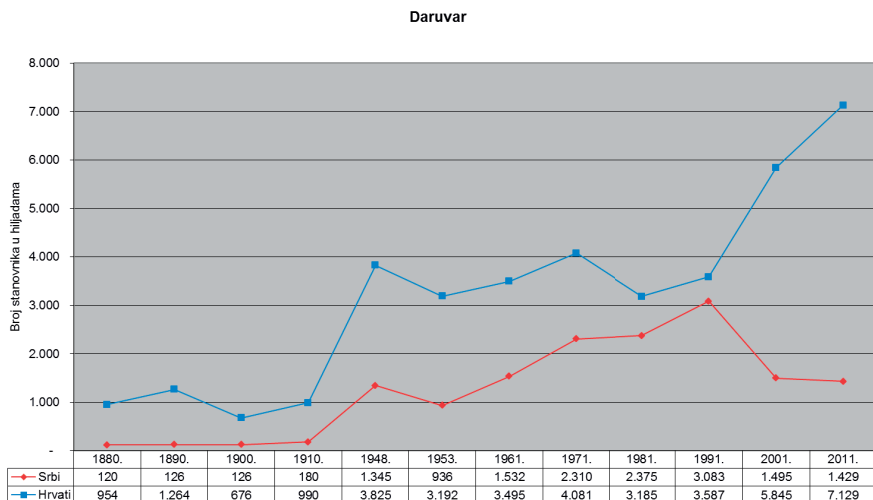
Nacionalni sastav stanovništva (1880–2011)

Daruvar

	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	Prosjeak
Srbi	120	126	126	180	1,345	936	1,532	2,310	2,375	3,083	1,495	1,429	
Hrvati	954	1,264	676	990	3,825	3,192	3,495	4,081	3,185	3,587	5,845	7,129	
Ostali	209	273	1,044	1,474	2,141	1,239	1,402	2,073	4,101	3,078	2,475	3,075	
Ukupno	1,283	1,663	1,846	2,644	7,311	5,367	6,429	8,464	9,661	9,748	9,815	11,633	
<i>Udio Srbe</i>	9.35%	7.58%	6.83%	6.81%	18.40%	17.44%	23.83%	27.29%	24.58%	31.63%	15.23%	12.28%	16.77%
<i>Udio Hrvata</i>	74.36%	76.01%	36.62%	37.44%	52.32%	59.47%	54.36%	48.22%	32.97%	36.80%	59.55%	61.28%	52.45%
<i>Udio ostalog st.</i>	16.29%	16.42%	56.55%	55.75%	29.28%	23.09%	21.81%	24.49%	42.45%	31.58%	25.22%	26.43%	30.78%

Grafikon 19

Promjene u nacionalnom sastavu stanovništva

Statistički podaci u ovom dugom nizu cenzusa tokom 111 godina (do 1991), pokazuju da se ukupno stanovništvo grada Daruvara neprestano i postupno povećavalo i na kraju se uvećalo za više od sedam i pol puta (bazni indeks = 759,78). Slično su se povećavala i dva glavna nacionaliteta u njemu tj. Hrvati i Srbi, sa nekoliko odstupanja, ali sa konačnim pozitivnim saldonom (bazni indeks Hrvata = 376,00, a Srba čak 2.569,17).

Međutim, diferencirani uvid u podatke, prema državno-pravnim režimima, pokazuje sasvim drugačija kretanja stanovništva, posebno gledano prema etničkoj strukturi. Najveće promjene su registrirali popisi 1900. i 1910. godine, kada su se ostale etničke skupine povećale za više od 5 odnosno 7 puta (bazni indeksi = 499, odnosno 705) i tako postale većinsko stanovništvo sa udjelom u ukupnom stanovništvu od preko 55%. Udio Hrvata se sveo na oko 36% odnosno 37% (dok su prije imali više od 75%), a Srba na 6,8% (prije oko 8%). To je slučaj sličan vukovarskom, kada država naseljavanjem svojih stanovnika bitno mijenja etničku strukturu.

Za vrijeme SFRJ dešavaju se česte fluktuacije i stagnacije stanovništva u pojedinim razdobljima. Tako popisi 1951. i 1961. registriraju smanjenje stanovništva, ukupno i prema etničkim kategorijama; daljnji popisi bilježe blaga povećanja ukupnog stanovništva, oscilacije kod hrvatskog stanovništva (povećanje i opadanje) i stalna značajna povećanja kod srpskog stanovništva i ostalih etničkih skupina. Za detaljna objašnjenja navedenih promjena nedostaju dopunski podaci iz popisa, a vjerojatno da bi bila potrebna i dopunska istraživanja. Konačna bilanca ovog perioda 1991. g. je povećanje ukupnog stanovništva za oko 1/3 (bazni indeks = 133,33), smanjenje hrvatskog stanovništva za nešto manje od 7% (bazni indeks = 93,77), relativno veliko povećanje

srpskog stanovništva više od dva puta (bazni indeks = 229,21) i povećanje pripadnika raznih etničkih skupina, sa dosta oscilacija početkom ovog perioda do 1971. za oko 1/2 (bazni indeks = 143,70).

Posljednja dva popisa su značajno izmijenili demografsku sliku stanovništva grada Daruvara, posebno u pogledu njegove etničke strukture. Ukupno stanovništvo se 2011. g. uvećalo u odnosu na stanje 1991. g. za oko 20%, a hrvatsko stanovništvo se udvostručilo i svoj udio podiglo od 36,80% na 61,28%, dok se srpsko stanovništvo gotovo prepolovilo, i svoj udio smanjilo od 31,63% na 12,28%; ostale etničke skupine su se nakon manjka za oko 1/5 2001. vratile na brojku koju su imale 1991. g. po povratku 600 njihovih pripadnika (međutim, njihov udio u ukupnom stanovništvu je opao za oko 10%). Iz razlike u broju Srba u dva posljednja popisa može se očitati da se samo njih 66 vratilo u svoj zavičaj. Dakle, u prognosti je ostalo 1.429 pripadnika srpske narodnosti.

Tragično je što se i na području Daruvara, kao izrazito multietničke sredine, provodilo etničko čišćenje Srba, koji su zajedno sa manjinskim etničkim skupinama predstavljali većinu od preko 63%. Svi su doživjeli redukciju po svom udjelu u ukupnom stanovništvu, a srpski korpus je potpuno reduciran.

Rat je etničkim čišćenjem razorio multietničku podlogu i u ovom malom mjestu, posebno naglašeni duh industrijalizma, koji je jedva zaživio kao način življenja. To je dokaz, da dok su postojali uvjeti i mogućnosti, multietničke sredine su se prožimale i unapređivale duh poduzetništva i industrijalizma i to prenosile i širile u novonastale naseljske sredine. Ratom je to prekinuto i došlo je do potpunog zatiranja nekih privrednih djelatnosti i procesa proizvodnje (proizvodnja piva i njena sirovinska baza u okruženju, lijevanje stakla, posebno murano-vrste, željeza, i dr.), čime je cijeli društveni proces urbanog oblikovanja daruvarskog područja doživio kompletan slom.

4.9. Knin

Knin je grad smješten u planinskom zaleđu jadranske obale, povijesno dugo-vječno ljudsko naselje, sa slavnim tradicijama i ostacima obrambenih bedema i utvrda, izgrađenih u doba turskih osvajanja balkanskih prostora i ranije, kada je prozvan kraljevskim gradom. Nekada je bio sjedište župe. U novije vrijeme postao veliki željeznički čvor i ranžirna stanica na pruzi Zagreb–Split. Uz još nekoliko industrijskih pogona, ostvario visoku stopu zaposlenosti svojih stanovnika i bližih gravitacionih naselja. Poznat kao središte pobune Srba pred izbijanje građanskog rata i tokom rata kao glavni grad osnovane paradržave Srpska Krajina.

Tablica 47

Kretanje ukupnog stanovništva i stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u Kninu u periodu 1880–2011. godine

Godina	Apsolutni broj (Yt) Ukupno stanovnika	Apsolutni broj (Yt) Hrvati	%	Apsolutni broj (Yt) Srbi	%	It (bazni indeks) 1880=100			Vt (verižni indeks)		
						Uk. st.	Hrvati	Srbi	Uk. st.	Hrvati	Srbi
1880.	1,271	832	65.46%	435	34.23%	100.00	100.00	100.00	0.00	0.00	0.00
1890.	1,270	806	63.46%	464	36.54%	99.92	96.88	106.67	99.92	96.88	106.67
1900.	1,302	640	49.16%	464	35.64%	102.44	76.92	106.67	102.52	79.40	100.00
1910.	1,270	675	53.15%	430	33.86%	99.92	81.13	98.85	97.54	105.47	92.67
1948.	2,763	1,250	45.24%	1,400	50.67%	217.39	150.24	321.84	217.56	185.19	325.58
1953.	3,543	1,297	36.61%	2,015	56.87%	278.76	155.89	463.22	128.23	103.76	143.93
1961.	5,116	1,671	32.66%	3,064	59.89%	402.52	200.84	704.37	144.40	128.84	152.06
1971.	7,300	1,686	23.10%	4,972	68.11%	574.35	202.64	1142.99	142.69	100.90	162.27
1981.	10,933	1,701	15.56%	6,516	59.60%	860.19	204.45	1497.93	149.77	100.89	131.05
1991.	12,331	1,660	13.46%	9,867	80.02%	970.18	199.52	2268.28	112.79	97.59	151.43
2001.	11,128	9,678	86.97%	1,169	10.51%	875.53	1163.22	268.74	90.24	583.01	11.85
2011.	15,407	11,612	75.37%	3,551	23.05%	1212.20	1395.67	816.32	138.45	119.98	303.76

Tablica 48

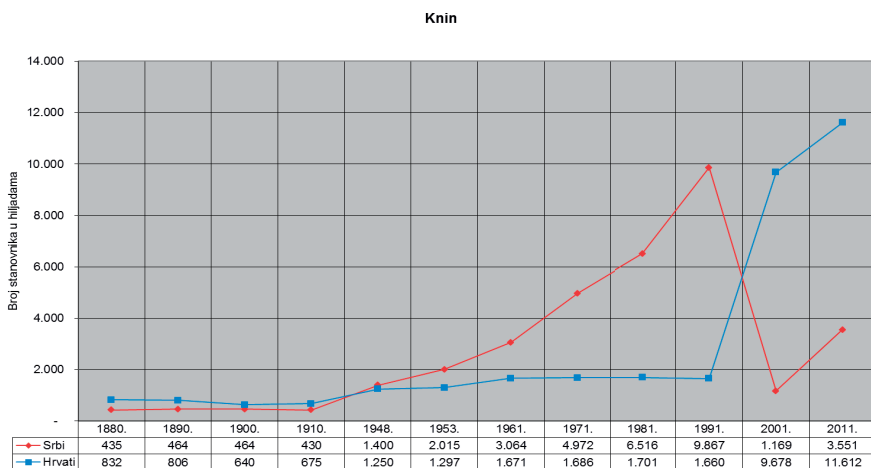
Nacionalni sastav stanovništva (1880–2011)

Knin

	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	Prosjeak
Srbi	435	464	464	430	1,400	2,015	3,064	4,972	6,516	9,867	1,169	3,551	
Hrvati	832	806	640	675	1,250	1,297	1,671	1,686	1,701	1,660	9,678	11,612	
Ostali	4	-	198	165	113	231	381	642	2,716	804	281	244	
Ukupno	1,271	1,270	1,302	1,270	2,763	3,543	5,116	7,300	10,933	12,331	11,128	15,407	
<i>Udio Srbe</i>	34.23%	36.54%	35.64%	33.86%	50.67%	56.87%	59.89%	68.11%	59.60%	80.02%	10.51%	23.05%	45.75%
<i>Udio Hrvata</i>	65.46%	63.46%	49.16%	53.15%	45.24%	36.61%	32.66%	23.10%	15.56%	13.46%	86.97%	75.37%	46.68%
<i>Udio ostalog st.</i>	0.31%	0.00%	15.21%	12.99%	4.09%	6.52%	7.45%	8.79%	24.84%	6.52%	2.53%	1.58%	7.57%

Grafikon 20

Promjene u nacionalnom sastavu stanovništva

Stanovništvo grada Knina se u dugom razdoblju do 1991. povećalo za više od devet puta (bazni indeks = 970,18), hrvatsko stanovništvo za oko dva puta (bazni indeks = 199,52), dok se srpsko stanovništvo uvećalo za više od 22 puta (bazni indeks = 2.268,28), a ostale etničke skupine za preko 200 puta (od 4 do 804 pripadnika). Ovo je značajno utjecalo na promjenu etničke strukture: udio hrvatskog stanovništva od 65,46% 1880. sveo se na 13,46% 1991. g., a srpskog stanovništva u istom periodu od 34,23% popeo se na 80,02%, dok su ostale etničke skupine povećale svoj udio od 0,3% na 6,52%.

Međutim, pravu sliku kretanja stanovništva dobijamo diferenciranim pristupom prema pojedinim državno-pravnim režimima u kojima se vršio popis. Tako za vrijeme Austrougarske, stanovništvo potpuno stagnira, a etnička struktura se održava na približno istoj razini (Hrvati više od 50% a Srbi više od 30%). Jedino se relativno znatno povećava broj pripadnika ostalih etničkih skupina, čiji se udio od 0,31% povećao na kraju ovog perioda 1910. g. na 12,99% (1990. je iznosio 15,20%). Radi se o 165 osoba vjerojatno režimskih državljana.

U vrijeme Kraljevine Jugoslavije usporeni razvoj stanovništva se dalje nastavlja.

Tablica 49

Pregled razvoja stanovništva općine Knin u periodu 1921–1941. godine

Pokazatelj	1921.	1931.	1941.*
Ukupno stanov.	24.919	27.263	29.607
Hrvati**	2.695	2.972	3.249
%	10,81	10,90	10,97
Srbi**	22.220	24.250	26.280
%	89,17	88,94	88,76
Ostali	4	41	78
%	0,02	0,15	0,2

* Projekcija na osnovu prirasta stanovnika između 1921. i 1931. Popis zbog ratnih prilika nije proveden.

** Upisivala se vjeroispovijest (katolik, pravoslavac)

U gornjoj tablici su podaci za cijelu kninsku općinu, uključujući i grad Knin, iz kojih se taj usporeni trend vidi (bazni indeksi za taj period iznose 118, odnosno 120), osim kod ostalih etničkih skupina s veoma malim brojem stanovnika. Etnička struktura stanovništva se gotovo uopće nije promijenila: odnos srpskog prema hrvatskom stanovništvu se kreće na razini 88% naspram 11%.

Za vrijeme SFRJ ukupno stanovništvo grada Knina se povećalo za 4,5 puta, hrvatsko za oko 1/3, srpsko stanovništvo i ostale etničke skupine čak za nešto više od 7 puta (bazni indeksi 1991. = 704,78, odnosno 711,50). Dakle, Srbi su i u ovom periodu zadržali status većinskog stanovništva.

Posljednja dva cenzusa su registrirali posljedice akcije „Oluja“ Hrvatske vojske i redarstvenih snaga 1995. godine. Ukupno stanovništvo se, prema stanju posljednjeg, predratnog popisa 1991. godine, privremeno smanjilo 2001. godine za oko 10%, da bi se narednog popisa 2011. godine povećalo za oko 1/4 (bazni indeks = 124,94). Međutim, do najvećih promjena dolazi u etničkoj strukturi stanovnika. Naime, hrvatsko stanovništvo se uvećava, najprije 2001. za oko 6 puta, a potom 2011. za oko 7 puta (bazni indeksi = 583,01 odnosno 699,50), ili u apsolutnom broju od 1.660 na 11.612 hrvatskih stanovnika. Kod srpskog stanovništva je registriran potpuno obrnuti tok. Ono se drastično smanjilo za nešto manje od 90% (egzaktno za 88,16%) 2001. godine, da bi se 2011. taj manjak nešto smanjio (na oko 64%), zbog 2.382 Srba-povratnika. Ostale etničke skupine su se smanjile za oko 70%. Dakle, etnička struktura stanovništva grada Knina je 2011. godine bila: Hrvata: 75,37% (1991. = 13,46%), Srba 23,05% (1991. = 80,02%) i ostalih etničkih skupina 1,58% (1991. = 6,52%).

Knin i okolina, kao centar pobune Srba devedestih godina, i kao paramilitarna sredina i centar srpske paradržave, doživio je klasičnu drastičnu odmazdu, koja se sastojala, prema raspoloživim podacima popisa i drugim izvorima, od 301 ubijenih srpskih civila ekshumiranih u groblju Knina 2001. i kasnije,⁶⁴ zatim od 8.698 prognanih, te uništene i zaposjednute gotovo cjelokupne imovine izbjeglih Srba, o čemu djelomično govori i to što je na ovom području došlo do najvećeg doseljavanja koloniziranih Hrvata iz Bosne i uvlašćivanja u posjede prognanih Srba, iako oni nisu bili formalno-pravno deposjedirani. Iz podataka popisa se može još iščitati da se vratilo tek oko 27% prognanih Srba i pored svih „poziva i napora“ hrvatskih vlasti da se prognani Srbi vrate u svoj zavičaj. Međutim, čini se, da kao što je bio lažan poziv Tuđmana neposredno prije „Oluje“ da Srbi ne napuštaju svoje domove, jer im se neće ništa desiti, tako je danas lažan i ovaj poziv, rekli bismo rijedak i stidljiv, hrvatskih vlasti da se izbjegli Srbi vrate u svoj zavičaj. O tom, uostalom, posredno govore i razna protusrpska incidentna događanja, od razbijanja stakala na srpskim objektima, sknavljenja spomenika srpskim žrtvama, blokiranja povratka ote-te imovine pa sve do pojedinačnih ubistava Srba-povratnika i raznih drugih

⁶⁴ Podatak DIC Veritas (*op. cit.*). U tom dokumentu se navode i ostale brojčane ekshumacije u grobljima na teritoriji bivše srpske paradržave i RH: Gračac 154, Korenica 27, Petrinja 160, Dvor 64, Šibenik 31, Zadar 56, Vrljika 7, Žitnik 58, Medari 28, Okučani 34, Vrbovljani 48, Donji Rajić 28, Novska 6, Rizvanuš 17, Kukunjevci 19, manje i pojedinačne grobnice 115. Ukupno 852 ekshumacije ili žrtve. U istom se dokumentu još kaže: „Počev od 2001. godine nadležne institucije u RH same ili u saradnji sa istražiocima ICTY-a ekshumirali su 1.145 leševa srpskih žrtava, od kojih je do 20. 02. 2014. identifikovano 734, dok se za ostale čekaju rezultati DNK“. Dakle, sveukupno 1.997 žrtava srpske nacionalnosti.

malicioznih čina,⁶⁵ sve sa ciljem stvaranja nesigurnosti i lošeg ozračja za povratak srpskih izbjeglica.

Događaji u Kninu i kninskom okruženju u razdoblju poraća i poslije, govore o nastavku nacionalističke politike isključivosti i mržnje prema drugom i drugačijem, posebno prema Srbima, na koje se svaljuje anatema kolektivne krivnje za sve nedaće hrvatskog naroda u proteklom građanskom ratu.

4.10. Udbina

*Udbina je malo, povijesno, poluurbano hrvatsko naselje u središnjem dijelu ličke regije, sa pretežito srpskim seoskim naseljima u svojem zaleđu. Poznato je po žestokim borbama partizana i ustaša za vrijeme Drugog svjetskog rata, u kojima su partizani prvi put koristili zarobljeni talijanski tenk. Iz udbinskog kraja potječe i supruga J. B. Tita Jovanka Budisavljević. Poslije ovog rata u Udbini je izgrađena veća katolička crkva, na mjestu nakadašnje crkve iz daleke prošlosti, oko čega postoje kontroverze u javnosti.*⁶⁶

Tablica 50

Kretanje ukupnog stanovništva i stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u Udbini u periodu 1880–2011. godine

Godina	Apsolutni broj (Yt) Ukupno stanovnika	Apsolutni broj (Yt) Hrvati	%	Apsolutni broj (Yt) Srbi	%	It (bazni indeks) 1880=100			Vt (verižni indeks)		
						Uk. st.	Hrvati	Srbi	Uk. st.	Hrvati	Srbi
1880.	1,166	1,088	93.31%	78	6.69%	100.00	100.00	100.00	0.00	0.00	0.00
1890.	1,367	1,241	90.78%	126	9.22%	117.24	114.06	161.54	117.24	114.06	161.54
1900.	1,616	1,478	91.46%	133	8.23%	138.59	135.85	170.51	118.22	119.10	105.56
1910.	1,475	1,237	83.86%	228	15.46%	126.50	113.69	292.31	91.27	83.69	171.43
1948.	152	31	20.39%	121	79.61%	13.04	2.85	155.13	10.31	2.51	53.07
1953.	274	70	25.55%	196	71.53%	23.50	6.43	251.28	180.26	225.81	161.98
1961.	518	77	14.86%	416	80.31%	44.43	7.08	533.33	189.05	110.00	212.24
1971.	675	87	12.89%	469	69.48%	57.89	8.00	601.28	130.31	112.99	112.74
1981.	853	35	4.10%	608	71.28%	73.16	3.22	779.49	126.37	40.23	129.64
1991.	1,162	73	6.28%	934	80.38%	99.66	6.71	1197.44	136.23	208.57	153.62
2001.	735	565	76.87%	166	22.59%	63.04	51.93	212.82	63.25	773.97	17.77
2011.	1,874	844	45.04%	958	51.12%	160.72	77.57	1228.21	254.97	149.38	577.11

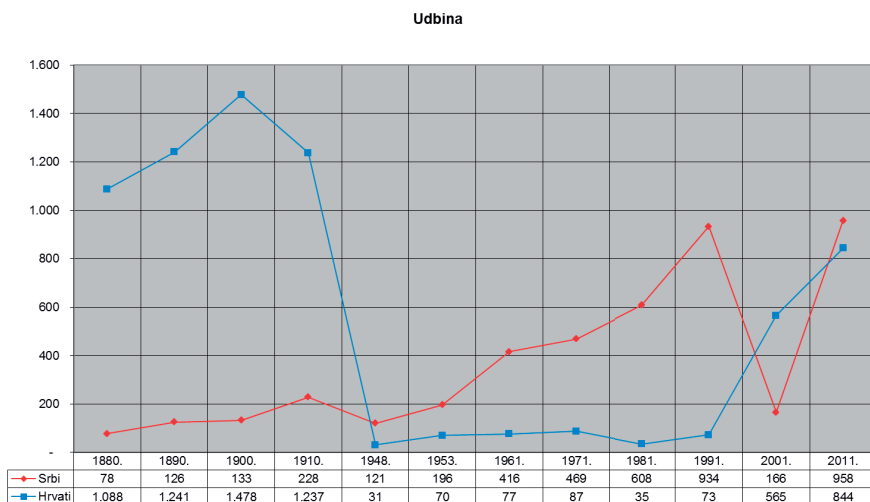
⁶⁵ Kao kuriozum ističemo da svake godine Srpsko kulturno društvo u Kninu biva atakirano na razne načine. Na stalne proteste zbog toga nekažnjenog djela i pisma gradonačelnici 2013. g. da to prekine, gradonačelnica je u odgovoru potpisniku pisma zaprijetila tužbom. To je ta zaštita Srba po „najvišim standardima“ (nap. aut.).

⁶⁶ Prije i za vrijeme gradnje kao crkva je služila kuća odbjelog Srbina, koji je tražio povrat svoje imovine. Taj katolički svećenik bio je veliki hrvatski nacionalista, što ilustrira njegova izjava: „Prije ću Srbina ubiti nego mu kuću vratiti“. Ali, on je i takav imao podršku katoličke crkve, posebno biskupa Mile Bogovića. (nap. aut.).

Tablica 51
Nacionalni sastav stanovništva (1880–2011)

Udbina													
	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	Prosjek
Srbi	78	126	133	228	121	196	416	469	608	934	166	958	
Hrvati	1,088	1,241	1,478	1,237	31	70	77	87	35	73	565	844	
Ostali	-	-	5	10	-	8	25	119	210	155	4	72	
Ukupno	1,166	1,367	1,616	1,475	152	274	518	675	853	1,162	735	1,874	
Udio Srbe	6.69%	9.22%	8.23%	15.46%	79.61%	71.53%	80.31%	69.48%	71.28%	80.38%	22.59%	51.12%	47.16%
Udio Hrvata	93.31%	90.78%	91.46%	83.86%	20.39%	25.55%	14.86%	12.89%	4.10%	6.28%	76.87%	45.04%	47.12%
Udio ostalog st.	0.00%	0.00%	0.31%	0.68%	0.00%	2.92%	4.83%	17.63%	24.62%	13.34%	0.54%	3.84%	5.73%

Grafikon 21
Promjene u nacionalnom sastavu stanovništva (1880–2011)

U cijelom analiziranom razdoblju do 1991. ukupno stanovništvo je ostalo na istom nivou kao daleke 1880. g. (bazni indeks = 99,66), uz oscilacije baznog indeksa ispod 100,00 (od 13,04 1948. do 73,16 1971.). Do većih fluktuacija je, međutim, došlo u etničkoj strukturi stanovnika, naročito poslije popisa 1910. g. Naime, hrvatsko stanovništvo je od tada pa sve do 1991. osciliralo, sa veoma niskim baznim indeksima (od 2,85 do 8,00), dok se srpsko stanovništvo kontinuirano povećavalo sa veoma visokim baznim indeksima od 155,13 (1948) do 1.197,44 (1991). Broj pripadnika ostalih etničkih skupina bio je minimalan i kretao se od 5 pripadnika (1900), do 210 pripadnika (1981).

Međutim, diferencirani pristup daje realniju sliku kretanja stanovništva. Tako za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije, stanovništvo se relativno sporo povećavalo ali kontinuirano od popisa do popisa. Prosjek baznih indeksa ovog perioda za ukupno stanovništvo iznosi 127,44, za hrvatsko stanovništvo

121,20, a za srpsko stanovništvo 208,12, dok je pripadnika manjinskih etničkih skupina blo svega 10 ili 0,68%. Hrvati su činili većinsko stanovništvo na kraju ovog perioda 1910. sa udjelom od 83,86%, dok su Srbi imali udio od 15,46%.

Kretanje stanovništva za vrijeme Kraljevine Jugoslavije pokazuje značajne promjene.

Tablica 52

Pregled razvoja stanovništva općine Udbina u periodu 1921–1941.*

Pokazatelj	1921.	1931.	1941.
Ukupno stanovnika	7.730	7.197	6.664
Hrvati	1.406	1.320	1.234
%	18,18	18,34	18,51
Srbi	6.323	5.875	5.427
%	81,79	81,63	81,43
Ostali	1	2	3
%	0,01	0,02	0,04

* Objašnjenja ista kao u tablici 43.

Iako se podaci u gornjoj tablici odnose na teritorij općine, realno je pretpostaviti da se odnose, uglavnom, orijentaciono, i na njen urbani dio. Ono što ih razlikuje od prethodnog austrougarskog perioda, jeste potpuno degresivni razvoj stanovništva (bazni indeks 86,20) i sasvim drugačija etnička struktura stanovništva (srpsko stanovništvo je većinsko sa udjelom većim od 80%, dok hrvatsko ima udio veći od 18%). Ostale etničke skupine su zanemarive, ili gotovo da i ne postoje.

U okviru SFRJ stanovništvo grada Udbine se sa visokim stopama rasta od popisa do popisa kontinuirano povećavalo, tako da je na kraju tog perioda 1991. g. bilo brojnije oko 7,5 puta (bazni indeks= 764,47). Isti trend povećanja imala je i kategorija srpskog stanovništva (bazni indeks = 771,90), dok se hrvatsko stanovništvo 3,5 puta sporije povećavalo (bazni indeks = 235,48). Najbrže je rasla malobrojna kategorija ostalog stanovništva, odnosno etničke skupine (bazni indeks = 3.100,0). Međutim, ovakav rast je posljedica u stanovitj mjeri i veoma malog broja stanovnika te skupine u početnoj 1948. godini.⁶⁷

U etničkoj strukturi stanovništva grada Udbine na kraju ovog perioda 1991. većinsko mjesto je zauzimalo srpsko stanovništvo sa udjelom od 80,38%, manjinske etničke skupine su imale udio od 13,34%, dok je hrvatsko stanovništvo imalo udio od samo 6,28%. Među manjinskim etničkim skupinama stanoviti broj su bili tzv. Jugoslaveni, koji su većinom bili bivši Srbi, što znači da je broj Srba u gradu Udbini ustvari bio još i veći od 80%.

Rat je prouzročio prisilno „pretumbavanje“ stanovništva, odnosno njegovo mehaničko odlivanje i mehaničko prilivanje. Ovo prvo odnosi se isključivo na

⁶⁷ Prema prvom popisu u SFRJ 1948. g. stanovništvo grada Udbine imalo je samo 152 stanovnika, što je gotovo dvostruko manje u odnosu na stanje 1910. g., a također i u odnosu na stanje 1921–1941., iako ti podaci nisu uporedivi, jer se odnose na teritorij općine Udbina. Ljudski gubici za vrijeme Drugog svjetskog rata, koji su bili veliki na udbinskom području, mogu to samo djelomično objasniti. Međutim, nedostaju dopunski podaci popisa i eventualno posebno istraživanje za potpuno razjašnjenje (nap. aut.).

Srbe, koji su kao prognanici morali napustiti svoja vjekovna ognjišta. Iz popisa 2001. se očitava da je prognanika Srba bilo 768 ili 82,23% od njihovog ukupnog broja u gradu; da je doseljenika Hrvata bilo 492, većinom bosanskih Hrvata, žrtve iste matrice rata.

Iz popisa 2011. se očitava da je Srba-povratnika bilo 792, što je više od broja prognanih za 24 osobe, koje su se vjerojatno doselile u grad iz gradskog okruženja koje je stradalo za vrijeme ratnih operacija zvanih „Oluja“; ovim se broj Srba u gradu povećao na ukupno 958 stanovnika (više oko 3% od broja Srba 1991), pa je sada udio Srba u ovom gradu 51,12%; da se broj doseljenih Hrvata povećao za daljnjih 279 i tako ukupan broj Hrvata povećao na 844 ili 45,04% od ukupnog stanovništva grada.

5. Pregled razvoja stanovništva po seoskim naseljima

Naseljenost srpskih seoskih naselja na našim prostorima jedinstvena je po nizu svojih obilježja. Ona su u prosjeku manja za oko 1/3 od općeg prosjeka veličine hrvatskih seoskih naselja, a nakon posljednjeg rata ta se razlika još više povećala. Većim dijelom su disperzna, smještena u prisojnim i osojnim brdskoplaninskim prostorima, sa velikim pašnjačkim i malim obradivim površinama. Sva arabilna zemljišta su krčevine, antropogenog podrijetla. Gravitaciona središta su im udaljena i nepristupačna zbog slabe saobraćajne mreže. Nalaze se širom Hrvatske; od 113 (?) općina prema administrativno-teritorijalnoj podjeli 1991. nalaze se u 103 općine. Većinom su to po sastavu stanovništva mješovita naselja. Najmanje ih je u Zagorju i Međimurju, ali po nekim karakterističnim naseljskim nazivima zaseoka (i po prezimenima), čini se, da ih je i tu bilo.

Tablica 53

Srpsko stanovništvo u seoskim naseljima s većinskim (više od 50%) srpskim stanovništvom u Hrvatskoj prema popisu 1991. i stanje prema popisu 2001.

Broj naselja	1.040
– Ukupno stanov. 1991.	281.632
– Ukupno stanov. 2001.	81.646
– Indeks (1991. g. = 100)	29,00
– Broj iseljenih/prognanih	199.986
–% iseljenih/prognanih	71,01
Broj naselja sa 100% Srba 1991.	110
– Broj stanovnika 1991.	7.270
– Broj stanovnika 2.001.	2.360
– Indeks (1991. g. = 100)	32,46
– Broj naselja bez stanovnika 2001.	59
Broj ugašenih naselja (bez žitelja 2001):	178
– Broj stanovnika 1991.	16.529

Tablica 54

Prosječne veličine naselja u Hrvatskoj

Prosječna veličina naselja 1991.	344,55 stanovnika
Prosječna veličina naselja 2001.	330,80 „
Prosječna veličina srpskih naselja* 1991	270,80 „
Prosječna veličina srpskih naselja* 2001	103,36 „

* Naselja sa 100% srpskim stanovništvom.

Podaci i činjenice u gornjim tablicama (54 i 55) pokazuju i ilustriraju svu širinu i dubinu tragedije koja je zadesila seoska naselja i ukupno stanovništvo u njima (srpsko i ostalo), posebno srpska seoska naselja, koja su smanjena ispod trećine hrvatskog prosjeka. S druge strane u većinskim srpskim naseljima ostalo je 2001. g. samo 29% stanovnika, a prisilno se iselilo (ili bolje rečeno prognano), oko 200.000 stanovnika (egzaktno 199.986), ili 71,01% predratnog stanovništva ovih naselja prema popisu 1991.

Među većinskim srpskim naseljima nalazi se 110 ili 10,57% tzv. „čistih“, stopostotnih srpskih naselja, čije se stanovništvo 2001. g smanjilo za 67,54%, odnosno svelo na 32,46%. Radi se o manjku stanovnika od 4.910 žitelja, koji su odselili, odnosno bolje reći prognani, iz svoga zavičaja. Osim toga, potpuno je ugašeno 59 naselja u kojima nema više žitelja niti života.

Vidljivo je, također, da je ukupan broj ugašenih srpskih naselja 178, u kojima je živjelo 16.529 žitelja.

Tablica 55

Struktura ugašenih srpskih sela prema općinskim područjima*

Općina	broj ugašenih sela
Požega	34
Pakrac	16
Korenica	16
Duga Resa	14
Gračac	10
Slunj	9
Dvor	9
P. Slatina	8
D. Lapac	7
Benkovac	6
N. Gradiška	5
Daruvar	4
Gospić	4
Šibenik	4
Novska	3
Vrbovsko	3
Karlovac	3
Petrinja	2
Drniš	2
Ostale općine**	8

* Prema administrativno-teritorijalnoj podjeli 1991.

** Delnice, Grubišno Polje, Đakovo, Glina, B. Manastir, Otočac, Solin i Zadar.

Teritorijalni raspored ugašenih naselja je dosta širok, ali najveća je koncentracija tih naselja u slavonskoj, ličkoj i kordunskoj regiji, u okolini Cetingrada, Lapca, Kistanja, Gračaca, Korenice, Dvora i drugih gravitacionih naselja gdje je prevladavao niz srpskih naselja. Tu su izgon i destrukcija bili izraziti da se Srbi nemaju gdje vratiti.

Tablica 56

Struktura ugašenih srpskih naselja prema udjelu srpskog stanovništva

% srpskog stanovništva	Broj
100%	59
90–80%	78
80–70%	19
70–60%	9
60–51%	13

Najveći je broj ugašenih naselja sa visokim postotkom udjela srpskog stanovništva u njima. U tim selima ne samo da nema više žitelja, nego su većinom zatrta, uništena, nerijetko do neprepoznatljivosti. Čak kada bi se prognani žitelji i htjeli vratiti nemaju gdje. Dakle, ekstremni hrvatski nacionalizam je upravo tu pokazao svoje genocidno lice.

Sve ove činjenice govore da je ratom bilo pogođeno sveukupno stanovništvo, jer se smanjila naseljenost, odnosno prosječna veličina naselja. Ali kod Srba se to dogodilo tako radikalno da su de facto doživjeli kompletnu devastaciju i egzistencijalni poraz, jer su im naselja svedena na razinu ispod kritičkog praga održivog razvoja. Naime, što je selo manje to su mu perspektive razvoja neizvjesnije.

U zaključku ovog poglavlja o naseljima, iznosimo kakav je bio i jeste tretman hrvatskih vlasti, bez obzira na vladajuću stranku, prema obnovi ratom stradalih seoskih naselja, iz pera „dežurnog“ ruralnog sociologa:

„Hrvatska naselja, koja su razorili srpski nacionalisti u okviru svoje paradržave, temeljito su obnovljena. Neka imaju trotoare, ulična svjetla, obnovljene institucije, crkve, škole, spomenike žrtvama. Gospodarstva su opremljena dobrim dijelom opljačkanim sredstvima rada prognanih Srba, nekažnjeno, i onda kada su Srbi-povratnici imali evidentne dokaze da se radi o njihovoj otetoj imovini. Utvrdio sam da je takvih hrvatskih razorenih naselja bilo oko tristo. Kao ruralnog sociologa koji poznaje ta naselja i stupanj razorenosti, obnova me istinski radovala, jer dobro znam što je čovjek bez zavičaja. Međutim, rastužuje me što niti jedno srpsko naselje, bar kao pilot-projekat, nije obnovljeno, što osuđujem kao osvetu prema kolektivitetu. Dakle, kao nekažnjeni zločin. A utvrdio sam da je „Olujom“ razoreno i opljačkano 1.200 srpskih naselja, nekažnjeno. Imajte u vidu da je naselje, kao zavičaj, jedinstveno i neponovljivo. Nema te države koja je iznad života tolikog broja naselja i njihovih građana. Tim više, što je to dio našeg zajedničkog dobra, našeg integriteta, kulture i zajedničke povijesne baštine. To povijest, da se naselja nasiljem rata ugase, osuđuje kao genocidnu radnju.“⁶⁸

⁶⁸ Iz *Bilježnice ruralnog sociologa*, S. Livada, neobjavljen rukopis.

6. Neke konsekvence po demografski korpus Hrvatske (rezime)

Rezultati ove demografske statističke analize upućuju na brojne konsekvence po demografski korpus Hrvatske u cjelini, od kojih ukazujemo samo na neke od njih, po našem mišljenju, bitne za dalji razvoj stanovništva.

- Višegodišnjim građanskim ratom, prije svega, mehaničkim udarom na demografski korpus, poremećene su sve demografske strukture stanovništva, što je prouzročilo njegov demografski slom, nadasve srpskog stanovništva kao njegov historijski višegeneracijski integralni dio;
- To je produbilo i ubrzalo starenje stanovništva do razmjera da sada spadamo u najostarije narode u Evropi. Ovo ilustriraju sljedeći pokazatelji: prosječna starost ukupnog stanovništva se povećala i sada iznosi 42,3 godine, muškaraca 40,3 a žena 43,9 godina. Prosječna starost srpskog stanovništva se još više povećala i sada iznosi 53,1 godine, a njegovog poljoprivrednog stanovništva 58,5 godina. Najviše ostarjelog stanovništva u Hrvatskoj starijeg od 65 godina, ima u Ličko-senjskoj županiji – 24,8%, a najmanje u Međimurskoj županiji – 15,9% i Zagrebačkoj županiji – 16,5%.

Procesi starenja stanovništva su uvjetovali pad zastupljenosti mlađeg stanovništva u dobi do 19 godina u ukupnom stanovništvu, koja sada iznosi 20,6%, a u županijama se kreće od najniže od 17% u Primorsko-goranskoj županiji do najviše od 23,3% u Brodsko-posavskoj županiji.

Također, povećala se razlika u omjeru spolova u ukupnoj populaciji koji sada iznosi 51,7% žena naspram 48,3% muškaraca.

- Smanjila se prosječna naseljenost stanovništva po 1 kv. km u Hrvatskoj za više od 10%, a u županijama u rasponu od 40% u Ličko-senjskoj županiji do povećanja od 2% u Istarskoj županiji. Ovim je znatno pogoršan ljudski faktor kao konstituens proizvodnje i ekologije.
- Izvedena konsekvencija iz ovog globalnog pokazatelja o gustoći naseljenosti, je pokazatelj o prosječnom broju stanovnika po naselju, koji se smanjio, posebno veoma drastično za srpska naselja do jedne trećine i postala neodrživa za život, a u nekim područjima i općinama dovela do njihovog gašenja. Nastala je jedna velika teritorijalna praznina u vidu više manjih prostornih cjelina, bez ikakvih institucija, infrastrukture, ekonomske podloge za privredni razvitak, opreme gospodarstava i domaćinstava, društvenog života i mladih naraštaja, koje se, uglavnom, nalaze u administrativno nazvanom „području posebne državne skrbi“. Ovdje je život potpuno zamro, a mali broj povratnika-Srba je ubijen, najčešće „minama iznenađenja“, kao opomena drugima što ih čeka.
- Udio fertilnog ženskog stanovništva se smanjio i sada iznosi samo 43,4%, što uz višegodišnji veći mortalitet od prirodnog priraštaja, porast steriliteta kod oba spola, bračne krize odgađanjem braka i kasnijim rađanjem, povećanim brojem razvoda, porastom nasilja u obiteljima, širenjem raznih patologija, posebno suicidalnih, ozbiljno ugrožava normalnu i pozitivnu reprodukciju stanovništva.

- Mehaničkim zadiranjem u demografski korpus, odnosno etničkim čišćenjem i progonom svih nehrvatskih etniciteta, smanjena je tradicionalna multietničnost stanovništva drastičnim reduciranjem „drugčijih“ etniciteta na jednu trećinu i manje, a srpski korpus selektivnim povratkom doveden je do biološkog sloma.
- Emigriranje stanovništva, koje je započelo za vrijeme rata, nastavilo se i u poratnom razdoblju, uglavnom zbog velike nezaposlenosti aktivnog kontingenta stanovništva. Zbog recesije ono je trajalo godinama i još uvijek traje. Samo izlazak iz recesije i pozitivan ekonomski razvoj, uz značajan rast BDP, može da prekine taj emigracioni val.
- Kako je analiza po županijama pokazala, teritorij Hrvatske je teritorijalno-politički podijeljen na više od 20 županija, sa velikim razlikama u veličini i broju stanovnika te ekonomskoj razvijenosti i sa relativno brojnim upravljačkim aparatusom. Po navedenim osnovama polovi su međusobno veoma udaljeni i u velikom kontrastu. Ovakva teritorijalno-politička rascjepkanost dovela je de facto do velike provincijalizacije, sa periferijama u kojima je svaki peti stanovnik u socijalnoj komi. Takva je podjela u velikom raskoraku sa odnosom ljudskog faktora i prirodnih i privrednih resursa. Zato nema mogućnosti razvoja ekonomije, ako socijalna politika nije drugi pol ekonomskog rasta i razvoja.

Literatura

- Cvijić, Jovan, *Balkansko poluostrvo i južnoslavenske zemlje (osnove antropologije)*, Narodna biblioteka Srbije, Beograd, 2013, (ćirilica).
- Dakić, Mile, *Komunistički zločini*, neobjavljeni rukopis.
- Dilić, Edhem i Ćimić, Esad, *Istraživanje aspiracija i profesionalne orijentacije omladine u Vukovaru i Mostaru*.
- Document Centra: Srpske žrtve rata i poraća.docx-Google Docs.
- Dokumentaciono-informacioni centar „Veritas“, razna godišta.
- Dupalo, Adam, *Banija i Sisak u NOP-u 1941. – događaji, svjedočanstva, dokumenti*, SABA RH, Zagreb, 2014.
- Dvorniković, Vladimir, *Karakterologija Jugoslovena*, „Prosveta“, Beograd, 2000.
- Đurđev, Nenad, *Nestajanje Srba u Hrvatskoj*, neobjavljeni rukopis.
- Friganović, Mladen Ante, Vojnović, Franka, *Hrvati, Srbi i Talijani u gradovima sjeverne Dalmacije 1910–1991*, Društvo istraž., br. 1, Zagreb, 1994.
- Horvat, Rudolf, *Lika i Krbava*, izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1941.
- Hrvatska Enciklopedija*.
- Jiriček, Konstantin, *Istorija Srba*, Naučna knjiga, 2. izd., Beograd, 1952.
- Julius Fras, Franz de Paula, *Cjelovita topografija Karlovačke Vojne krajine*, Biblioteka „Ličke župe“, Gospić, 1988. Prvo izdanje na njem. jeziku, Agram, 1835.
- Kaser, Karl, Grandis, Hanns, Gruber, Siegfried, *Popis Like i Krbave 1712. – Obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*, SKD „Prosvjeta“, Zagreb, 2003.
- Klemenčić, Mladen, *Kroatizacija Hrvatske*, Društvo istraž. br. 2-3, Zagreb, 1993.
- Kržišnik-Bukić, Vera, *Cazinska buna 1950.*, Kulturni centar Cazin, Cazin, 2013.
- Livada, Svetozar, *Kordunski rekvijem*, Euroknjiga, Zagreb, 2008.
- Livada, Svetozar, *Nadanja i stradanja*, Golden print, Sombor, 2013.
- Lopašić, Radoslav, *Urbar modruški od god. 1486.; Oko Kupe i Korane*, izd. Matica hrvatska, Zagreb, 1895.; *Bihać i bihaćka krajina*, Matica hrvatska, Zagreb, 1890.; *Spomenici Hrvatske krajine od god. 1693. do 1780.*, JAZU, knj. III, Zagreb, 1889.
- Miljković, Dušan, *Stradanja u Cazinskoj Krajini i antifašistička borba (1941–1945)*, Beograd, 2012.
- Mirković, Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Reformatore, Zagreb, 1968.
- Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske (1880–1991)*, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, (I–V), Zagreb, 1998.
- Nejašmić, Ivo, *Iseljavanje iz Hrvatske od 1900. do 2001.: demografske posljedice stoljetnog procesa*, MET, br. 3, Zagreb, 2014.
- Nidžović Džakula, Stana i Smoljanović, Dušan, *Banija i njene žrtve u NOR-u 1941–1945*, Socijalna misao, Beograd, 2002.
- Popis stanovništva 2001: Stanovništvo prema narodnosti po naseljima*, DZSRH, Zagreb, 2002.

- Popis stanovništva 2011: Stanovništvo prema narodnosti po gradovima/općinama*, DZSRH, Zagreb, 2012.
- Prisutno stanovništvo (građansko i vojničko, trajno i prolazno prisutno) po veroispovesti za 1921. godinu*, Republički zavod za statistiku Srbije, Beograd;
- Prisutno stanovništvo po veroispovesti i maternjem jeziku za 1931. godinu*, Republički zavod za statistiku Srbije, Beograd.
- Protić, Miodrag B., *Nojeva barka*, SKZ, Beograd, 1992.
- Radaković, Dušan, *Život moje mladosti*, Stručna knjiga, Beograd, 1999.
- Radeka, Milan, *Gornja Krajina ili Karlovačko vladичество – Lika, Krbava, Gacka, Kapelsko, Kordun i Banija*, izd. SUPS SR Hrvatske, Zagreb, 1975.
- Statistischen Übersichten über Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zolung vom 31. October 1857*, Kaiserlich-Königlichen Hof und Staatsdruckerei, Wien, 1857.
- Strižić, Ivan, *Žrtvoslov kotara Slunja*, Pučko otvoreno učilište Slunj, Zagreb, 2005.
- Šaša, Milojko, *Svjedok vremena*, SKD „Prosvjeta“, Zagreb, 2013.
- Trkulja, Petar, *Verska i nacionalna struktura stanovništva Cazinske Krajine u dvadesetom veku (i sudbina srpskog naroda)*, Beograd, 2012.
- Višnjić, Čedomir, *Kordunaški proces – fragmenti iz historije nestajanja*, SKD „Prosvjeta“, Zagreb, 2004.
- Vuletić, Silvije, *Regionalni natalitet u posljednjih 80 godina*, časopis Stanovništvo, juli/sept., 1964.
- Zatezalo, Đuro, *Srbi i pravoslavna crkva Sv. Nikola, od osnutka grada 1579. do 1995. godine*, Ljetopis, SKD „Prosvjeta“, Zagreb, 1990.
- Zatezalo, Mile, *Krik pod zvonikom sadilovačke crkve*, izd. autora, Beograd, 2007.
- Zatezalo, Đuro, *Jadovno, kompleks ustaških logora 1941. god.*, tom I, II, Muzej genocida, Beograd, 2007.
- Zbornici, izd. Historijski arhiv Karlovac (1985, 1987, 1989), za izd. dr Đuro Zatezalo.
- Zbornik *Glina kroz vjekove*, ured. D. Roksandić, Glina, 1988.

Treći dio

NESTAJANJE SRBA U HRVATSKOJ⁶⁹

Tokom istorije odnosi Srba i Hrvata prolazili su kroz različite faze. Možda je vrhunac sloge zabeležen 5. juna 1848. kada je srpski patrijarh Josif Rajačić ustoličio Josipa Jelačića za hrvatskog bana (Krestić, 2013). Ubrzo ovi odnosi su ponovo narušeni. U periodu od 131 godine na prostoru Hrvatske izvršeno je 14 popisa stanovništva i oni ukazuju na značajne fluktuacije hrvatskog stanovništva. Skoro sve do kraja XIX veka na prostoru Hrvatske živeli su isključivo Hrvati i Srbi, jer ostalih nacionalnosti nije bilo više od dva procenata (tablica 1). Popisi iz 1900. i 1910. beleže skoro udesetostručenje „ostalih“ nacionalnosti, osetno smanjenje broja i udela Hrvata (sa preko 80 na ispod 70 procenata, što je i najmanji zabeleženi udeo Hrvata u Hrvatskoj u svih 14 popisa), dok je udeo Srba ostao na stabilnih 16–17 procenata. Prvi popis nakon Prvog svetskog rata beleži maksimalnih 764.901 ili 22,2% Srba, a njihov udeo neprekidno opada od 1961, da bi u popisima 2002. i 2011. iznosio samo petinu udela iz 1921. Slično se desilo i „ostalim“ nacionalnostima, jer je njihov udeo u popisu 2011. samo trećina onoga iz 1910, mada je u međuvremenu bilo i osetnijih padova udela. Zašto je došlo do smanjenja ostalih nacionalnih manjina teško je odgovoriti bez produbljene analize, ali izgleda da je u tome presudan uticaj imala ranija populacija „Jugoslovena“. Oni i njihova deca iz mešovitih brakova već od popisa 1981. masovno se opredeljuju za hrvatsku nacionalnost (Ljajić, Bara, 2010). Prvi put u istoriji popisa Hrvati su 2011. činili preko 90% ukupnog stanovništva Hrvatske, iako je njihov apsolutni broj opao za preko sto hiljada ili za 2,6% u odnosu na prethodni popis 2001. godine, kada je zabeležen najveći apsolutni broj Hrvata u istoriji popisa stanovništva Hrvatske (grafikon 1).

⁶⁹ Treći dio ove studije pod gornjim naslovom napisao je srpski demograf mlađe generacije prof. dr Branislav Đurđev, Univerzitet Novi Sad, vanjski suradnik na ovom projektu. Tekst donosimo u originalu.

Tablica 1.

Kretanje stanovništva po nacionalnosti i popisima u Hrvatskoj

Godina	Apsolutni brojevi				Udeo (u%)			
	Ukupno	Hrvati	Srbi	Ostali	Ukupno	Hrvati	Srbi	Ostali
1880.	2.506.228	2.018.783	441.912	45.533	100	80,6	17,6	Min 1,8
1890.	2.854.558	2.295.634	502.019	56.905	100	80,4	17,6	2,0
1900.	3.161.456	2.162.014	535.473	463.969	100	Min 64	16,9	14,7
1910.	3.460.584	2.371.546	564.214	524.824	100	68,5	16,3	Max 15,2
1921.	3.443.375	2.505.787	764.901	172.687	100	72,8	Max 22,2	5,0
1931.	3.785.455	2.660.425	633.256	491.774	100	70,3	16,7	13,0
1948.	3.779.858	2.975.399	545.039	259.420	100	78,7	14,4	6,9
1953.	3.936.033	3.116.625	589.511	229.897	100	79,2	15,0	5,8
1961.	4.159.696	3.339.890	624.932	194.874	100	80,3	15,0	4,7
1971.	4.426.221	3.513.647	626.789	285.785	100	79,4	14,2	6,5
1981.	4.601.469	3.454.661	531.502	615.306	100	75,1	11,6	13,4
1991.	4.784.265	3.736.356	581.663	466.246	100	78,1	12,2	9,7
2001.	4.437.460	3.977.171	201.631	258.658	100	89,6	4,5	5,8
2011.	4.284.889	3.874.321	186.633	223.935	100	Max 90,4	Min 4,4	5,2

Izvor: Knjige popisa stanovništva 1880–2011. (op. cit.).

Etape nestajanja Srba u Hrvatskoj

Za nestajanje Srba u Hrvatskoj može se reći da je to kontinuirani proces nekoliko povezanih događaja od početka Drugog svetskog rata, tj. od 1941. do 1995. (grafikon 1).

Kao jedan od metoda rešavanja „srpskog pitanja“, ideja o raseljavanju Srba javila se odmah po uspostavljanju NDH. **Organizovano iseljavanje** vršeno je između juna i oktobra 1941. Prvi iseljenici bili su solunski dobrovoljci iz Slavonije i Srema, njih 28.000, zatim pravoslavni sveštenici sa porodicama, ukupno njih 327, a sa hrvatskog dela NDH njih 104. Nastavljeno je sa iseljavanjem trgovaca i privrednika, a masovna organizovana iseljavanja sveg pravoslavnog stanovništva započela su u julu hapšenjima u Zagrebu i deportacijama preko tranzitnih logora u Capragu, Bjelovaru i Požegi. Prema nemačkim procenama u Srbiju je već do kraja jula prebeglo 180.000 Srba. Nemci su zbog ustanka u Srbiji obustavili organizovana iseljavanja Srba iz NDH, ali su ona zbog ustaškog terora ilegalno nastavljena i 1942. i 1943. pa ni brojka od 200 hiljada nije konačna. Nakon iseljavanja sva pokretna i nepokretna imovina Srba je oduzimana i deljena naseljenicima iz Slovenije, Hrvatskog zagorja, Dalmacije i Hercegovine (Škiljan, 2012).

Nakon završetka Drugog svetskog rata, u komunističkoj Jugoslaviji, popis žrtava pogođenih ratom nije realizovan na vreme, zbog čega se dosadašnji publikovani podaci baziraju na procenama kako ratnih, tako i demografskih gubitaka uopšte. Prema Kovačeviću (after Žerjavić, 1989), ukupni **demografski**

gubici tokom Drugog svetskog rata na prostoru bivše Jugoslavije obuhvataju čiste demografske gubitke (pad nataliteta), emigraciju, ubijene ili umrle izvan zemlje i poginule, ubijene i umrle u zemlji. Na osnovu toga, ukupni demografski gubici u Hrvatskoj iznosili su 502.000, od čega su ratni gubici 295.000. Ukupni demografski gubici kod Srba u Hrvatskoj iznose 159.000, od čega ratni gubici čine čak 137.000 ili 46,4% od ukupnih ratnih gubitaka u Hrvatskoj (Kovačević, 1992–93). Drugi svetski rat je na prostoru bivše Jugoslavije odneo veliki broj žrtava, a kada je reč o stanovništvu srpske nacionalnosti, velika ljudska stradanja na prostoru današnje Hrvatske, rezultat su likvidacije srpskog življa od strane NDH, a posebno u logorima Jasenovac, Jadovno i drugim, ali i prilikom akcija protiv partizana, gde su najvećim delom bili Srbi.

Masovne organizovane migracije, poznatije kao **kolonizacija Vojvodine**, organizovala je komunistička vlast od 1945. do 1948. godine pod izgovorom rešavanja agrarnog pitanja. Ukupno je u Vojvodinu doseljeno 36.430 porodica sa 216.306 lica. Od toga iz Hrvatske je doseljeno 52.929 lica ili 25% svih kolonista, a njihovo poreklo ukazuje da potiču iz krajeva nastanjenih Srbima. To su demografski rejon Like i severnog Primorja (iz koga je poreklom 61% kolonista iz ove republike) i rejona Dalmacije (sa 22% kolonista). Kolonizacija je, dakle, imala vrlo sličan efekat kao i raseljavanje Srba s početka Drugog svetskog rata. Tim pre što učesnici u kolonizaciji često ističu da su ih lokalne vlasti prisiljavale da se sele, pa su često čitava sela raseljavana (Đurđev, 1994).

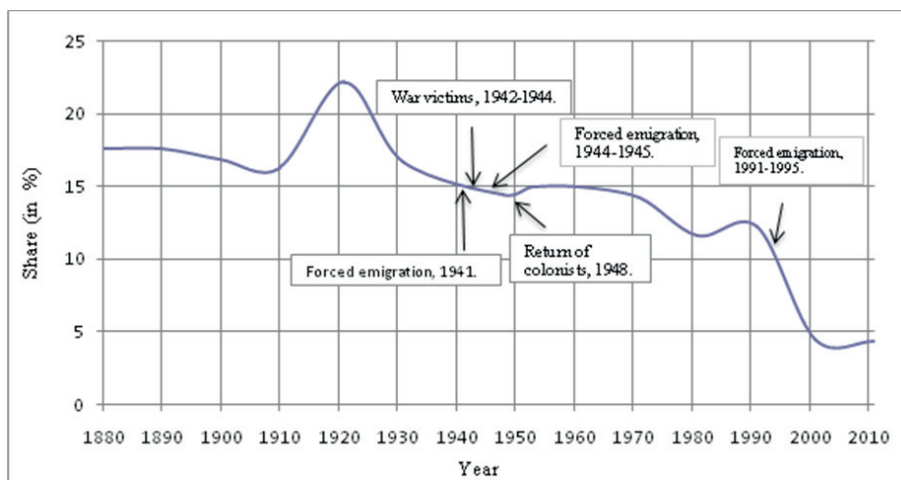
Povratništvo kolonista bilo je aktuelno i za vreme izvođenja kolonizacije ali je tek prestanak masovnih organizovanih doseljavanja otkrio značaj povratništva. Faza spontanog povratništva trajala je znatno duže od organizovanog doseljavanja i jedno vreme bila je preovlađujući tip migracija u Vojvodini. Obim povratništva zavisio je od razlika u ekonomskom razvoju polazišta i odredišta, te je to i razlog što je povratništvo u Sloveniju bilo najveće, a u Hrvatsku najmanje, samo 6,5% ili samo par hiljada lica, jer zbog ratnih razaranja kolonisti iz Hrvatske i nisu imali gde da se vrate (Đurđev, 1995).

Što se tiče hronologije **izbeglištva iz Hrvatske u Srbiju tokom 1990-tih** treba primetiti da je posle 1991. kada je u Srbiju izbeglo 16,2% od ukupno 233.125 lica izbeglih iz Hrvatske u Srbiju tokom 1990-tih godina, u naredne tri godine izbeglištvo iz ove republike je jenjavalo i prepolovljavalo se u svakoj narednoj godini, da bi nagli vrhunac dostiglo u „Oluji“, oružanoj intervenciji hrvatske vojske početkom avgusta 1995, kada je pokrenuto više od polovine izbeglica (54%) iz Hrvatske (Đurđev, 1996; Đurđev, Bubalo-Živković, 2011). Do 1995. Srbija je primila 330.000 izbeglica iz Hrvatske, a do Svetskog dana izbeglica, 20. juna 2014, samo njih 69.000 ili 21% vratilo se u Hrvatsku. Ovaj Svetski dan izbeglica Srbija je dočekala sa najvećim brojem izbeglica u Evropi – 43.763 od čega su 32.371 ili skoro tri četvrtine izbeglice iz Hrvatske. Zašto? „Republika Hrvatska nije isplatila zaostale penzije, dinarsku i deviznu štednju. Nekoliko desetina hiljada izbeglica iz Republike Hrvatske ni nakon 19 godina od prestanka rata nije povratilo svoje stanarsko pravo. Republika Hrvatska nije obnovila više od 10.000 srušenih srpskih kuća u područjima gde nije bilo ratnih dejstava i oko 8.000 kuća na područjima zahvaćenim ratom. Nije vraćeno

ni oduzeto poljoprivredno zemljište. Zabrinjavajuće je i da nadležne institucije u Republici Hrvatskoj ne procesuiraju pojedince koji šire govor mržnje i vode kampanju protiv srpskog jezika i pisma. Svi navedeni argumenti potkrepljuju stav da do očekivanih promena, nažalost, nije došlo.“ (Komesarijat Srbije za izbeglice i migracije, 2014.)

Grafikon 1.

Udeo Srba u ukupnom stanovništvu Hrvatske

Izvor: Tabela 1

Prosječna starost Srba u Hrvatskoj

Rezultati posljednjeg popisa stanovništva pokazuju da je medijalna starost⁷⁰ Srba za čak 15 godina veća u odnosu na medijalnu starost ukupnog stanovništva Hrvatske, odnosno za čak 16 godina veća u odnosu na medijalnu starost stanovništva hrvatske nacionalnosti (tabela 2). Slične razlike uočene su i kada je u pitanju prosječna starost stanovništva prema polu, s tim što medijalna starost Srkinja od 58 godina ukazuje na ograničene mogućnosti reprodukcije. Tako, na primer, udeo Srkinja do 50 godina starosti u ukupnom broju Srkinja iznosio je 34,8%, a udeo Srkinja u fertilnom periodu (15–49 godina) 28,6%.

⁷⁰ To je starost koja deli populaciju na dva jednaka dela

Tabela 2.

Medijalna starost stanovništva prema nacionalnosti, starosti i polu, popis 2011.

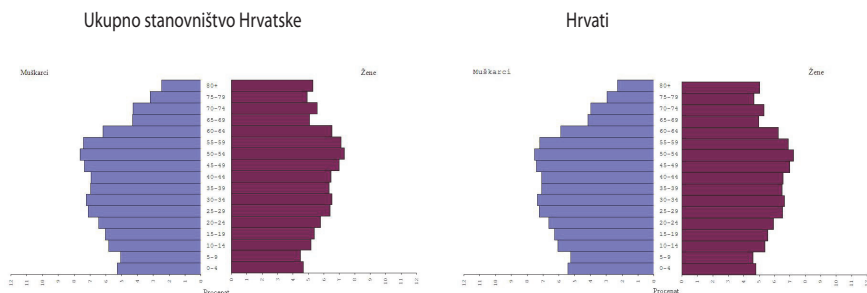
Narodnost	Pol	Medijalna starost
UKUPNO	Svega	42
UKUPNO	Muški	40
UKUPNO	Ženski	44
Hrvati	Svega	min 41
Hrvati	Muški	min 39
Hrvati	Ženski	min 43
Srbi	Svega	max 57
Srbi	Muški	max 55
Srbi	Ženski	max 58
Ostali	Svega	46
Ostali	Muški	44
Ostali	Ženski	48

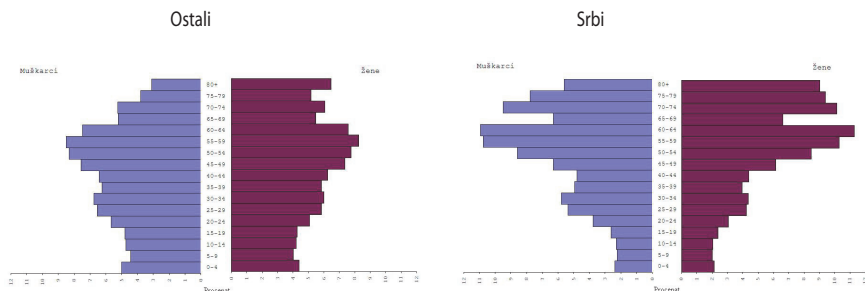
Izvor: Izračunato na osnovu podataka popisa stanovništva 2011.

Inače, procenjuje se da je medijalna starost ukupnog stanovništva sveta 2013. godine iznosila 29 godina, a prema procenama za 227 zemalja sveta u 2014. najstarije stanovništvo i jedino stanovništvo čija je medijalna starost preko 50 godina živelo je u Monaku (51 godina). Na drugom i trećem mestu po starosti bile su populacije Nemačke i Japana sa po 46 godina, a najmlađe stanovništvo živelo je u Nigeru i imalo je samo 15 godina. Te godine Hrvatska je bila na 21. mestu, a Srbija na 24. sa starošću od po 42 godine svaka (CIA World Factbook, 2014. 04. 12).

Grafikon 2.

Starosne piramide za 2011.

Na veliku starost Srba još očiglednije ukazuju starosne piramide iz 2011. (grafikon 2). Dok starosna piramida Hrvata odražava stacionarno stanovništvo, dotle je starosna piramida Srba izrazito regresivna i ukazuje na populaciju u nestajanju.

Budućnost Srba u Hrvatskoj

Jedan od najvažnijih ciljeva projekcija stanovništva jeste predstavljanje demografskih ali i socijalnih i ekonomskih pravaca budućeg kretanja stanovništva jednog prostora. Analiza u ovom radu obuhvatila je izradu projekcija ukupnog stanovništva Hrvatske, kao i projekcije stanovništva prema nacionalnosti, sa ciljem da se na što jasniji način prikažu posledice ratnih dešavanja tokom 90-tih godina. U radu su posebno rađene projekcije za stanovništvo hrvatske nacionalnosti i stanovništvo srpske nacionalnosti, dok su ostale etničke grupe posmatrane zajedno u okviru kategorije „ostali“. Projekcije su rađene za period do 2051. godine, pod pretpostavkom da u projektovanom periodu neće biti ratova, epidemija ili prirodnih katastrofa kao što su razorni zemljotresi. Na osnovu dugogodišnjeg proseka pretpostavljeno je da će se u čitavom projektovanom periodu rađati 105 dečaka na 100 devojčica. Kada je u pitanju fertilitet pošlo se od pretpostavke da će on biti isti kao 2011. tj. konstantno na nivou 1,51 sve do kraja projektovanog perioda. Promene u očekivanom trajanju života pretpostavljene su na osnovu modela Ujedinjenih nacija o srednjem povećanju očekivanog trajanja života novorođenčadi. Model koji koriste Ujedinjene nacije pretpostavlja da očekivano trajanje života novorođenčadi za oba pola raste od 2,0 do 2,5 godina tokom svakog petogodišnjeg perioda kada je očekivano trajanje života manje od 60 godina, a da je na višim nivoima to povećanje sporije. Za polazni podatak o očekivanom trajanju života korišćena pretpostavka Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske (2011) prema kojoj je očekivano trajanje života stanovništva u Hrvatskoj 2011. godine iznosilo 76 godina, odnosno 72,6 godina za muškarce i 79,4 godine za žene. U projekcijama su korišćene modelne tablice Coale-Demeny, model West (IMR=12). Kada su u pitanju migracije stanovništva, projekcije su računane na osnovu pretpostavke o nultom migracionom saldu.

Rezultati analize pokazuju da će se do sredine 21. veka broj stanovnika Hrvatske i dalje smanjivati. Pad broja stanovnika u projektovanim demografskim

uslovima biće prisutan i kod stanovništva hrvatske i kod srpske nacionalnosti. Ipak, udeo stanovništva hrvatske nacionalnosti u ukupnom stanovništvu će se povećavati, dok će se udeo Srba i „ostalih“ i dalje smanjivati (tabela 3).

Tabela 3.

Kretanje stanovništva Hrvatske po nacionalnosti i projekcijama (varijanta konstantnog fertiliteta)

Godina popisa	Apsolutni brojevi				Udeo (u%)			
	Ukupno	Hrvati	Srbi	Ostali	Ukupno	Hrvati	Srbi	Ostali
2021.	4.081.565	3.724.252	150.882	206.431	100	91,2	3,7	5,1
2031.	3.820.584	3.513.119	119.887	187.578	100	92,0	3,1	4,9
2041.	3.499.868	3.237.302	94.570	167.996	100	92,5	2,7	4,8
2051.	3.173.046	2.945.197	77.689	150.160	100	92,8	2,4	4,7

Polovinom 21. veka udeo Srba biće manji od 2,5%, tj. skoro duplo manji od udela „ostalih“ nacionalnosti, a to će definitivno značiti da Srbi više ne žive u Hrvatskoj, tj. da je neminovno da oni prirodnim putem nestanu sa ovih područja (Livada, 2014). Time će biti više nego ostvarena Tuđmanova programirana ideja, 3% Srba u Hrvatskoj (Livada 2013).

ZAKLJUČAK

Dugoročni trend opadanja broja i udela Srba u Hrvatskoj evidentan je još od kraja Prvog svetskog rata. Od 1941. primetna je kontinuirana politika prema Srbima u Hrvatskoj: Pavelićevi progoni i, kasnija klanja, nastavili su se kolonizacijom i završili se Tuđmanovim progonima.

Međutim, sve do popisa 1991. udeo Srba je sporo opadao, uprkos evidentnim progonima, organizovanim preseljenjima i ubistvima za vreme Prvog i, naročito, Drugog svetskog rata. Prelomni momenat desio se u poslednjoj dekadi dvadesetog veka, kada je udeo Srba smanjen za skoro tri puta u odnosu na početak te deкаде.

Podaci popisa 2011. pokazuju da u tom malom preostalom udelu Srba preovlađuje ostarelo stanovništvo, te zato projekcije do 2051. nagoveštavaju svođenje udela Srba na samo 2,4%, dok njihova starosna struktura ukazuje na potpuno odsustvo ikakvih mogućnosti za daljnju reprodukciju.

Literatura

- CIA World Factbook, 2014. 04. 12. World.Bymap.Org.
- Đurđev, Branislav S., *Posleratno naseljavanje Vojvodine*, Matica srpska, Novi Sad, 1995.
- Đurđev, Branislav S., *Problem izbeglištva u Jugoslaviji*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, br. 100, str. 305–320, 1996.
- Đurđev, Branislav S., *Peopling of the Vojvodina Province after the Second world war*, The first regional geography conference, Timisoara, pp. 139–148, 1994.
- Đurđev, Branislav S., Bubalo-Živković, Milka, *Migraciona kretanja na relaciji Hrvatska–Srbija tokom 1990-tih godina i njihovi efekti na populacionu dinamiku i etničku strukturu stanovništva područja odseljavanja i doseljavanja*, Društvo demografa Srbije, DemoBalk, 2011, str. 83–90.
- Komesarijat za izbeglice i migracije, Saopštenje za medije povodom Svetskog dana izbeglica, Beograd, 2014.
- Kovačević, Mate, *Srbi kao žrtve u Drugom svetskom ratu*, Stanovništvo, 1–4 (1992) i 1–2 (1993), str. 153–160.
- Krestić, Vasilije Đ., *Srbi u Ugarskoj, 1790–1918*, Matica srpska, Novi Sad, 2013.
- Livada, Svetozar, *Stradanja i nadanja*, Garden print, Sombor, 2013.
- Livada, Svetozar, *Predgovor statistici*, Rukopis, Zagreb, 2014.
- Ljajić, Ivan, Bara, Mario, *Uticaj rata u Hrvatskoj 1991–1995. na promenu uдела Srba u nacionalnom sastavu stanovništva Slavonije*, Stanovništvo, godina XLVIII, br. 1, 2010, str. 49–73.
- Projekcije stanovništva Republike Hrvatske od 2010. do 2061, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 2011.
- Popis stanovništva 2011. Stanovništvo prema državljanstvu, narodnosti, vjeri i materinskom jeziku, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 2013.
- Stanovništvo prema narodnosti i starosti, popis (2011), Statistička izvješća (Population by ethnicity and age, 2011 census, Statistical reports), Zagreb, 2012, str. 18–19.
- Škiljan, Filip, *Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine*, Stanovništvo, godina L, br. 2, 2012, str. 1–34.

Četvrti dio

SPECIJALNI KONTEKSTUALNI PRILOZI

I specijalni prilog

Vladimir Obradović,
RIZIČNO DELINKVENTNO KRIMINALNO PONAŠANJE
Profil, Zagreb, 2014.

(sažetak)

Ovo je nesumnjivo jedinstvena studija, ciljano istraživanje „kaznenih djela ratnog terorizma“, kako ih je označio autor, počinjenih tokom proteklog građanskog rata u nas, vjerojatno prvo takve vrste na prostorima bivše države. Prvo, po tome, što se zločini istražuju en masse, tj. zbirno, odnosno po područjima policijskih uprava u Hrvatskoj. Drugo, istražuje se priroda zločina, detaljno, po gotovo svim relevantnim obilježjima. Treće, to je utemeljeno istraživanje zasnovano na policijsko-sudskoj dokumentaciji i kao takvo može se okvalificirati kao vjerodostojno. Metodološki je gotovo savršeno izvedeno i tekstualno prezentirano (metoda analize sadržaja, faktorska analiza varijabli, cluster analiza počinitelja zločina, bivarijantna analiza varijabli, diskriminativna analiza varijabli i dr.)

Uzorak istraživanja je obuhvatio 1.333 kaznena djela s obilježjem ratnog terorizma, od kojih je 787 poznatih počinitelja, ili 59%, i 546 nepoznatih počinitelja, ili 41%. I za ove potonje postojala je solidna osnova procesuiranja, ali to je izostalo, „prvenstveno zato što je to bilo stvar politike i pravosudnih organa“. *Ostaje nejasno o kakvom uzorku je riječ: da li je to ukupan broj svih samo takvih zločina, ili samo onih koje je autor dobio na dispoziciju za istraživanje, ili su predmeti prethodno selekcionirani od strane PU, ili istraživača. Potom, što je sa ostalom policijsko-sudskom, ili samo policijskom, dokumentacijom koja se odnosi na druge vrste ratnih zločina, možemo samo nagađati.*

Istraživani su zločini u periodu od 30. I 1991. do početka vojno-redarstvene akcije „Oluja“ 1995. g. Zločini počinjeni tokom i poslije akcije „Oluja“ nisu obuhvaćeni istraživanjem, zbog toga što više pokušaja istraživača da dođe do takve dokumentacije, nije naišao na odaziv kod nadležnih službi MUP-a, niti kod predstavnika HHO. Također, iz istih razloga, izostala je suradnja i

s PU vukovarsko-srijemske. Utoliko ovo istraživanje ne daje potpunu sliku u pogledu teritorijalne i vremenske rasprostranjenosti. Ova „nevoljkost“, odnosno prešutno odbijanje suradnje u ovom projektu istraživanja ratnih terorističkih zločina od strane državnih organa, prije svega organa MUP-a, kao i Hrvatskog helsinškog odbora, koji raspolaže, između ostalog, i sa solidnom dokumentacijom iz međunarodnih izvora, je blago rečeno veoma indikativna. Ostaje samo sumnja na prave razloge.

Na područja triju policijskih uprava (Zadarska, Osječko-baranjska i Karlovačka) otpada 2/3 ili 66,6% od ukupno počinjenih kaznenih djela ove vrste. U prosjeku je otkriven svaki drugi počinitelj; u PU osječko-baranjskoj otkriven je svaki počinitelj, dok je u PU karlovačkoj čak 82% neotkrivenih počinitelja, a u PU zadarskoj je 1/3 neotkrivenih počinitelja. *Dakle, velike su razlike za koje nema pravog objašnjenja. Mi bismo pretpostavili da je to vjerojatno i indikator razlika u kvaliteti naših sudova, odnosno njihovih kadrova. Ali to sigurno nije potpuni odgovor.*

Kvalifikacija istraživanih kaznenih djela s obilježjem terorizma je svojevrsni novum u nas, a autor ih je opisao i klasificirao, uz zastupljenost u svojem uzorku, na sljedeći način: *eliminacija ljudi* (iz zasjede, „oči u oči“, ispaljivanjem rafala prema ljudima) – 106 ili 11,9%; *aktiviranje eksplozivne naprave* (u objektima gdje borave ljudi, postavljanje mina iznenađenja – 319 ili 35,8%; *postavljanje eksplozivne naprave* (izvan objekta, ispod vozila) – 136 ili 15,2%; *podmetanje požara* (u objektu, bacanje „molotovljevih koktela“ u objekt ili vozilo) – 80 ili 9,0%; *razbojstva i otmice* (razbojnički napad, otmica, silovanje – 66 ili 7,4%; *zastrašivanje i zlostavljanje civila, te fizičko maltretiranje* – 41 ili 4,6%; *uništavanje objekta* – (bacanje ručne bombe, ispaljivanje rafala ili mine u objekt) – 115 ili 12,9%; *iznenadni topnički napad* – 29 ili 3,2%.

Kako se vidi, u nas je tokom vremenski relativno kratkog građanskog rata prakticiran veoma raznolik teroristički arsenal, više od 18 vrsta, s čime se, vjerojatno, malo zemalja koje su imale građanski rat, mogu uporediti.

Počinitelji ovih terorističkih kaznenih djela su pretežito državljani Hrvatske (82,3%), od kojih su srpske narodnosti (84,2%), hrvatske narodnosti 10,5%, bošnjačke 1,8% i ostalih 0,7%. Većina, ili veći broj, počinitelja su pripadnici raznih redovnih ili paravojnih postrojbi. Tako je takvih među počiniteljima srpske narodnosti 92,15%, uglavnom, pripadnika vojske i milicije tzv. Republike srpske (505 ili 76,2%) i JNA (101 ili 15,23%), a kod počinitelja hrvatske narodnosti takvih je 53,0% (HV, ZNG, HOS, MUP), dok je nepoznat podatak za 47% počinitelja (isti pokazatelj za počinitelje srpske narodnosti je 7,4%). *I ova razlika u nepoznatom podatku između hrvatskih i srpskih počinitelja, pretpostavljamo, govori nešto o pristranosti naših istražnih i sudskih organa.*

Sudski epilog je pokazao poražavajuće podatke u pogledu osjećaja krivnje za počinjene teške zločine sa smrtnim ishodom, jer se svega 15 okrivljenika (10 hrvatske i 5 srpske narodnosti), ili 1,9%, osjeća djelomično krivim za počinjeni zločin, dok njih 71 (38 hrvatske i 31 srpske narodnosti), ili 9,0%, odbacuje svaku krivnju za počinjeni zločin. Počinjeno krivično djelo smatra rodoljubnim činom 121 okrivljenik (21 hrvatske i 93 srpske narodnosti), ili

15,4%. Ovaj podatak o osjećaju krivnje za počinjeno kazneno djelo nije poznat za većinu okrivljenika (577 ili 73,3%). *Ovo su nedvojbeno šokantni podaci, jer ukazuju s jedne strane na indoktriniranost okrivljenika sa lažnim rodoljubljem, koje se svodi na mržnju drugog i drugačijeg i osvetoljublje, a s druge strane na mentalitet ubojica, koji većinom (73%) jednostavno prešućuje iskaz o krivnji.*

O žrtvama ovih zločina u ovom se istaživanju (str. 437) iznosi podatak, da je u 65 kaznenih djela smrtno stradalo 155 osoba, u 52 kaznena djela teške tjelesne ozljede je zadobilo 110 osoba, a u 37 kaznenih djela lakše tjelesne ozljede zadobila je 61 osoba. Radi se većinom o žrtvama nevinog civilnog stanovništva. *Međutim, ovdje nedostaje podatak o nacionalnoj pripadnosti žrtava.*

Pored ljudi, teroristički zločini su bili upereni na uništavanje imovine žrtava i ostalih građana, kao i na razaranje raznih civilnih objekata. Spektar takvog rušilačkog čina bio je veoma širok, pa se u ovom istraživanju konkretno navode: *razaranje i uništavanje kuća i stanova* (paljenje, miniranje, ubacivanje eksplozivnih sredstava) – 312 ili 50,1%; *paljenje i razaranje poslovnih zgrada, proizvodnih postrojenja, ugostiteljskih objekata, vikendica i garaža* – 198 ili 31,7%; *uništavanje i otuđivanje poljoprivrednih strojeva, teretnih i osobnih vozila* – 100 ili 16,0%; *trovanje i ubijanje domaćih životinja i paljenje žita* – 14 ili 2,2%; *miniranje i devastacija crkvenih objekata* – 35 kaznenih djela; *miniranje i rušenje spomenika* – 11; *miniranje objekata kulture* – 8; *uništavanje objekata izvršne vlasti* – 20 kaznenih djela.

Ukupno gledano, ove je zločine istraživač s pravom okarakterizirao kao etnocidne i pljačkaške, s namjerom da se prisili domicilno stanovništvo na odlazak i preseljenje. *I ovdje se ne daju podaci o narodnosnoj strukturi osoba koje su pretrpjele štetu.*

U Zaključcima (str. 460) navode se podaci o ukupnom broju policijski registriranih ljudskih žrtava, koje su bile predmet ovog istraživanja: 488 žrtava su bile hrvatske narodnosti, a 153 srpske narodnosti, što, konstatira autor, potpuno demantira tezu da u obrambenom ratu strana koja se brani ne može počiniti zločin.

Na kraju teksta studije (str. 463–471) autor navodi tabelarno „Kronologiju ratnih zločina i terora (terorizma)“, s kratkim opisom zločina koje su počinile dvije suprotstavljene strane. Navodimo u cijelosti ovaj tabelarni prikaz.

Za hrvatske oružane snage navode se sljedeći ratni zločini:

1990.

- 07. 1991–30. 06. 1992. **Osijek:** Pripadnici vojnih postrojbi mučili i okrutno likvidirali najmanje 43 građanina srpske nacionalnosti.
- 01. 08. 1991. **Sarvaš:** Pripadnici vojne postrojbe likvidirali najmanje 9 srpskih civila i 2 hrvatska policajca srpske nacionalnosti.

1991.

- 21. 09. 1991. **Karlovac:** Pripadnici specijalne policije brutalno likvidirali 13 zarobljenih vojnih rezervista, a 2 teško ozlijedili.

- rujan–prosinac 1991. **Gospić**: Pripadnici hrvatske vojske i pričuvne policije brutalno likvidirali 90–110 zatočenih srpskih civila.
- jesen–zima 1991. **Sisak**: Pripadnici paravojnih skupina „Handžar divizija“, „Vukovi“ i „Kobre“ nezakonito privodili, zlostavljali, pljačkali te likvidirali više desetaka građana srpske nacionalnosti.
- jesen–zima 1991. **Pakračka Poljana**: Pripadnici skupine pričuvnih policajaca nezakonito privodili, okrutno mučili, pljačkali te brutalno likvidirali najmanje 43 građana srpske nacionalnosti.
- zima 1991. **Marino Selo**: Vojni policajci protuzakonito privodili, zlostavljali i mučili te brutalno likvidirali najmanje 18 civila srpske narodnosti.
- 07. 12. 1991. **Zagreb**: Pripadnici paravojne skupine pričuvnih policajaca u namjeri da opljačkaju poduzetnika srpske narodnosti, brutalno likvidirali 3 člana obitelji Zec.
- 11. 12. 1991. **Paulin Dvor**: Nekolicina pripadnika Hrvatske vojske iz osvete zbog gubitka suborca, a pod utjecajem alkohola, likvidirala 18 mještana srpske narodnosti i 1 Mađara.
- 17. 02. 1992. **Cerna**: Pripadnici paravojne postrojbe HOS-a opljačkali i brutalno likvidirali četvoročlanu srpsku obitelj Olujić, a kuću pokušali minirati.
- ožujak–rujan 1992. **Split**: Pripadnici Vojne policije u vojnom zatvoru Lora zlostavljali, mučili i likvidirali nepoznat broj zatočenih srpskih civila i ratnih zarobljenika srpsko-crnogorske vojske.
- 11. 04. 1992. **Zagreb**: Grupa ekstremno nastrojenih vojnika aktivirala eksplozivnu napravu u Mitropoliji i Muzeju Srpske pravoslavne crkve u cilju zastrašivanja građana srpske narodnosti.
- 01. 05. 1992. **Zagreb**: Ista grupa aktivirala eksplozivnu napravu u blizini Veleposlanstva SAD-a sa svrhom poticanja i uključivanja SAD-a u rješavanje ratnog sukoba.
- 09–16. 09. 1993. **Medak**: Tijekom oslobodilačke akcije Medački džep, a osobito po njenom završetku, vojne postrojbe likvidirale najmanje 28 civila i 5 ratnih zarobljenika, te omogućile pridošlim civilima da pljačkaju, pale i uništavaju veliki broj domaćinstava građana srpske narodnosti.

Za **srpske oružane snage** navode se sljedeći ratni zločini:

1990.

- 17. 08. 1990. **Knin**: Insurekcija – pobuna dijela građana srpske narodnosti.
- 23. 11. 1990. **Benkovac**: Srpski pobunjenici izveli su napad na policijsku auto-ophodnju. Jedan ubijen – Goran Alavanja, drugi ranjen, treći nezlijeđen. Obojica su bili srpske narodnosti.

1991.

- 01. 03. 1991. **Pakrac**: Pobunjeni policajci srpske narodnosti razoružali policajce Hrvate i preuzeli postaju.
- 31. 03. 1991. **Plitvice**: Srpski pobunjenici napali pripadnike specijalne policije, jedan ubijen – Josip Jović.
- 02. 05. 1991. **Borovo Selo**: Srpski pobunjenici s pridruženim paravojnim skupinama u terorističkom napadu likvidirali 12 policajaca, 24 ranili i 7 zarobili.
- 07. 07. 1991. **Čelije**: Udružene okupatorske snage (JNA, paravojne formacije, snage tzv. RSK) razorile selo, potom spalile, a stanovništvo prognale.
- 19. 07. 1991. **Sirač**: Srpski pobunjenici napali pripadnike specijalne policije. Likvidirali 2, a ranili 5 policajaca.
- 20. 07. 1991. **Daruvar**: U terorističkom napadu na policijsku ophodnju u središtu grada likvidirana sva 3 policajca.
- 25. 07. 1991. **Erdut**: Tijekom okupacije pripadnici Srpske dobrovoljačke garde likvidirali najmanje 38 civila Hrvata i Mađara.
- 26. 07. 1991. **Struga**: U terorističkom napadu okrutno likvidirali 12 policajaca i 20 civila.
- 01. 08. 1991. **Dalj**: Neposredno nakon okupacije udružene snage okupatora likvidirale ratne zarobljenike: 4 policajca i 5 gardista.
- 04. 08. 1991. **Budačka Rijeka**: U terorističkom napadu na autoophodnju likvidirana 3, a ranjen 1 policajac.
- 05. 08. 1991. **Lovinac**: Srpski pobunjenici napali, opljačkali i zapalili selo te masakrirali 6 civila.
- 14. 08. 1991. **Kraljevčani**: Srpski pobunjenici napali i opljačkali selo te likvidirali 5 starijih osoba.
- 16. 08. 1991. **Bjelovar**: Srpski pobunjenici ubili i masakrirali 4 civila.
- 16. 08. 1991. **Pecki**: Srpski pobunjenici ubili i masakrirali 4 civila.
- 19. 08. 1991. **Zagreb**: Kontraobavještajna služba (KOS) JNA izvela teroristički napad aktiviranjem eksplozivne naprave na Židovskom groblju i Židovskoj općini. Žrtava nije bilo.
- 24. 08. 1991. **Žuta Lokva**: U terorističkom napadu na auto-ophodnju likvidirana 4 policajca, a ranjen 1.
- 29. 08. 1991. **Skela**: Srpski pobunjenici napali, opljačkali i zapalili selo te likvidirali 20 civila.
- 03. 09. 1991. **Majur, Stubalj, Graboštani**: Srpski pobunjenici napali i opljačkali sela te likvidirali 20 civila.
- 04. 09. 1991. **Četekovac, Balinci, Čojlug**: Srpski pobunjenici napali, opljačkali i djelomično zapalili sela te likvidirali 24 civila, a 5 teško ranili.
- 08. 09. 1991. **Kusonje**: U terorističkoj zasjedi likvidirano te masakrirano 18 zarobljenih policajaca i gardista.
- 16. 09. 1991. **Petrinja**: Napadači zarobili te likvidirali 17 pripadnika policije i garde.
- 21. 09. 1991. **Ivanovo Selo**: Pobunjenici napali, opljačkali i djelomično razorili selo, a kod povlačenja brutalno likvidirali 7 civila češke narodnosti.

- 26. 09. 1991. **Gore:** Od posljedica topničkog granatiranja objekta s prognanicima smrtno stradale 3 maloljetne osobe.
- rujan–studen 1991. **Tovarnik:** Za vrijeme okupacije pripadnici okupatorskih snaga zajedno sa paravojnim skupinama odreda „Dušan Silni“ privodili, pljačkali, zlostavljali i likvidirali 68 građana.
- 04. 10. 1991. **Čorci:** Srpski pobunjenici napali, opljačkali i zapalili selo te likvidirali 9 civila, svi prezimena Čorak.
- 07. 10. 1991. **Zagreb:** Agentura KOS-a JNA izvršila teroristički napad zrakoplovnim raketiranjem sjedišta hrvatske političke vlasti (Banskih dvora). Poginula je 1 osoba, a 4 su teže ozlijeđene.
- 09. 10. 1991. **Vaganac:** Tijekom napada neprijateljske jedinice razorile opljačkale i zapalile selo te likvidirale 13 civila, od kojih su neki živi izgorjeli u kući.
- 13. 10. 1991. **Široka Kula:** Srpski pobunjenici su u napadu razorili i zapalili selo te likvidirali 10 civila i k tome pobili peteročlanu srpsku obitelj Rakić.
- 15. 10. 1991. **Korenica:** Pripadnici milicije tzv. RSK protupravno zatočili svećenika Josipa Bogovića. Nakon 100 dana sadističkog zlostavljanja i torture, ostavili ga u Doboju na cesti.
- 16. 10. 1991. **Bukovac:** Pobunjeničke formacije napale, opljačkale i zapalile selo te likvidirale 10 civila.
- 16. 10. 1991. **Novo Selo Glinsko:** Pripadnici paravojne skupine Izviđačko-diverzantske grupe (IDG) Jose Kovačevića opljačkali i likvidirali 32 civila.
- 17. 10. 1991. **Karanac:** Tijekom okupacije milicionari tzv. RSK zatočili i mučili te likvidirali 4 civila (oca i 3 sina Čičak).
- 18. 10. 1991. **Lovas:** Pobunjenici uz sudjelovanje paravojnih skupina „Dušan Silni“ i „Beli orlovi“ izvršili pokolj nad civilima natjeravši ih u minsko polje. U terorističkom pothvatu smrtno je stradao 21 civil, 14 ih je teško ozlijeđeno, a 20 poklano.
- 21. 10. 1991. **Baćin:** Pobunjenici pohvatali mještane okolnih sela i zatočili, a zatim likvidirali najmanje 56 osoba.
- 28. 10. 1991. **Lipovača:** Srpski pobunjenici opljačkali i likvidirali 16 mještana, od čega 15 Brozinčevića.
- 29. 10. 1991. **Uvala:** Srpski pobunjenici iz zasjede likvidirali 3 civila.
- 01. 11. 1991. **Velika Peratovica kraj Grubišnog Polja:** Prilikom povlačenja pripadnik paravojnih snaga B. Trbojević, vjerojatno po nalogu nadređenih, brutalno likvidirao 5 zatvorenih osoba u podrumu škole pretvorenom u zatvor. Jedan svjedok slučajno preživio.
- 07. 11. 1991. **Poljanak:** Srpski pobunjenici opljačkali kuće pa zapalili, a ukućane, njih 10, grupno likvidirali.
- 12. 11. 1991. **Saborsko:** Pobunjenici uz pomoć JNA i srpskih dobrovoljaca razorili i zapalili selo te likvidirali najmanje 29 mještana.
- 15. 11. 1991. **Klanac:** Pobunjeničke skupine su razorile i opljačkale selo te usmratile 20 civila.
- 15. 11. 1991. **Kostrići:** Početkom okupacije pobunjenici opljačkali selo te smaknuli svih 16 seljana među kojima je bilo dvoje djece.

- 16. 11. 1991. **Škabrnja**: Pripadnici JNA, pobunjenici i paravojne skupine „Beli orlovi“ i „Četnici“ porušili selo i usmrtili 57 mještana.
- 18. 11. 1991. **Borovo Naselje** (vukovarska četvrt): Tijekom pada naselja pripadnici JNA proveli egzekuciju nad najmanje 20 zarobljenih branitelja.
- 20. 11. 1991. **Ovčara**: Zbog velikih gubitaka tijekom borbi pobunjenici uz pomoć paravojne i stranačke skupine „Leva supoderica“ iz osвете brutalno likvidirali 250–260 ratnih zarobljenika, ranjenika i civila.
- 21. 1. 1991. **Dabar**: Pobunjeničke skupine opljačkale i razorile selo te okrutno likvidirale 7 mještana.
- 04. 12. 1991. **Smoljanac**: Pobunjenici nakon ulaska u selo likvidirali 4 civila zatečena u kućama.
- 10. 12. 1991. **Čanak**: Početkom okupacije pobunjenici uz pomoć JNA razorili, opljačkali i spalili selo te brutalno likvidirali 7 seljana.
- 11. 12. 1991. **Gornje Jame**: Pripadnici paravojne skupine „Šiltovi“ razorili, opljačkali i spalili selo te brutalno likvidirali 3 obitelji s ukupno 15 članova među kojima su bile 3 maloljetne osobe.
- 13. 12. 1991. **Voćin**: Pripadnici paravojnih skupina „Beli orlovi“ i „Četnici“ pri povlačenju iz osвете brutalno likvidirali 45–55 mještana, među kojima je bilo i Srba.
- 16. 12. 1991. **Jošenica**: Pripadnici paravojne skupine „Šiltovi“ i IDG Jose Kovačevića razorili, opljačkali i zapalili selo te brutalno likvidirali 21 mještanina među kojima je bilo i djece.
- 30. 12. 1991. **Jasenice**: Tijekom okupacije pobunjenici bezobzirno smaknuli 5 staraca od 70 do 75 godina.

1992.

- 01. 01. 1992. **Lipovača**: Srpski pobunjenici iz ekshibicionizma zapalili kuće u kojima se nalazilo 5 osoba.
- 02. 01. 1992. **Donji Lađevac**: Pobunjenici opljačkali i zapalili kuće u kojima su prethodno usmrtili 9 ukućana.
- 02. 01. 1992. **Furjan**: Pobunjenici opljačkali i zapalili kuće u kojima su prethodno usmrtili 7 ukućana.
- 16–21. 01. 1992. **Polje i Lađevačko Selište**: Pobunjenici iz ekshibicionizma usmrtili 10 mještana, od kojih 2 zapalili.
- 18. 01. 1992. **Šašići**: Pripadnici milicije tzv. RSK zapalili kuću i likvidirali četveročlanu obitelj Čengić – supružnike i dvoje maloljetne djece.

1993.

- 28. 01. 1993. **Peruća**: Zbog ratnog poraza i gubitka teritorija pobunjenici aktivirali veliku količinu eksploziva kako bi izazvali katastrofu za cetinski kraj
- 09. 02. 1993. **Medviđa**: Pobunjenici iz ekshibicionizma bezrazložno usmrtili 10 članova obitelji Erstić od 18 do 88 godina.

- 08. 09. 1993. **Kusonje**: Znajući za obilježavanje dvogodišnjice stradanja hrvatskih branitelja, srpski pobunjenici na predviđenom mjestu postavili nagaznu minu koja je usmrtila 3 i ozlijedila 11 osoba.

Kako je vidljivo iz gornjeg pregleda počinjenih zločina dviju zaraćenih strana, postoji velika disproporcija u broju počinjenih ratnih zločina terorizma: srpske oružane snage su ih počinile višestruko više.

Međutim, u razmatranju ove razlike treba uzeti u obzir nekoliko činjenica. Prvo, ovo istraživanje ne daje potpunu sliku ovih zločina, zbog teritorijalne i vremenske ograničenosti, što sam autor konstatira i definira (nije obuhvaćena vukovarsko-sremsko područje i zločini počinjeni za vrijeme i poslije operacije „Oluja“). Drugo, očigledno je da niz zločina ove vrste, od kojih su neki našoj javnosti poznati, nije obuhvaćeno ovim pregledom. To su npr. Merčepovo ubijanje Srba u Vukovaru prije početka rata; „kristalna noć“ u Zadru kada je minirano oko 300 građevinskih objekata pripadnika srpske narodnosti; potom, više od 2.000 miniranih srpskih kuća (samo u Bjelovaru više od 600) u gradovima i selima širom Hrvatske, koji su rijetko ili nikako sudski procesuirani i za koje je „najbolji“ ministar obrane Gojko Šušak imao primjedbu da nisu stručno izvedeni; ili zločini kulturocida: masovno spaljivanje knjiga pod vidom borbe protiv ćirilice i komunističke ideologije; i masovno miniranje i rušenje antifašističkih spomenika i memorijalnih objekata. Za ove potonje, u ovom je istraživanju registrirano svega 11 slučajeva, što je potpuno nerealno, jer je samo SABA RH registrirao preko 3.000 takvih slučajeva, od kojih je nekoliko spomenika od svjetski poznatih umjetnika. Posebno ističemo jedan zločin, malo poznat javnosti, koji nije našao mjesto u gornjem pregledu počinjenih zločina, za koji je podnijeta krivična prijava i istraga je navodno u toku, i koji je opisan u ovoj našoj demografskoj analizi (str. 60), a to je „Slučaj 26 slavonskih sela“, koji se dogodio na početku rata (pri kraju 1991). Ovaj zločin predstavlja prvo masovno etničko čišćenje srpskog stanovništva, u kojemu je spaljeno više od 616 kuća, obešćeno 1.461 i ubijeno 44 srpskih stanovnika.

Nadalje, što se tiče izvora podataka, za obje kolone zaraćenih strana gornjeg pregleda počinjenih zločina izvor je legitimna i međunarodno priznata država i njene institucije, dok je izvor druge nelegitimne i pravno nepriznate strane – pobunjeničkih i paravojnih snaga – nepoznat, i ako postoji, nije dostupan za registriranje i istraživanje zločina. Također, ovaj pregled je zasnovan samo na jednom izvoru podataka i to su policijska i sudska arhiva. Postoje li još neki izvori? Svakako da postoje, kao što je arhiva HHO-a, zatim arhiva UNPA snaga, arhiva Haškog Tribunala i dr.

Opravidano se postavlja pitanje, kakva bi onda bila (dis)proporcija počinjenih zločina? Za sada je poznato da jedino organizacija Veritas raspolaže nekim sistematiziranim i pouzdanim podacima o stradanjima Srba iz proteklog rata.

*Zaključno bismo konstatirali, da je sam gornji pregled zločina šokantan i jezovit, kako po prirodi zločina i načinu izvršenja, tako i po njihovoj antihumanosti i bezumlju, što je daleko više i jače izraženo, negoli samo njihova statistička obrada u tekstu istraživača. Ovakvi zločini su karakteristika **građanskih ratova**, u kojima građani iste države međusobno ratuju, što je bjelodano pokazalo i ovo istraživanje – više od 80% počinitelja zločina su hrvatski državljani.*

II specijalni prilog

Svetozar Livada

TUĐMANOVE IZJAVE KAO HUŠKAČKA PROVOKACIJA RATA I INTELEKTUALNA POTPORA RATNIM ZLOČINIMA – kompendij

Pročitao sam skoro sve što je dr Franjo Tuđman napisao ili javno izgovorio. Iz toga sam izdvojio citate koji dokazuju da je bio neodgovoran, pa i nerazborit političar, a uz to i predani falsifikator povijesti, s jačom voljom nego pameću, pa je tako, svojim nastupima i tekstovima, uspio zaluditi narod u ostvarenju težnje za samostalnom hrvatskom državom. Tuđman je ratni i mirnodopski vođa koji ne bira sredstva protiv drugog i drugačijeg, žrtvujući u ostvarenju svojeg velikog projekta petnaest posto stanovništva, dovevši demografski korpus do sloma. Atavističkom mržnjom planirao je prenominaciju srpske vjere i nacionaliteta. Poslije „Oluje“ pokušao je podržaviti sve srpske nekretnine, ali zapriječen odlukom Vijeća sigurnosti UN-a taj pokušaj nije uspio. Tragizam njegovih teza, izjava i tvrdnji sastoji se u tome što je Franjo Tuđman sve nastojao ozakoniti, djelujući uredbama sa zakonskom snagom i posredstvom zakona koje je sam kreirao te ishodio njihovo usvajanje uz najširu striktnu provedbu – a poznato je da nema većeg zločina nad nevinima od ozakonjenih zločina, jer se time sva zločinstva banaliziraju. Nakon praćenja suđenja Eichmannu u Jeruzalemu, ovu je pojavu Hannah Arendt nazvala „banalnost zla“.

Kada je Tuđman izložio tzv. Norvalski program za lustraciju Srba Edi Murtiću, slikaru koji je obilježio epohu, ovaj mu primijeti: „Pa to ne možeš bez rata!“ Na to će Tuđman: „Pa za državu nije ništa žrtvovati deset, dvadeset, pa i stotine tisuća“. Dakle, lio je planirano ljudsku krv kao tehničku vodu, bez stida i kajanja. Zbog toga su sve nacionalne manjine reducirane na jednu trećinu, a srpski etnos masakriran. Ratom „spaljena zemlja“, srpske prostore pretvorila je u Mjesečev pejzaž. Rušio je prvi hrvatski predsjednik i posljednji hrvatski vrhovnik spomenike velikana čije su makete u svim svjetskim muzejima, dok je privatno nabavljao njihova djela za urešavanje vlastitog bivačovanja. Dakle, obilježen je Tuđman kontroverzama do apsurdna. Poznajem autora koji je izvršio selekciju preko 1400 do apsurdnosti proturječnih Tuđmanovih antiljudskih i antidržavničkih ponašanja, uključujući i ona njegovih sljedbenika. Time su se sami optužili pred sudovima, narodom i povijesti.

Za ovu priliku izabirem samo one Tuđmanove navode, koji mi se čine najprikladnijima za ilustraciju naznačenih sadržaja konvertitstva i antidržavničkih koncepata u ostvarenju ciljeva što su postali program zamišljene države, države koja razara vlastito društvo, što i dandanas traje. Evo tih izvadaka kako slijedi, citata iz kojih se kao na dlanu vidi program za lustraciju Srba te ciljevi rata u RH, kao i rata za podjelu Bosne i Hercegovine. Molim, čitati s razmišljanjem i odgovornim valoriziranjem posljedica: nevino poginuli na sve strane, ranjeni, invalidni, nestali, oboljeli, nerođeni, prognani, izbjegli; mnoštvo razorenih porodica, ugaslih toponima, zatrtih prezimena, srušenih bogomolja, mostova, kuća; razbijenih obitelji, spaljenih knjiga, uništenih infrastrukturnih

objekata, raseljenih socijalnih grupa, uništenih grobišta i spomenika antifašistima; sudbine onih u novovjekim koncentracionim logorima. Ne zaboravite nezaposlene i pretvorbu (čitaj: pljačku stoljeća) što nas je sve skupa biološki pogodilo do demografskog sloma. Ako tako postupate, spoznat ćete da je rat sam po sebi zločin, a da je rat u Hrvatskoj prvi i posljednji Tuđmanov nacionalni projekt.

Evo citata koji su najrelevantniji za očitavanje prirode rata u RH i BiH:

„Ovakve nasilne, pa i genocidne promjene, koje su izvršene nakon Drugog svjetskog rata, donose uvijek dvostrane posljedice: s jedne strane neizbježno produbljuju povijesne razdore, s druge strane dovode do etničke homogenizacije pojedinih naroda, do većeg sklada nacionalnog sastava pučanstva i državnih granica pojedinih zemalja, a to može imati i pozitivne učinke na kretanje u budućnosti, u smislu smanjivanja razloga za nova nasilja i povode za nove sukobe i međunarodne interese.“ (Franjo Tuđman: *Bespuća povijesne zbiljnosti*, str. 164)

„Bilo mi je strašno, mučilo me to što sam od Tuđmana čuo nekoliko mjeseci prije izbora 1990. godine. Došao je u moj atelije, misleći valjda da će od mene napraviti svoga Augustinčića, i oduševljeno počeo pričati o tome. 'Da hrvatski narod krvlju mora dobiti svoju državu, da ćemo mi (on s HDZ-om) napraviti ono što Pavelić nije uspio napraviti 1941. godine, da će 50% Srba morati spakirati kofere i odseliti, a ostalih 50% ili postati Hrvati ili nestati!'. Rekao sam mu da je lud, da se mora liječiti i od tada prekinuo bilo kakav kontakt s njim. A neposredni povod da počnem raditi ciklus 'Viva la muerte' kao odgovor Tuđmanu na njegov stravični cinizam i bešćutnost, bio je jedan njegov govor majkama i udovicama hrvatskih branitelja 1993. godine, kojima je posmrtno uručio odlikovanja uz riječi da trebaju biti 'sretne i presretne' što su im sinovi i muževi poginuli za Hrvatsku!“ (*Identitet* br. 61, 2003. god., str. 8–11; razgovor Mire Babić-Šušar s Edom Murtićem)

„Hrvatska je riješila srpsko pitanje u Hrvatskoj. Mi smo prihvatili povratak dijela Srba u Hrvatsku, kako bismo onemogućili napade na Hrvatsku i prigovore kako je Hrvatska nastavak NDH i da ne želi niti jednog Srbina. Riješili smo srpsko pitanje i Srba više neće biti 12% i 6% Jugoslavena, koliko ih je bilo. A 3%, koliko će ih biti, neće više ugrožavati hrvatsku državu.“ (Franjo Tuđman, predsjednik RH na otvaranju ratne škole „Ban Josip Jelačić“ u Zagrebu; *Novi list*, 15. 12. 1998.)

„Pritom zaboravljaju da NDH nije bila samo puka kvinslinška tvorba i fašistički zločin, već i izraz, kako političkih težnji hrvatskog naroda za svojom samostalnom državom, tako i spoznaja međunarodnih čimbenika, a u ovom slučaju vlade Hitlerove Njemačke, koja je na ruševinama Versailleskog mira krojila novi europski poredak (...) Prema tome, NDH nije predstavljala samo puki hir osovinskih sila, nego je bila posljedak posve određenih povijesnih čimbenika.“ (dr Franjo Tuđman na Prvome općem

saboru HDZ-a 24. 02. 1990. godine; prema *Danasu* br. 477 od 9. 04. 1991. str. 32–34, kolumna Ž. Krušeljca)

„Svi oni koji ovdje fućkaju i galame, moraju znati da će morati ići iz hrvatskih zemalja tamo odakle su i došli, ako ne budu poštovali volju hrvatskog naroda.“ (dr Franjo Tuđman na mitingu u Pazinu, prema *Danasu* br. 426 od 17. 04. 1990.)

„Mene će povijest smjestiti – bok uz bok – s Francom, kao spasitelja zapadne civilizacije!“ (dr Franjo Tuđman za *The New York Times* u travnju 1998.)

„Jedan od stranaca koji se bavio idejom potpore disidentima u komunističkim zemljama rekao mi je: 'Znate, profesore generale, da niste Hrvat bili biste nobelovac!'“ (dr Franjo Tuđman, prema *Feralu* od 31. 05. 2003.)

„Hrvati su ratnički narod.“ (udarna rečenica u brošuri dr Franje Tuđmana *Hrvatska ratna i vojna vještina*; prema *Feralu* od 23. 02. 2002./36)

„Rata ne bi bilo da ga Hrvatska nije želila. Mi smo procijenili da samo ratom možemo izboriti samostanost Hrvatske.“ (dr Franjo Tuđman u govoru na Trgu bana Jelačića 24. 05. 1995.)

„NDH-a je bila i izraz težnji hrvatskog naroda za vlastitom državom.“ (dr Franjo Tuđman na Prvom općem saboru HDZ-a 1990.)

„Mi smo za to da se kosti svakog hrvatskog čovjeka nađu u hrvatskoj državi.“ (dr Franjo Tuđman, 1996. godine; prema *Feralu* od 30. 04. 2004.)

„Srbe treba snažno udariti da praktično nestanu.“ (dr Franjo Tuđman, u Brijunskoj naredbi za operaciju „Oluja“; transkripti iz *Ferala*)

„I još ih ima, i ovdje kod Vas! Od 22 suca u Karlovcu ima sedmoro Srba!“ (dr Franjo Tuđman, predsjednik Republike Hrvatske, kolovoza 1995. u Karlovcu iz Vlaka slobode, *Novosti* 5. 03. 2011/32. B. Rašeta)

„Srbi su neslavno nestali iz ovih krajeva, kao da ih nikad nije ni bilo. Nisu uspjeli pokupiti ni svoje prljave gaće. Neka im je sretan put! A oni iz svijeta koji nam i danas predbacuju da palimo srpske kuće na oslobođenim dijelovima Hrvatske, neka se prisjete da je upravo biblijsko načelo, iz Starog zavjeta: oko za oko, zub za zub!“ (dr Franjo Tuđman, nakon „Oluje“, prema *Feral Tribuneu* od 30. 04. i 15. 10. 2004.)

„Sretan sam da mi žena nije ni Srpkinja ni Židovka.“ (dr Franjo Tuđman, na mitingu u Dubravi travnja 1990. godine, prema *Feral Tribuneu* od 5. 04. 2003. i 25. 08. 2006. itd.)

„Ne treba računati s BiH kao s nečim od Boga dano i treba da ostane. Opstanak BiH kao samostalne i suverene, sve kako bi bilo i moguće, ide u svakom slučaju na štetu hrvatskog naroda, onemogućava normalno

teritorijalno ostvarenje hrvatske države i stvara pretpostavke za nestanak i onolikog dijela hrvatskog naroda kakav je danas u BiH... Sada moramo osigurati granice Hrvatske, te buduće granice hrvatske države u Bosni i Hercegovini.“ (dr Franjo Tuđman, predsjednik države i zapovjednik oružanih snaga R. Hrvatske, s predstavnicima HDZ-a iz BiH u Predsjedničkim dvorima u Zagrebu prema stenogramu od 21. rujna 1993. godine, objavljenom u više navrata u *Feral Tribuneu*, počevši od 16. 04. 2004.)

„Srbe u Hrvatskoj treba proglasiti hrvatskim građanima i nazvati ih pravoslavnim Hrvatima. Treba zabraniti odrednicu 'pravoslavni Srbin.'“ (Franjo Tuđman u veljači 1990. godine; prema tekstu na str. 49 knjige *Deset odgovora Stjepanu Mesiću*, koju je napisalo desetero beogradskih autora 2008.)

„Drage Hrvatice i Hrvati!“ (uobičajeno obraćanje F. Tuđmana građanima Hrvatske, posebice u predizbornoj kampanji 1990-tih)

„Kada mi govore kako inteligencija nije na našoj strani, uvijek pitam: koja inteligencija? To je par škribenata, koje se od pamtivijeka, od biblijskih vremena, nazivalo farizejima...“ (dr Franjo Tuđman, u nekom od nastupa 1995. godine, prema *Feralu* od 11. 05. 2002.)

„To su ideolozi jugokomunističkog režima, djeca oficira JNA i potomci miješanih brakova.“ (dr Franjo Tuđman, u lipnju 1996. godine, za londonski *Financial Times*, prema *Feralu* od 23. 02. 2002. str. 36)

„Što znači da oporba u Zagrebu ima 60 posto glasova? To je kao da vam jedan seljak kaže da ima u svom dvoru 60 komada živine. Da li je to prašćad ili telad? Da li su to kokoši ili guske? Da li je to stoka krupnog ili sitnog zuba? Gdje će svaki razborit seljak i čovjek znati da nasuprot takvom jatu jedan, a pogotovo jedan par rasnih konja ili rasnih krava, više vrijedi nego čitavo takvo jato.“ (Franjo Tuđman, predsjednik Republike Hrvatske, na sjednici Glavnog odbora HDZ-a u veljači 1996., *Feral* od 26. 10. 2007. str. 47, te od 31. 05. 2003. str. 16–17)

„Ne smijemo dopustiti nove zablude i nova lutanja, što bi Stipica Radić rekao, da odlaze kao guske u maglu. A danas ima tih gusaka koje idu za velikim idejama i integracijama, jer su im premali okviri naše države i našeg naroda.“ (dr Franjo Tuđman, tijekom 1998. prema *Feralu* od 30. 04. 2004)

„S hrvatskom državom i slobodom još uvijek se nije srodilo 15 posto pučanstva, neki zbog podrijetla, a neki zbog povezanosti s komunizmom. Takvih ima pretežno među inteligencijom koju je još Stipica Radić nazivao 'pokvarenom gospodom.'“ (dr Franjo Tuđman, predsjednik Republike Hrvatske, rujna 1998. godine; prema *Feralu* od 11. 05. 2002.)

„Nećemo dopustiti onima koji se vežu i sa crnim vragom protiv hrvatske slobode i hrvatske nezavisnosti, ne samo crnim, nego i zelenim i žutim

vragovima, ne samo povezuju nego im se i nude, ne samo da im se nude, nego im se i podaju za Judine škude.“ (dr Franjo Tuđman, u govoru 1996. godine; prema *Feralu* od 30. 04. 2004.)

„Sveti oče, mi i dalje ostajemo vaše predziđe, antemurale christianitatis!“ (Franjo Tuđman na ispraćaju pape, prije papinog ulaska u zrakoplov; prema *Feralu* od 8. 04. 2005. str. 48.)

„Mi smo za to da se kosti svakog hrvatskog čovjeka nađu u hrvatskoj državi.“ (dr Franjo Tuđman, 1996. godine; prema *Feralu* od 30. 04. 2004. i 23. 12. 2007.)

„Vidite li našu mladež, naše stotine tisuća dragovoljaca, narod koji to ima ne smije strahovati za svoju budućnost.“ (dr Franjo Tuđman, u jednom od svojih ratnih govora)

„U ovom ratu izgubila je muža i dom, ali je dobila Hrvatsku i slobodu.“ (Franjo Tuđman, govoreći na skupu u Konavlima o jednoj ženi kao žrtvi rata; prema *Feralu* od 23. veljače 2002. str. 36.)

„Umrijeti za hrvatsku državu – to je ono zbog čega vrijedi živjeti!“ (Franjo Tuđman, na otvorenju „Oltara Domovine“, prema *Feralu* od 23. 02. 2002. str. 36.)

„Ja se s Miloševićem mogu sve dogovoriti. On je razuman političar.“ (dr Franjo Tuđman novinarki Heni Erceg; *Feral* od 1. 11. 2003. str. 9 i 7. 07. 2001.)

Priznajem da je 1988–1991. bilo ekscesa s naše strane, poput paljenja i miniranja srpskih kuća, da se dogodilo poneko ubojstvo, da je netko i prije vremena morao pobjeći iz Hrvatske; međutim Srbi su s tim morali računati. Ponosan sam na sve što smo uradili.“ (dr Franjo Tuđman u jednom od govora na Trgu bana Jelačića u Zagrebu tokom rata)

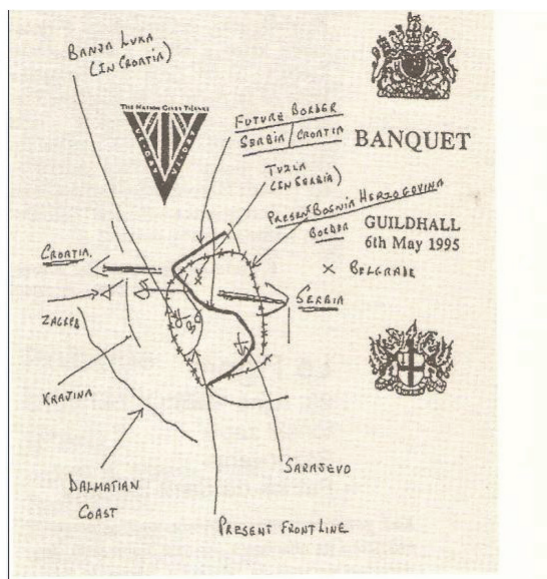
„A što se tiče rušenja spomenika i uklanjanja spomen obilježja, to je samo gesta kojom je hrvatski narod izrazio svoj raskid s prošlošću.“ (dr Franjo Tuđman, predsjednik Republike Hrvatske, u izjavi za medije tokom rata)

„Riješili smo srpsko pitanje. Srba, odnosno Jugoslavena više neće biti 18 posto koliko ih je bilo. A tri posto koliko će ih biti neće više uzgrožavati hrvatsku državu.“ (dr Franjo Tuđman, predsjednik Republike Hrvatske, u govoru prigodom otvaranja ratne škole u Zagrebu 1995. godine, *Feral* od 12. 10. 2007. str. 20–21.)

„Nema više onih koji bi budućnost Hrvatske ugrožavali u hrvatskom nacionalnom tijelu, to se i ne može izraziti nikakvim novcem negoli upravo time, da je ovim korakom (Olujom) budućnost hrvatskog naroda, suvremene i nezavisne hrvatske države jednom za vazda osigurana za buduća stoljeća i milenije.“ (dr Franjo Tuđman 26. 08. 1996. iz „Vlaka slobode“)

ZNAMENITA TUĐMANOVA MAPA NA SALVETI

Salveta na kojoj je 6. svibnja 1995. za banketa u dvorani Guildhall u Londonu predsjednik RH dr Franjo Tuđman predložio diplomatu Paddyju Ashdownu svoje pretenzije prema Bosni i Hercegovini (kako je to 16. 03. 2002. uz popratni komentar dr Ive Banca na str. 34–35 objavio tjednik Feral Tribune).

Tuđmanova salveta,
iz arhiva tjednika Globus –
predsjednik Tuđman upisao je samo S,
a sve ostalo dopisao je naknadno,
po vlastitom priznanju, P. Ashdown

CITATI TUĐMANOVIH SLJEDBENIKA I EPIGONA

Fašizam ne definira broj žrtava, nego način na koji ih je ubio.
(Jean-Paul Sartre)

Kada je 2015. dr Vojislav Šešelj pušten iz pritvora Haškog suda i oslobođen krivnje, cijela se Hrvatska digla na noge i jurnula preko Vijeća Europe do Vijeća sigurnosti UN-a. Učinilo mi se u tom trenutku prigodno da obznanim hrvatski „šešeljizam“, s kojim su se neki Hrvati pobratimili sa Šešeljem, jednim „inteligentnim nesretnikom na vlastitu štetu“ (prema ocjeni analitičara iz grude dvanaesterogodišnjih sudskih spisa), pa se složno poduhvatili nadmetanja u nebuloznim verbalnim iskazima, dok se neki upravo namjeriše takmičiti i po samim nedjelima. Naime, obilje Tuđmanovih epigona, hetmana, konfabulatora i zadriglih šovinista prosto su se nadmetali u imperijalnim pretenzijama do kuda povijesno dosiže Hrvatska. Kako će se vidjeti, nije manjkalo flagrantnih krivotvorina. Išli su do Indijskog oceana. Ni tu se balkanski šoveni ne razlikuju. Pa ipak, sve je to bila duhovna hrana teritorijalnim pretenzijama, kao nosač

zvuka za homogenizaciju nacionalista, ubijanje društva pomoću države, uz neposredno odvijanje brutalnog građanskog rata. Dakle, divljaštvo s obje strane tribalnih obračuna, specijalni rat falsifikatima, mitovima i fašistoidnim bestijanostima. Evo napokon tih antipovijesnih besmislica; dajem samo nekoliko bisera, kao odgovor na „šešeljizam“ CRO-šešeljizmom:

„Kao povjesničar, NDH-a bih nazvao pokušajem ostvarenja tisućljetnog sna o hrvatskoj državi, koji nije najsretnije realiziran.“ (msgr. Mile Bogović, biskup, prema *Feralu* od 22. 12. 2006. str. 44)

„Hrvatska kolijevka je ne samo Bosna, nego i Panonska nizina, Ukrajinske i Ruske nizije sve do Urala, prostranstva istočno od Kaspijskog mora sve do Indijskog oceana.“ (Tomislav Grgo Antičić, urednik lista *Harahvati*, prema *Feral Tribuneu* od 3. 11. 2006.)

„Hrvatska se nikad ne može i nije oporavila od pada Bosne 1463. godine, jer je izgubila svoju utrobu. Ostala su joj krila, ostala je periferija, ali srce hrvatsko je izgubljeno.“ (don Anto Baković, prema *Feral Tribuneu* od 20. 07. 2002.)

„Prirodna granica hrvatskih zemalja u povijesti bila je na rijekama Dunavu, Savi i Drini.“ (Marija Jović, za *Fokus*; *Feral* od 30. 03. 2002.)

„Bela Krajina nije Slovenija. To je uvijek bila Hrvatska.“ (Ivan Barišić, gradonačelnik Duge Rese; prema *Feralu* od 8. 02. 2008.)

„Slovenija, BiH i Crna Gora bile su dio Hrvatske.“ (don Anto Baković, za *Vjesnik*, prema *Feral Tribuneu* od 29. 06. 2002.)

„Zašto ne bismo jasno i glasno rekli Europi i svijetu kako su Neum, Crnogorsko primorje, kao i cijela Bosna i Vojvodina, te Piranski zaljev povijesno hrvatski krajevi.“ (Lidija Gregorati, prema *Feral Tribuneu* od 9. 06. 2006.)

„Mora se ispraviti nepravda iz 1918., 1945., pa i 1990. godine, jer su Srijem, Banat i Bačka, zajedno s Bokom Kotorskom, uvijek bili Hrvatski.“ (Đuro Perica, saborski zastupnik RH, na skupu hrvatskih izbjeglica iz SRJ u Zagrebu; prema *Feral Tribuneu* od 30. 03. 2002.)

„U hrvatskim zemljama, države Hrvatske, BiH, Slovenije, Srbije, Mađarske, Austrije, Slovačke i šire, živi svijest i istina pripadnosti hrvatskom biću. Stari hrvatski krajevi žive u nama i s nama. Pitamo se, zašto su hrvatski gradovi Celje, Piran, Kopar, prepušteni Slovencima. Zašto su Trst i Grado prepušteni Talijanima. Zašto je Gradište prepušteno Austriji i Mađarskoj.“ (Tomislav Grgo Antičić, urednik lista *Harahvati*, prema *Feralu* od 1. 09. 2006.)

„Piran je neupitno hrvatski.“ (Tihomir Dujmović, *Večernji list*; prema *Feral Tribuneu* od 8. 09. 2006.)

„Hrvatska bi mogla imati koristi u sporu sa Slovenijom tek onda kad hrvatska vojska izađe na granice s Austrijom, s kojom je duže od tisućljeća dijelila zajedničku granicu.“ (Trpimir Kovač; prema *Feral Tribuneu* od 9. 09. 2005.)

„Mi imamo i s pravnog i s geopolitičkog stajališta, pravo dobiti naše krajeve. To je Srijem, to je Bosna, to je Hercegovina.“ (Milivoj Ašner, predsjednik Izvorne hrvatske seljačke stranke, za *Fokus*; prema *Feral Tribuneu* od 1. 06. 2002.)

„Treba podsjetiti da je koncentracija Srba u Hrvatskoj bila najveća u Srijemskoj županiji, koja je najvećim dijelom s gradovima Zemunom, Hrvatskom Mitrovicom, Šidom i Rumom još uvijek pod srbijanskom okupacijom.“ (Mate Kovačević, *Fokus*; *Feral* od 17. 02. 2006.)

„Dovoljno je samo pogledati zemljovid i na prvi pogled uočiti da je naš trbuh izuzet od matice zemlje.“ (dr Petar Selem, saborski zastupnik HDZ-a, za *Fokus*; prema *Feral Tribuneu* od 8. 10. 2004.)

„Hrvatska je bez Bosne i Huma brez utrobe, brez srca, brez duše i brez uma.“ (Božica Zovko, *Hrvatsko slovo*; prema *Feralu* od 19. 08. 2005.)

„Ne zaboravimo da je Hercegovina bila i ostala dio našeg naroda i teritorija.“ (mr Vesna Legac, za *Fokus*; prema *Feralu* od 28. 03. 2008.)

„Ja sam za Hrvatsku do Drine.“ (Ivica John Zdunić, osnivač HDZ u Kanadi i SAD, u *Globusu*; prema *Feralu* od 27. 01. 2006.)

„Hrvati se ne mogu odreći svojeg povijesnog prava na BiH.“ (Hrvoje Hitrec, HDZ, za *Globus*; prema *Feralu* od 30. 03. 2002.)

„Hrvatska od Istre do Zemuna!“ (Čelnik Hrvatskog državotvornog pokreta, na mitingu 29. 11. 1990. na Trgu Bana Jelačića u Zagrebu.)

„I Široki Brijeg je hrvatska zemlja! (Stjepan Mesić, na skupu HDZ-a u Hercegovini 1990. godine; *Novi list* od 10. 12. 2006. str. 5.)

„Hrvatska država se ovdje čuva! Ovdje, u Drvaru. Treba tu liniju uspostaviti.“ (Mirko Matošević, za *Slobodnu Dalmaciju*; *Feral* od 6. 04. 2002.)

„Znamo mi gdje je granica drevne hrvatske države. Neće ona vječno biti na Uni, neće proći ni pet godina, a ovaj će se naš barjak vijoriti na vrhu Romanije. Bosna je Hrvatska. (...) Stvorit ćemo nezavisnu Hrvatsku na Tisi i Drini, i da svi ako zatreba legnemo na Drini i damo svoje živote za hrvatsku državu!“ (dr Šime Đodan, Tuđmanov suradnik i državni dužnosnik, u govoru na Balu barjaktara 1990. u Zagrebu; prema listu *Danas* br. 429/32. i 441/24. iz 1990. godine)

„HDZ = Hrvatska Do Zemuna.“ (metamorfoza kratice naziva hrvatske državotvorne stranke, čime su, posebice devedesetih, putem transparenata i grafita, hadezeovci isticali teritorijalne pretenzije)

„Programski cilj Hrvatske stranke prava predviđa: stvaranje hrvatske države na povijesnom prostoru ... uključujući Srijem, Banat, Bačku, Boku Kotorsku, BiH i Sandžak, ako treba i silom.“ (objavljeno u tjedniku *Danas* br. 459/1990. i br. 472/1991.)

„Tuđman je s mnogim svojim istomišljenicima planirao: da se hrvatska država obnovi barem u granicama Mačekove Banovine Hrvatske.“ (izjava don Živka Kustića iz *Jutarnjeg lista*; prema *Feralu* od 9. 04. 2004.)

„Treba popuniti prazan trbuh Hrvatske. Bosna je umjetna tvorevina. Vrijeme je da okupimo Hrvate u maksimalno mogućim granicama. Nećemo granice između Hrvatske i Hercegovine. Ovakva hrvatska država nema uvjete za život, ali hrvatska država čak s granicama Banovine ima, a osobito s poboljšanim granicama. (upute iz stenograma dr Franje Tuđmana vojnom vrhu Hrvatske i Herceg Bosne od 27. 12. 1991. godine; prema *Feralu* od 9. 04. 2004. str. 6.)

„Ne treba računati s BiH kao s nečim što je od Boga dano i treba da ostane. (...) Jedan dio, znači, Srbiji, jedan dio Hrvatskoj, središnji dio Muslimanima. Na ovaj način mi ćemo imati, slušajte, granice hrvatske države kakve možda nikada u povijesti nismo imali.“ (govor Franje Tuđmana delegaciji HDZ-a BiH 27. 12. 1991. godine; *Feral* od 9. 04. 2004. str. 3–5.)

„Sada moramo osigurati granice Hrvatske te buduće granice hrvatske države u BiH. To je posebna povijesna zadaća hrvatske države, Hrvatske vojske, nešto što ne smijemo propustiti, je li?“ (izlaganje dr Franje Tuđmana, predsjednika Republike Hrvatske, u predsjedničkom uredu u Zagrebu čelnicima HDZ-a BiH 21. 09. 1993. godine; prema *Feral Tribuneu* od 16. 04. 2004. str. 10–13.)

„A što se tiče Hercegovine, molim pogledajte, taj hrvatski perec je neodrživ južno od Splita, ukoliko ne bismo te granice održali. Prema tome, to nije nikakva hercegovačka politika, nego je to hrvatska politika kako da osiguramo što povoljnije granice hrvatske države u budućnosti, jer ta demografska ekspanzija Muslimana je takva da bi nam oni ugrozili opstojnost hrvatske države više negoli što su je Srbi ugrožavali u prošlosti.“ (izlaganje dr Franje Tuđmana komandi HVO-a Bosanske Posavine i Hercegovine 21. 09. 1993. godine; prema *Feral Tribuneu* od 16. 04. 2004. str. 10–13.)

„Da Bosna i Hercegovina nije rješenje za hrvatski narod to je sva povijest pokazala. Razgraničenje u BiH ćemo postići zbog toga što to odgovara i Srbiji i Hrvatskoj podjednako, a muslimanska komponenta zapravo i nema drugog izlaza nego da prihvati to rješenje.“ (dio govora dr Franje Tuđmana iz stenograma objavljenog 9. 04. 2004. na stranicama 4–8 *Feral Tribunea*)

„Idemo na Prozor, Uskoplje, Bugojno, Jajce; ići na povezivanje Kiseljaka s Busovačom, kao i na zauzimanje Uskoplja zbog povezanosti s Novim Travnikom, Viteзом i Bugojnom.“ (izvadak iz stenograma objavljenog na

str. 17–25 u *Feral Tribuneu* 26. 10. 2002. godine; riječ je o borbenoj zapovjedi koju je 5. 11. 1993. povodom napada na BiH izdao Vrhovnik dr Franjo Tuđman Vojnom vrhu RH i Herceg Bosne)

„Tuđmanovi planovi o Velikoj Hrvatskoj bili su legalni i legitimni.“ (dr Zdravko Tomac potpredsjednik Sabora RH; iz *Ferala* od 24. 09. 2004.)

„Imali smo viziju pobjedničke vojske koja će umarširati u Beograd i držati Srbiju neko vrijeme pod okupacijom.“ (Mladen Schwartz, jedan od juniša ekstremne hrvatske desnice, u izjavi za *Šibenski list*; prema *Feral Tribuneu* od 23. 11. 2002.)

„Ovo nije bio zadnji rat, mi ćemo proširiti Hrvatsku, važno je da znamo što je bilo naše. Tuđe nećemo, ali doći ćemo do Drine.“ (dr Šime Đodan, čelnik HDZ-a, ministar u Vladi RH i bliski suradnik dr Franje Tuđmana, na promociji knjige Petra Vučića *Fenomenologija nacije*; prema *Feral Tribuneu* od 20. 05. 2005.)

„U slučaju da Republika Srpska raspiše referendum o izdvajanju iz BiH, tada bi naša vojska zauzela teritorij Republike Srpske.“ (izjava Stjepana Mešića, predsjednika RH, od 16. 01. 2010.)

„Tuđmanu je trebala Velika Hrvatska da bi s onoga svijeta mogao gledati kako mu se po hrvatskim gradovima podižu spomenici.“ (general Martin Špegelj, bivši Ministar obrane RH; prema *Feral Tribuneu* od 16. 06. 2001. str. 11.)

„Nikad više 12% Srba!“ (Franjo Tuđman, predsjednik RH na otvaranju ratne škole „Ban Josip Jelačić“ u Zagrebu, 15. 12. 1998.)

* * *

Još se jednom potvrđuju riječi: *Objavom rata prva je napadnuta istina!* Dwight Eisenhower je ispravno ustvrdio da se kovači rata međusobno dobro poznaju; oni koji se za njihove interese biju i uzajamno tamane – uopće se ne poznaju. U našem slučaju, Slobodan Milošević i Franjo Tuđman ne samo da su se dobro poznavali, već su se preko emisara Šarinića stalno dogovarali; ne samo da su se cijenili, nego su na račun rata funkcionirali kao političke spojene posude. Dogovarali su podjelu BiH, istovremeno uz kolateralnu štetu – žrvvovanje posavskih Hrvata i krajiških Srba. Prema tome, za zločine nije potrebna pamet, ili vještina, nego sila. To njihove žrtve – a one su goleme – najbolje znaju.

Nema potrebe posebno komentirati citate Tuđmana i njegovih sljedbenika, te falsifikatore, mitomane i zadrigle šoviniste, jer su se sami legitimirali. Umjesto toga navodim dva citata Warrena Zimmermanna, američkog ambasadora u tadašnjoj Jugoslaviji, iz njegove knjige *Izvor jedne katastrofe* (Globus International d.o.o., Zagreb, 1997). U njima Zimmermann valorizira tragičnu sudbinu zemlje i vinovnike te tragedije. Evo tih navoda iz poglavlja „Kraj Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije“:

„Ovo je priča o nitkovima – nitkovima koji su krivi za rušenje multietničke Jugoslavije, za izazivanje tri rata i nesreću kojih dvadeset milijuna ljudi, nepoznato od II svjetskog rata. Kako se mogla dogoditi ova tragedija zemlji koja je prema većini kriterija bila naprednija i otvorenija od ma koje druge zemlje Istočne Europe? Moja je teza da jugoslavenska katastrofa nije u većini rezultat starih etničkih i religioznih neprijateljstava, niti je ona rezultat propasti komunizma na kraju hladnog rata, pa čak niti promašaja zemalja Zapada. Ovi su čimbenici bez pogovora pridonijeli pogoršanju, ali smrt Jugoslavije i nasilje koje je uslijedilo proizašlo je iz svjesnih akcija nacionalističkih vođa, koji su zatočili, zastrašili, prevarili, ili eliminirali svaku oporbu njihovim demagoškim planovima. Jugoslavija je bila uništena od vrha prema dolje.“ (str. 34)

U drugom citatu ovaj autor s povijesnim stavom vrednuje Jugoslaviju kao državu i sistem: „Čak i kao komunistička država bila je toliko ljupka da su britanski laburisti ljetovali u njoj u potrazi za političkom ispravnošću. Njezin politički sustav bio je dostatno nestaljinistički da nadahne oponašanje među demokratskim misliocima Zapadne Europe. Bila je vođa i utemeljitelj velikog bloka od gotovo stotinjak tzv. nesvrstanih zemalja, uživajući globalni uticaj daleko iznad njezine skromne veličine i broja stanovnika. Njezino je gospodarstvo bilo dosljedno ispred njihovih komunističkih susjeda, čak ispred Čehoslovačke i Mađarske koje su imale tradiciju zapadnjačkog gospodarstva. Ali najveća je vrednota bila uljudnost i tolerancija među narodima različite etničke pozadine i različitih povijesnih iskustava.“ (str. 24)

III specijalni prilog

VOJNA OPERACIJA „OLUJA“ I POSLIJE – Izvještaj

izd. Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, Zagreb, 2001. (obim: 294 str.)

Izvještaj HHO-a, pod gornjim naslovom, sudeći po datumu na kraju kratkog uvoda, završen je 8. travnja 1999, a kao posebna publikacija tiskan je 2001. Potpisali su ga u ime izdavača Žarko Puhovski i Nenad Popović. Izradu Izvještaja su pomogli: Institut Otvoreno društvo – Hrvatska; Švedski helsinški komitet za ljudska prava, Stockholm i Friedrich-Naumann-Stiftung, Zagreb.

Izvještaj obuhvaća dva područja pod nadzorom vojnih snaga UN: Sektor JUG i Sektor SJEVER. Oba područja se prostiru na 10.500 km² ili 18% državnog teritorija. Na tom prostoru živjelo je, prema popisu od 1991, oko 300.000 stanovnika, od čega oko 67% Srba, 28% Hrvata i 5% ostalih. Točan broj stanovnika u vrijeme VRA „Oluja“ nije poznat, zbog značajnih prinudnih migratornih kretanja na tim područjima u periodu 1991–1995. U svakom slučaju procjenjuje se da se broj srpskog stanovništva povećao u područjima oba sektora pod kontrolom pobunjenih Srba, zbog priliva prognanih Srba iz slobodnih područja Republike Hrvatske i progona hrvatskog stanovništva iz područja pod kontrolom Srba.

Sadržaj izvještaja, na početku publikacije, veoma je **detaljno strukturiran** (iako su izostavljeni neki podnaslovi) i **nagovještava** mnoštvo informacija o događajima koji su se zbivali tokom relativno kratke Vojno-redarstvene akcije „Oluja“ i znatno dužeg perioda poslije nje. Kao ilustraciju navodimo kako je sadržajno strukturirano treće poglavlje *Postupanje prema civilima – žrtvama: 1. Pojedinačna stradanja i smaknuća civila; 2. Grupna smaknuća; 3. Nestale osobe; 4. Zarobljenici*. Ili prilozi uz I dio: *Prilog prvi: Civilni ubijeni tijekom i poslije Vojne operacije „Oluja“; Prilog drugi: Slučajevi terorizma i nasilja nakon Vojne operacije „Oluja“ (izbor); Prilog treći: Slučajevi zlostavljanja (izbor)*. Uz ovo i jedna ne i nevažna napomena. Riječ „izbor“ javlja se i na drugim mjestima u ovom Izvještaju HHO-a, što indicira postojanje širih materijala o predmetu koji se tretira, koji u ovoj publikaciji nisu objavljeni.

Ukratko, izvještaj je dokumentaristički koncipiran i **snažno utemeljen na faktima**, u čemu je njegova najveća vrijednost. On vrvi sa faktima, činjenicama, podacima, opisima događaja, imenima stradalih i ubijenih ljudi, datumima i oznakama točnog vremena događaja, nazivima toponima, citatima izjava svjedoka ili žrtava nasilja, opisima psihološkog i ambijentalnog ozračja, itd. **I odista nakon čitanja taj se nagovještaj u potpunosti ostvaruje: dobije se jedna cjelovita slika i predstava o tome što se sve događalo za vrijeme te sada nazvane povijesne akcije, koja se kao takva proslavlja svake godine.**

Sve je to teško prikazati u ovom osvrtu, pa ćemo, slijedeći sadržaj, citirati tek samo neke njegove dijelove (naš izbor) i na kraju izreći neke naše ocjene i zaključke, zapravo naša mišljenja o svim tim događajima koji su predmet ovog Izvještaja HHO-a.

ODABRANI IZVACI IZ IZVJEŠTAJA HHO-a

„U UN sektoru Jug za službenog trajanja operacije 'Oluja' i u narednih 100 dana HV je (ili naoružane osobe u vojnim, odnosno policijskim odorama), unatoč tome što oni nisu davali otpor, smaknula više stotina, najmanje 410 civila. Grupna smaknuća zabilježena su u Velikom Radljevcu, Uzdolju, Gruborima, Gošiću, Varivodama, Korenici... Gotovo da, na tom području, nema sela u kojem nije ubijen ili nestao neki civil. U UN sektoru Sjever najveće su se civilne žrtve dogodile na području Banije, gdje su bile presječene i granatirane zakašnjele izbjegličke kolone, no za dio tih žrtava odgovorni su pripadnici V korpusa Armije BiH i sami srpski generali.“ (strana 9).

O civilnim žrtvama za vrijeme „Oluje“ piše i inozemni tisak, pa se tako u Izvještaju HHO navodi:

„Za vrijeme ofanzive i tijekom slijedećih 100 dana najmanje 150 srpskih civila smaknuto je po kratkom postupku, a nekoliko se stotina smatra nestalima... upozorava *New York Times*, 21. ožujka 1999, držeći kako Vlada RH nije učinila ništa ili je učinila premalo u rasvjetljavanju tih događaja.“ (str. 33)

HHO donosi detaljne informacije i podatke o 410 smaknutih i poginulih civila do kraja 1995. godine samo u **UN sektoru Jug**.

- (1) U *samom Kninu* ubijeno je dosta ljudi, no još uvijek nije utvrđen njihov broj. U gradu ili na njegovim prilazima stradalo je dosta civila iz okoline ili drugih mjesta, koji su ubijeni granatama ili su ih likvidirale prve postrojbe HV. *Ljubo Đapić* iz Biočića ubijen je kod „Nenadića pumpe“, na ulazu u Knin. U traktoru mu je bilo nestalo goriva, pa se vratio na tu benzinsku crpku. U kanalu su ga vidjeli *Jelena* i *Simo Paklar*, prilikom odlaska u camp UNCRO. Vidjeli su i više drugih mrtvih, „*već spakovanih u vreće*“ ili bez vreća. „*Vidjeli smo i ženu bez glave i mnogo pobijenih ljudi u traktorima, koji su se pokušali izvući iz Knina. Sve su bili civili...*“, govori C. T. iz Paklara u Biočićima.

Svjedoci će reći da je u dijelovima Knina bio „leš do leša“. Potom je iz Splita i Šibenika došlo 14 vatrogasnih cisterni, koji su, nakon kupljenja mrtvih, oprali ulice od krvi i tek tada se dozvolio izlazak ekipa UN-a u grad. HV je u logistici imala i pripremljene cisterne za pranje ulica i cesta na kojima je netko ubijen ili zgažen.

- (2) U *Strmicu* su hrvatski vojnici ušli, nakon granatiranja tenkovima i bornim kolima iz BiH, cestom Bosansko Grahovo–Knin. Selo je bilo ispražnjeno još 28. srpnja 1995., a ostalo tek desetak staraca. Kod M. M., radi sigurnosti, našle su se *Jovanka Mizdrak*, zvana Joka, stara 51 godinu i starica *Đuka Momić* (umrla). Vojnici su im naredili da izađu pred kuću i da sjednu na klupu. Kad su sjele jedan od vojnika je naredio Đuki Momić da sjedne, pa ustane, što je više puta ponovio. No, kako je riječ o staroj bolesnoj ženi, naređenje je izvršavala teško i sporo. No, onda je jedan rekao: „Ubij je!“ i pokazao na Jovanku Mizdrak. U nju je ispaljeno više metaka, krv je poprskala druge dvije žene, koje su se ukočile od straha, no ostale su žive. „*Ma, da je vojnik rekao Joki (Mizdrak) da sjeda i ustaje, ona je to mogla lakše, jer*

je bila mlada i zdrava, al' nije joj rek'o. Valjda se naljutio što Đuka (Momić) nije mogla brzo sjediti i ustajati. Dobro da meni nije rek'o, ja to ne b' mogla nikako, jer se jedva krećem... I onda, mi što ćemo. Kad smo vidjeli da nas vojska ne gleda, mi smo dva dana kasnije našu Joku, nekako utovarile na tačke i odvukle je tu kraj potoka i zatrpale u jamu od granate... I danas je tamo..." (M. M., aktivistima HHO, 9. travnja 1998.).

- (3) U Vrbniku, smještenom pokraj Knina uz cestu Knin–Drniš ubijeno je najmanje devet, a nekoliko je osoba nestalo. Među ubijenima je i *Lazo Damjanić*, r. 1933. „U subotu uvečer, 5. osmog legli smo u miru, kazuje njegova žena *Vesela*. Moj Lazo se ujutro (6. kolovoza 1995.) dig'o i donio malo vina za marendu. Pojeo je malo pršuta i popio čašu vina kad dođoše dva mlada vojnika sa perčinima vezanim straga. Treći je ostao na cesti. Ispalije cijeli rafal na kuću. Pitaju tko se krije u kući. Lazo, jadan, iziđe vanka. Oni ga uzeše ispod ruke i povedoše. Kad su došli na cestu... znate on je bio malo šlagiran pa je drm'o glavom... oni mu kažu: Drmaj, drmaj, nećeš zadugo. Ja jaučem. Molim: Nemojte djeco, mene samu ostavljati s ovo dvoje invalida. Oni mi doviknuše: Skloni se kurvo srpska, dok nismo i tebe. Opališe dva rafala uvis i viču: Treći će biti tvoj! Odvedoše ga... Oni su ga odma' gore, pod gorom, ubili. Naša' ga je ovaj moj jadni sin koji je puzio po zemlji da ga nađe. Tražio ga je tri dana. Treći dan naiđe auto. Pitaju me šta čekam. Velim: Očerali mi starog. Odgovoriše mi: Nećeš ga vidjeti više živa. Pitam: Oću l' ga bar mrtva vidjeti? Kažu: Ako ga potreliš naći!“ Pokopan je na kninskom groblju, nakon 16 dana. „...Kad sam došla gore... pokrijem ga, natrpam okolo stijena i metnem jednu granu preko njega. Tu je ležao 16 dana... Obećali su, ali nisu došli. Opet je 13. osmog Krešo (Čosić, op. p.) išao. Tada su rekli da će doći za četiri dana. Došli su 22. osmoga sa 'tamićem'. Jedan mali u bijelom iz Civilne zaštite kaže: 'Ajde kurvo srpska, da te slikamo'. Ja nisam htjela. On ti mene ošamari. Policajac viknu na njega: 'Pušti ženu i ovako joj je dosta'. Molila sam, kumila da ga sahrane u njegovu grobnicu koju je sam sagradio. Ne htjedoše. Strpaše ga u crnu vreću i na 'tamić'. Ja onako, iz običaja, bacih po njemu malo zemlje, a onaj mali me opet ošamari. Opet me policajac zaštitio. I tako mi je muž sahranjen pod brojem (498, op. p.), a znali su sve podatke o njemu..." (Vesela Damjanić, r. 1937., aktivistima HHO, 29. travnja 1997.)
- (4) „Kad sam čuo da pripadnik HV viče: 'Ubio sam još jednog, moramo ga spaliti dok ne dođu promatrači', a kroz prozor sam vidio jednog časnika kako viče: 'Ne pucaj više, majku ti, ubit ću te!' Shvatio sam da se nešto događa. Sišao sam dolje i našao brata ubijenog, a majku da se guši od rane na vratu. Podigao sam je i ona je u jednom momentu došla k sebi. Na moja pitanja samo je kimala glavom. Pokazivala je rukom da bježim i tražila vode. Uskoro je izdahnula. Ocu je metak prošao kroz ušnu školjku i zabio se u ekran televizora.“ (Strana 41).
- (5) „Žena Sava, r. 1917. našla je muža *Todora Savića*, r. 1908. mrtvog u košinjcu. Na vratima noge, glava put unutrašnjosti. Pijetao povrh glave. Podignem glavu, a ruke krvave. Razdrljim majicu da vidim, da nije zaklan,

nije. Izgledalo je kao da je bajonetom ubijen. Sve su džigerice ispale. Iskaspjen po stomaku... Ja vam ne mogu reći kako je to izgledalo... Istog dana, hrvatski su joj vojnici zapalili gornji dio kuće, zapalili staru kuću, te staju u kojoj su izgorjele i tri stelne krave. Nešto kasnije došla su dva vojnika, zlostavljali su je, naslanjali na rame automat i tako pucali prema kući, tražili oružje, tražili sinove i oteli joj neke predmete.“ (Strana 43).

- (6) „Potom su vojnici palili susjednu kuću. Ona je pusta već 20 godina. Palili su žito. Sva sijena koja smo u polju imali, sve su redom zapalili... Pucali su, ubijali stoku..., a onda propisno kao vojnici, postrojili se i otišli.“ (Strana 47)
- (7) „Cijelo selo je bilo osvijetljeno. Tri starije žene koje su još bile tu ili su se tek vratile u selo, pokazale su nam sve zgrade koje su još gorile. Stoka je bila u zapaljenim zgradama. Pet ili šest svinja je ležalo ubijeno. Kada smo se te večeri vratili u selo da vidimo kakva je situacija, pokazali su nam tijela ljudi. Jedno je tijelo bilo starijeg muškarca (Miloš Grubor, r. 1915., op. P. M.) u sobi kuće koja je dijelom bila izgorjela. Na sebi je imao pidžamu i ležao je u lokvi krvi kraj kreveta... Ustrijeljen je iza uha, a metak je izašao kroz grlo. Malo dalje bila je još jedna kuća sa tijelom na podu prostorije. Nismo mogli vidjeti o kome se radi. (Jovo Grubor, r. 1930. op. P. M.) Čovjek koji je razgovarao s nama rekao je da je donio tijelo tijekom popodneva dok nismo bili ovdje. Kada je okrenuo tijelo prizor je bio zastrašujući. Njegovo grlo bilo je prerezano na dvoje...“ (Alan Roberts, glasnogovornik UN-a *Glasi Amerike*, 11. rujna 1995). (Strana 53)
- (8) „Časnik češkog bataljona UNPROFORA, smještenog u Korenici, izvjestio me da je u nedjelju, 5. kolovoza 1995. primijećen 21 srpski civil kako uz bazu Češkog bataljona bježe ispred hrvatskih vojnika. Kasnije su češki vojnici čuli neljudsko vrištanje i pucnjeve. Možda je samo slučajnost da se podudaraju brojke od 21 civila i 21 groba bez imena...“ (Robert Fisk, *The Independent*, 5. rujna 1995.) Na koreničkom groblju, sada potpuno zapuštenom, ima 21 NN nadgrobna oznaka. To je čudno, jer su, bar u nekim slučajevima bila poznata imena ubijenih. Primjerice, profesor tjelesnog odgoja, Zdravko Sovilj, sklonio se u bivač vojnika UN-a. HV je tražila da im se, na kratko izruči, „samo radi razgovora“, odnosno traženja nekih informacija. UN-vojnici su Z. Sovilja izručili, dobivši uvjerenje da će, nakon razgovora biti vraćen. To se nije dogodilo.
- (9) HHO pismeno je zamolio povjerenika vlade Petra Pašića u Kninu, da im pomogne u traženju nekih osoba u selu Otonu a on je odgovorio: „Imam važnijeg posla, nego da po Krajini skupljam srpske leševe!“ (Strana 59)
- (10) Tragizam je u tome što je vojnicima u pojedinim vojnim postrojbama otvoreno ili zaobilazno rečeno: „Zarobljenika nema!“ „Svjedoci vojnici HV izjavili su kako su zarobljeni, ne samo vojnici već i civili morali biti ubijeni jer nije organiziran prihvati.“ (Strana 61)
- (11) Groblja kao fundamentalna baština svake zajednice bila su za vrijeme akcije posebno čuvana jer se tako moglo sakrivati broj i imena žrtava. Pristup grobljima, neposredno nakon akcije „Oluja“ nije dozvoljen nikome. To je

osiguravala civilna policija i u tome je bila neumoljiva. Groblje u Gračacu, dugo je nadzirala vojna policija. Da je nadzor nekog od navedenih groblja bio i opasan po život, pokazuje primjer Gračaca. Na djelatnike UNCIVPOL-a 15. kolovoza 1995. na tome groblju je otvorena snajperska vatra. Dan kasnije na promatrače je iz pravca Velebita ispaljeno pet snajperskih metaka, a 8. rujna 1995. vojna i civilna policija grubo su odbile bilo kakav pristup groblju. Tako se postupilo i 30. rujna 1995. prema ekipi HHO-a.

- (12) „Gračac: Promatrači su na ovo groblje prvi put uspjeli doći tek 15. kolovoza 1995. godine.“ Grobovi se navode u šest redova, obilježeni sa NN a ponegdje i imenima, sa najvećom numeracijom 753 NN. (str. 66–67)

Na groblju u Gračacu pokopavani su mrtvi sa širokog područja, čak i iz Dalmatinske zagore, koju od ovog mjesta dijeli Velebit. Primjerice, u Gračacu su, pod rednim brojevima 397 i 398 pokopani *Miljka* i *Mijat Gagić* iz Zelengrada, starci koji su ostali kod svoje kuće, a potom zaklani na kućnom pragu. Tijela su im razvlačile životinje. Njihov sin Đuro, koji odavna živi i radi u Ljubljani, jedino je znao da su ostali kod kuće. Godinu dana je vodio borbu da dozna što se s roditeljima dogodilo i gdje su pokopani. Nitko mu nije htio odgovoriti, slali su ga iz Obrovca u Zadar, iz Zadra u Obrovac, potom u MUP RH i kojekuda. Pregledao je sva okolna groblja, ona u Zadru i Šibeniku, čak Kninu, dok na groblje u Gračacu, *gore preko Velebita u Lici* nije ni pomislio. Ipak, uspio je doznati da su mu roditelji, baš *preko Velebita* pokopani. Zašto?

- (13) Moguće lokacije masovnih grobnica:

„Osim da je kninsko gradsko groblje velika (možda i najveća) masovna grobnica, na području bivšeg UN sektora Jug navodno su se masovna ukapanja desila i na sljedećim lokacijama: jama G. na području Donjeg Lapca; jama G. na području Kistanja; predio zvan K. nedaleko Drniša; deponija bivšeg k; područje Š.j.; C.z.; periferija G.; J.; G. kod Korenice; H; jama O.; deponij kod Z; L.P.S., B., P., V, P... Dakako, uz svaku ovu lokaciju može se staviti i upitnik, jer je moguće da su neke od jama, ako su tu i postojale, mogle nestati, kao što se to već ranije na nekim mjestima i događalo.“ (str. 76)

U Izvještaju se pouzdano zaključuje, da „broj žrtava premašuje broj križeva iz vremena akcije 'Oluja' na grobovima.“ (Strana 77).

- (14) Na tome području teško su stradala i druga mjesta: Mazin, Bruvno, Mogorić, naročito Ploča, gdje je većina kuća zapaljena. B. J. nije otišao u izbjeglištvo. Paljenje i izgaranje svoje kuće promatrao je iz obližnjeg šumarka. Zapaljena je i rodna kuća *Nikole Banjeglava*, koji živi u Karlovcu, a u toj kući već deset godina nije bilo nikoga. U obližnjem Mogoriću, po povratku je *Mirko Đaković* našao samo zidove svoje kuće. Kuća *Slobodana Đakovića* je samo nagorjela, što znači da netko nije obavio posao kako je valjalo. Kuća *Stane Čanković*, izgorjela je 6. siječnja 1997, a i ona s njom. Više od polovice objekata zapaljeno je i u selima Ličko Petrovo Selo, Novo Selo, Arapov Dol... Kuće u Škarama, Mokrom Polju i u dvadesetak drugih sela, gorjele su i minirane i narednih godina. Policija u nijednom slučaju nije otkrila počinitelja... (str. 93).

- (15) U Bjelopolju, kraj Korenice, ostao je kod kuće, jer je kako sam kaže „u petak u šest popodne slušao Tuđmana kako kaže da možemo ostati i da nam se ništa neće dogoditi“, *Mileta Amić*. U kuću su mu, 7. kolovoza 1995. oko 20,30 sati ušla tri hrvatska vojnika *do gola* ošišanih glava. Pucali su i tukli pse. Jedan ga je nazvao *četnikom*, a drugi *barabom*. Pitali ga ima li pušku, i zašto je ostao. Kad ih je upozorio da slabije čuje, jedan mu reče: *Sad ćeš bolje čuti kad ti odrežemo uvo*, pa izvadi nož i stavi mu pod vrat. Uto je naišla njegova žena, prestrašila se, vrisnula i pobjegla. Oni su se trgnuli, izašli van, a potom pucali po kravama. Sutradan, kad se vraćao s ispaše, našao je kuću demoliranu i sve razbacano. Žene nije bilo. Nakon dužeg traženja našao ju je kako se trese od straha u žbunju. Više nije progovorila i nakon tri dana je umrla. (Strana 95).
- (16) „Glavni problemi stanovnika Kistanja su sustavna pljačka, maltretiranja i prijetnje koje vrše doseljenici u Kistanje. Tako je 12. travnja 1997. izvršena provala u kući *Desanke Katalenić*, kada je većina stvari pokradena, a ostatak uništen. U kuću *Dušana Zjalića* provaljeno je 14. travnja 1997. U oba slučaja postoji sumnja da su provalu i pljačku izvršili Hrvati iz Janjeva. Policija je bila na uviđaju no nakon toga nije ništa učinjeno. *Luka* i *Milka Jelenović* stalno su izloženi prijetnjama i maltretiranju. Prema navodima svjedoka tim ljudima naseljenici često upadaju u kuću. Jedan od njih je prijetio M. Jelenović: *Ja sam ustaša!... Najprije ću ubiti tebe, a starog ću ostaviti za kasnije!* (Aktivisti HHO, 11. travnja 1997, str. 99).
- (17) „U Karinu je 23. kolovoza 1996. minirana pravoslavna crkva. Sravnjena je sa zemljom...“ (str. 99, 100).
- (18) „U selu Pišać, Krbavsko polje kraj Korenice, 25. lipnja 1996. od mine iznenađenja poginuo je *Dušan Cvijanović*, r. 1926. Teško je ranjen *Đuro Masnikosa*, r. 1932., a lakše *Nikola Cvijanović*, r. 1919. i sin *Dušana Cvijanovića*, *Nikola*, r. 1953., koji živi u Zagrebu. U blizini obiteljske kuće okopavali su krumpir i aktivirali nagaznu minu. Njezina eksplozija ubila je i konja, koji je vukao „okopač“. (str. 100).
- (19) „U samom Očestovu, unutar sela, čuo bi se pokoji pucanj i zveket stakla. Vojnici su bili zauzeti izvlačenjem bijele tehnike: frižideri, šporeti i ostalo, bili su postavljeni uz samu cestu. Neki televizori i namještaj također. Poslije je došao neki kamion marke FAP, a interesantno je da nije imao tablice HV, već šibenske ili zadarske. Jedna strana na kamionu bila je spuštена i bio je prazan. U njega su stavljali bijelu tehniku i namještaj. Kuća u kojoj sam bio bila je spaljena, pa na nju nisu obraćali pažnju. Iskoristio sam priliku kada nitko nije gledao i prešao sam cestu...“

Tako se postupalo u svim mjestima koja su sistematski paljena. Najprije je vojska, pred kuće iznijela sve što je vrijedilo, što bi odvezli civilni ili vojni kamioni, a potom bi se kuće palilo.

Primjer: Ekipa ECMM, 21. rujna 1995.

„Prvih sto dana značilo je svakodnevnu pljačku, prijetnje, zlostavljanje. Bezbradice: Ostalo je 14 Srba. Prošli tjedan ukradeno je: dvije krave, devet pršuta, 10 ovaca, 11 svinja.

Radučić: *ostalo je 27 Srba. Četiri su nedavno umrla prirodnom smrću. Lokalnu staricu su 16. studenog zlostavljala trojica mladića u civilu (imali su laki kamion). Pokrali su joj nove prozore, vrata, alat i jednu svinju...*

Ervenik: *ostalo 22 Srba. U 13,20 lokalna policija zaustavila je automobil zastava 101 zelene boje (ZD 101 H) sa tri svinje na prikolici. Deset minuta kasnije vidjeli su vozilo sa svinjama kako ide prema Obrovcu...*

- (20) „S obzirom da su do kraja 1995. vojska, a potom pljačkaši odvezli iz sela svu stoku, sve vrijednije kućanske i poljoprivredne alate i aparate, na red dolazi druga imovina. Počeli su skidati prozore i vrata s nekih kuća, željezne ograde, voze đubar, sijeno koje nije zapaljeno, a nama stalno prijetite, pa naš strah nije ništa manji nego poslije 'Olujе' 1995. godine...“ (str. 107)
- (21) „Dozvoljava se i otimanje nekretnina – zemlje. Najpoznatiji je slučaj naseljenice iz Vojvodine Irene Cindrić, zvane 'Mađarica' u zaseoku Raškovići, kraj Knina. Njoj je Knin 'dodijelio' oko 500 jutara tuđe zemlje na 'privremeno' korištenje. Dobila je, ne samo zemljišne parcele onih koji su izbjegli u SRJ, već i onih koji žive u drugim dijelovima Hrvatske ili kod svojih kuća. No, kad je 'Mađarica' preoravala njihove njive, čak i vrtove, rušeći ograde i sijekući voćke, iz kuća nisu smjeli ni izaći, a kamoli se tome suprotstaviti. Kad bi to prijavili policiji, u prisustvu policijskih patrola, vlasnici su bili najgrublje verbalno zlostavljani, a 'privremena' korisnica im je pod nos gurala rješenja kako je njihova zemlja sad njoj na raspolaganju. Do danas nikome uzurpirana parcela nije vraćena.“ (str. 109–110).
- (22) „Srpske žrtve su znatno veće. Samo na području bivšeg UN sektora Jug, stradalo je, što u samoj akciji, što u narednih 100 dana, oko 600 civila i ne utvrđen broj vojnika, od kojih su neki strijeljani nakon predaje ili zarobljavanja. HHO u ovom izvještaju donosi imena 410 žrtava, a ima registrirano još oko 100 stradalih civila s nepotpunim podacima i veliki broj nestalih osoba.“ (str. 129)
- (23) – „**Milan (Smilje) Marčetić**, (m) Srbin, r. 15. siječnja 1948., bolesna osoba. Izvela ga 29. rujna 1995., oko 17 sati, iz kuće dva hrvatska vojnika i ubila s četiri metka u grudi, 150 metara daleko od kuće. Majka gledala smaknuće. Pokopan na mjesnom groblju.“ Zrmanja. (str. 140)
- (24) – „**Nikola Panić**, zvan Nikica, (m), Srbin, r. 1935. Njegova glava pronađena je 50 metara dalje od tijela.“ (U fusnoti: „S njegovom glavom vojnici su igrali nogomet“), Golubić. (str. 142)
- (25) – „**Stevo Manojlović**, (m), Srbin, r. 1940. (muž) i njegova žena **Ruža Manojlović**, (ž), Srpkinja, r. 1937. ubijeni su u zadružnoj trgovini 6. kolovoza 1995. predvečer, u Mokrom Polju, kamo su se sklonili. Masakrirani su a potom zapaljeni. Nakon 40 dana pokopani u Kninu bez imena.“ (u fusnoti: „Ruža Manojlović najprije je silovana pred očima muža Steve. Nakon odvoženja njihovih posmrtnih ostataka, na mjestu likvidacije ostala je Ružina desna ruka.“), selo Ivoševci. (str. 143)
- (26) – „**Manda Tišma**, (ž), Srpkinja, stara oko 65 godina. Ubijena 9. kolovoza 1995. iz vatrenog oružja pred kućom. Ubio ju je vojnik Željko Šunjerga. Na Županijskom sudu u Zadru je oslobođen opuzbe.“ (U fusnoti: „Željko

- Šunjerga ... je istu zatekao na putu i imala je ruku ispod pregače, pa je on mislio da ima pištolj u ruci.“), selo Ivoševci. (str. 144)
- (27) – „**Savo Šolaja**, (m), Srbin, nepokretan. Zapaljen živ u kući 6. kolovoza 1995. Njegova je kuća prva u selu zapaljena“ – Očestovo. (str. 146)
- (28) – „**Mirko Šupeljak**, (m), Srbin, ubijen 6. kolovoza 1995. i ubačen u gusteru. Pokopan u Kninu.“ Pađane. (str. 147)
- (29) – „**Milica Starčević**, (ž), Srpkinja, rođena 1934. ili 35., učiteljica, ubijena, ne zna joj se za grob.“ – Plavno. (str. 148)
- (30) – „**Savo Vukmirović**, (m), Srbin, star oko 73 godine, zapaljen s kućom. Bio je bolestan.“ – Vrbnik. (str. 151)
- (31) – „**Dušan Vukadin, zvan Duško**, (m), Srbin, r. 1947., ubijen kod svoje kuće, gdje je i pokopan. Prije toga je pretučen i 5. kolovoza 1995. između 17 i 18 sati, strijeljan.“ Vrbnik. (str. 151)
- (32) – „**Danica (Dane) Hrkalović**, (ž), Srpkinja, r. 1912. zapaljena s kućom.“ Doljani. (str. 156)
- (33) – „**Cuka (Laze) Novković**, (ž), Srpkinja, r. 1906., smrt u listopadu 1996. u nejasnim okolnostima. Razvlačili je psi.“ – Mogorić. (str. 158)
- (34) – „13., 14. i 15. lipnja 1996. **Milan Bujić**, (m), Srbin, bio je izvrnut zlostavljanju četvorice muškaraca u zelenim vojnim odorama, koji su u selo došli terenskim vozilom marke Land Rover. Kad su odlazili uzeli su mu dva konja i ždrijebe.“ – Neteka (Donji Lapac). (str. 178)
- (35) „Oko 10. kolovoza 1995. šest vojnika zlostavljalo je **Nadu Crnčević**, (ž), Srpkinju, r. 1945. Pokušali su je gurnuti u bunar, a u kući su sve ispreturali i noževima isjekli jastuke.“ Na odlasku su joj rekli da bude sretna što među njima nije bilo Stipe Škara, koji ako nema ljudi za ubijanje ubija stoku.“ Biočić (Drniš). (str. 178)
- (36) „6. kolovoza 1995. vojnici 'u maskirnim šeširima' su kod kuće zatekli **Milana Bjelanovića**, zvanog Miško, koji nije otišao sa zbje gom. Oko 30 vojnika ga je šamaralo, vrijeđalo, nazivali ga četnikom, prijetili klanjem. Udarali su ga i puškama i nogama, a potom stvarno htjeli zaklati, ali su vojnici na cesti zaustavili drugu mušku osobu, koju su također zlostavljali, a potom zaklali. 'Zatišje' je iskoristio, skočio kroz prozor i pobjegao, te se, sve do odlaska vojske krio. Kuću su mu zapalili.“ – Kistanje. (str. 181)
- (37) – 27. svibnja 1997. oko 16 sati **Bošku Traživuku**, (m), fizički je zabranjena dalja obrada vrta i daljnje uređivanje spaljene kuće za stanovanje. Razlog isti: kuća i zemlja sada je u vlasništvu Janjevaca.“ – Kistanje. (str. 182)
- (38) – U cijeloj Krajini je obilje uzurpativnih katastarskih, falsificiranih i utuživih radnji. Na sve torture žrtvama je zabranjena pritužba. „Ako obavijestiš policiju metak je tvoj!“ priprećeno je **Mariji Barišić**. (str. 187)
- (39) – „10. kolovoza 1998. hrvatski vojnik zvan Čovo iz Medvjede, silovao je uz prijetnju oružjem **Jovanku Gavranović**, (ž), Srpkinju.“ – Obrovac. (str. 189)
- (40) – „16/17. listopada 1996. noću, u Područnom uredu HOMO iz Pule, pretučena voditeljica te organizacije Mirjana Galo. Napao ju je Siniša Glušac iz Vrhovina.“ (str. 190)

UN sektor Sjever

- (41) – „Izbjeglička kolona na području Banije u više navrata presječena je granatiranjem kojom prilikom je zabilježen veliki broj žrtava. No, žrtava je bilo u selima gdje je vjerujući da im se neće ništa dogoditi ostao dio stanovništva, uglavnom starije životne dobi. No, dolaskom HV-a u selima je ubijeno ili nestalo 187 osoba. Tako je u nekim mjestima od ukupnog broja osoba koje nisu napuštale svoje kuće njih gotovo 80% ubijeno.“ (str. 201)
- (42) – „Bio sam u koloni koja je zaustavljena kod Žirovca, na putu prema Dvoru. Vojnici i tenkovi počeli su pucati po koloni. Ljudi su se razbježali, a oni koji nisu uspjeli pobjeći ubijeni su. Tenkovi su gazili preko mrtvih tijela po cesti. Tu je bilo puno mrtvih, bilo je tu staraca od 80 godina. Tamo su ubijeni s prsa **Boško Klipa i Jovo Grković**, obojica civili, a jednog čovjeka su natjerali da ide na uzbrdicu prema tenku. Kad je krenuo vojnik ga je prorešetao iz puške. Na brdu je bila muslimanska vojska a na cesti hrvatska. Na amblemima vojnika pisalo je 'Gromovi'. Razvrstali su muškarce, posebno one koji su rođeni prije 1935., a posebno one koji su rođeni nakon 1935...“ (svjedok A. E., Plaški, str. 203).
- (43) – „Oдавде je kolona krenula 5. kolovoza 1995. Išli su pravcem Cetingrad–Banja Luka. Prema Cetingradu bilo je bombardiranja. Kolona je bombardirana kod RIZ-a od Hrvatske vojske. Tamo su neki ljudi nastradali. Jedna žena je tamo poginula, a ranjena je i majka moga supruga.“ (Svjedokinja A. F. Slunj, str. 203).
- (44) – „Bili smo sagnani kod neke kuće, poviše bolnice u Glini. Zora (**Zorka Maslić**) je stajala pokraj kolone, a tada ju je jedan hrvatski vojnik prorešetao rafalom iz puške. Svi su imali uniforme. Bilo je tu 8–10 vojnika. Bilo je to u nedjelju (6. kolovoza 1995.) u suton. Kad je Zora pogođena, ja nisam smio ni pogledati u nju. Tu je bilo žena, djece, oko 50 ljudi. Bilo nas je za šest autobusa. Odveli su nas u neku zgradu kod bolnice u Glini. Tamo smo bili dan i noć.“ (Svjedok A. G., Gvozd, str. 205)
- (45) – „**Desanka (Miloša) Božić**, (ž), Srpkinja, r. oko 1923. Budačka Rijeka 108, općina Karlovac, županija Karlovačka. Krenula je u izbjeglištvo 6. kolovoza 1995., a poginula je na području Žirovca, kada je pogođena granatom bačenom iz aviona.“
- (46) – „**Đuro (Nikole) Grba**, (m), Srbin, r. 1938., u Slušnjici, Slušnjica bb, općina Slunj, županija Karlovačka. Na ulazu u Dvor pogodila ga je granata, bačena iz aviona, uslijed čega je poginuo.“ (str. 209).
- (47) – „**Dragica Basara**, (ž), Srpkinja, stara preko 80 godina, Štakorovica, općina Vojnić, županija Karlovačka. Nestala je između 6. i 8. kolovoza, negdje na području Gline. Prema navodima svjedoka, nestala je kada je kolona napadnuta od strane pripadnika Hrvatske vojske koji su se ljudima približili jer su na uniformama imali oznake srpske vojske. Kada su se približili koloni skinuli su te oznake a ispod njih su bile oznake hrvatske vojske. Pretpostavlja se da je u tom naletu poginula.“ (str. 210)
- (48) – „**Stevan (Nikole) Komadina**, (m), Srbin, r. 1930, Bović 30, općina Gvozd, županija Sisačko-moslavačka. Bio je u izbjegličkoj koloni koja se

6. kolovoza kretala u pravcu Glina–Dvor. Nakon što je, na predjelu kod mjesta Maje, kolona zaustavljena, dva tenka hrvatske vojske su zapucala po koloni. On je pogođen gelerom, a njegovo tijelo ostalo je pored ceste.“ (str. 214)
- (49) – „**Jovan (Milovana) Grubješić** (m), Srbin, r. 1948., Kestenjak 7, općina Duga Resa, županija Karlovačka. Ostao je u selu za vrijeme 'Oluje'. Dana 4. kolovoza 1995. godine pripadnici Hrvatske vojske bacili su mu bombu u kuću te je tada preminuo. Pronađen je mrtav pred kućom.“ (str. 221).
- (50) – „**Danica Dmitrović** (ž), Srpkinja, r. 1930., Donji Skrad 27, općina Duga Resa, županija Karlovačka. Dana 6. kolovoza 1995. godine šest pripadnika Hrvatske vojske uhvatili su Danicu Dmitrović, te su je odveli u kuću gdje je dan prije zaklano petoro ljudi, među njima i suprug Danice Dmitrović. Nakon toga odveli su je u voćnjak uz kuću, te su je tom prilikom silovali. Nakon toga živu su bacili u bunar, gdje se utopila.“ (fusnota 5: „Danica Dmitrović je dan prije svoje smrti, prije nego su poklane osobe s kojima se skrivala, uspjela pobjeći vojnicima Hrvatske vojske, dok je njen muž ostao u kući gdje je i zaklan. Dan nakon toga Danica Končalović je ubijena, pretpostavlja se od strane istih osoba koje su ubile pet osoba koje su se nalazile u kući na adresi Donji Skrad 46.“ Fusnota 6: „Leš Danice Dmitrović, pronašla je mještanka, u prosincu 1995. godine. To je javila Međunarodnom crvenom križu u Vojniću, a oni karlovačkoj policiji. D. Dmitrović je pokopana na Kosijerskom groblju uz grob Dušana Mandića.“ (str. 222).
- (51) – „**Kata Dmitrović**, (ž), Srpkinja, r. 1914., Donji Skrad 26, općina Duga Resa, županija Karlovačka. Dana 5. kolovoza 1995. godine šest pripadnika Hrvatske vojske ušlo je u kuću na adresi Donji Skrad 46, te su tom prilikom zaklali Katu Dmitrović sa još četiri osobe koje su se u kući sklonile.“ (str. 222).
- (52) – „**Vladimir (Cvijana) Bunčić**, (m), Srbin, r. 1907. u Čatrnji, Čatrnja 33, općina Karlovac, županija Karlovačka. Ostao je u selu za vrijeme 'Oluje'. Pronađen je mrtav, polomljenih kostiju u prosincu 1995. Točno vrijeme ubojstva nije poznato. Sin ga je sahranio u dvorištu.“ (str. 223).
- (53) – „**Cvijan (Miloša) Matijević**, (m), Srbin, r. 1924., Bijeli Klanac, općina Karlovac, županija Karlovačka. Za vrijeme 'Oluje' skrivao se, zajedno sa Desankom Matijević, u šumi. U selo su se vratili odmah nakon 'Oluje'. Dana 15. ili 16. kolovoza 1995. godine ubijeni su u dvorištu svoje kuće. Nakon toga su spaljeni. Kostu su im pronađene, te su ostaci pokopani od strane nadležnih organa.“ (str. 223).
- (54) – „**Mileva (Branka) Grba**, (ž), Srpkinja, stara oko 37 godina, Lička Jasenica 169, Plaški, Županija karlovačka. Bila je mentalno bolesna osoba. Za vrijeme vojne akcije 'Oluja' ostala je u selu. Nekoliko dana nakon boravka Hrvatske vojske u selu, pronađena je ubijena u svojoj kući.“ (str. 224).
- (55) – „**Vaso (Dragoja) Obradović**, (m), Srbin, r. 1927. u Crnom Vrh, Crno Vrelo 9, općina Slunj, Županija karlovačka. Ostao je u selu za vrijeme trajanja vojne akcije 'Oluja'. Nađen je ubijen kod Veljunske Gline.

- Pretpostavlja se da je ubijen 5. kolovoza 1995. godine od strane pripadnika Hrvatske vojske.“ (str. 225).
- (56) – „**Danica Čanak**, (ž), r. oko 1920. u Ćorama, Ćore, općina Dvor, Županija sisačko-moslavačka. Ostala je u selu za vrijeme vojne akcije 'Oluja'. Negdje iza 6. kolovoza 1995. u njenu kuću upali su vojnici (svjedok nije znao reći sa sigurnošću o kojoj se vojsci radi), namjeravajući joj oteti stoku. Kad se suprotstavila oni su je ubili.“ (str. 228).
- (57) – „**Ljuban (Stojana) Durman** (m), Srbin, r. 1924., Paukovac 8, općina Dvor, Županija sisačko-moslavačka. Zapaljen je u svojoj kući tijekom akcije 'Oluja'. Ljuban Durman je sa još nekoliko stanovnika ostao u selu. Bio je invalid i kretao se pomoću štaka. Između 9. kolovoza i 6. rujna u selu su boravile jedinice Hrvatske vojske. Za to vrijeme spaljeno je gotovo cijelo selo, uključujući i kuću Ljubana Durmana.“ (str. 228).
- (58) – „**Ljuba Đurasinović**, (ž), Srpkinja, stara oko 70 godina, r. u Dvoru, Čavlovica, općina Dvor, Županija sisačko-moslavačka. Ostala je u selu za vrijeme trajanja vojne akcije 'Oluja'. Zaklali su je pripadnici 5. korpusa vojske BiH 5. kolovoza 1995. kada su ušli u selo.“ (str. 229).
- (59) – „**Danica Ivelić** (ž), Hrvatica, stara oko 65 godina, Sakcinskog 1, Dvor, Županija sisačko-moslavačka i njen suprug Nedjeljko Ivelić (m), Hrvat, star oko 60 godina Sakcinskog 1, Dvor, Županija sisačko-moslavačka, ubijeni su od pripadnika srpskih paravojnih formacija prilikom povlačenja iz Dvora. Nedjeljku je bila razmrskana glava, dok je Danica bila silovana a potom zaklana. Nađena je u svojoj kući.“ (str. 229).
- (60) – „**Slavka Knežević**, (ž), Srpkinja, stara oko 70 godina, zaselak Kirišnica, Šakanlije, općina Dvor, Županija sisačko-moslavačka. Ostala je u selu za vrijeme akcije 'Oluja'. Ubijena 12. kolovoza 1995. godine u dvorištu svoje kuće. Pretpostavlja se da su počinitelji djela pripadnici Hrvatske vojske.“ (str. 229).
- (61) – „**Stevo (Milana) Kopač**, (m), Srbin, star oko 65 godina, Blatuša, općina Dvor, Županija sisačko-moslavačka. Ostao je u selu za vrijeme vojne akcije 'Oluja'. Nekoliko dana nakon 'Oluje', uputio se biciklom prema Glini. Na putu, u selu Viduševac, 8. ili 9. kolovoza 1995. godine je ubijen. Ne zna se gdje je pokopan.“ (str. 229).
- (62) – „**Stana (Đure) Lazić**, Srpkinja r. 1908. u G. Selištu, Hajtić 11, općina Glina, Županija sisačko-moslavačka. Za vrijeme akcije 'Oluja' ostala je u svom selu. Hrvatska vojska u selo je ušla 6. kolovoza 1995. godine. Istog dana mještane koji su ostali u selu, pripadnici HV-a odvodili su u sabirne centre. Tom prilikom susjeda Stane Lazić vidjela je kako u njenu kuću ulazi hrvatski vojnik. Kad su se mještani vratili u selo, 10. kolovoza 1995. Stanu Lazić su pronašli ubijenu u njenoj kući. Ležala je ubijena na krevetu u kuhinji.“ (str. 232).
- (63) – „**Vujo Lončar**, (m), Srbin, star oko 80 godina, V. Obljaj, općina Glina, županija sisačko-moslavačka. Za vrijeme akcije 'Oluja' nije napuštao selo. Nekoliko dana nakon 'Oluje' zapaljena mu je kuća, a pretpostavlja se, pošto se o njemu od tada ništa nije čulo, da je zapaljen u kući.“ (str. 232–233)

(64) – „**Slavko (Nikole) Mišćević**, (m), Srbin, r. 1936. u Buzeti, Buzeta, općina Glina, županija Sisačko-moslavačka. Tijekom vojne akcije „Oluja“ nije napuštao selo. Ubijen je 14 dana nakon 'Oluje' kada su u selu boravili pripadnici Hrvatske vojske. U selo su 6. kolovoza 1995. prvi ušli pripadnici 'Gromova', međutim prema iskazu svjedoka Slavka Miškovića nisu ubili oni, nego pripadnici Hrvatske vojske koji su u selo došli 14 dana nakon 'Oluje'. Njegovo tijelo nikada nije pokopano, već su ga raznijele svinje.“ (str. 233).

* * *

1. Ovaj Izvještaj Hrvatskog helsinškog odbora jedinstven je „pisani dokumentarac“ o događajima u akciji „Oluja“ i neposredno poslije nje. Sličnih istraživanja u nas još nema, izuzev prethodno prikazanog rada V. Obradovića. Originalan je po tome što ne registrira žrtvu samo imenom i prezimenom, nego daje i kratak opis kobnog smrtnog čina, kao i drugih oblika nasilja i kriminalnih radnji, poput pljački i paljenja kuća i razaranja infrastrukture naselja, i dr.

Čvrsto je utemeljen na činjenicama koje su prikupili njegovi aktivisti na terenu i na svjedočenjima civilnih žrtava, kao i na izvorima informacija vojnih snaga UN koje su bile raspoređene na tom području. Kao takvo ono je jedinstveno, autentično i vjerodostojno. Međutim, i kao takav, ostao je gotovo nepoznat u našoj javnosti. Mediji ga nisu zabilježili, citirali, komentirali i dali svoj sud o njemu. Postavlja se sasvim opravdano pitanje: Zašto? Vjerojatno zbog njegovog sadržaja, o čemu samo djelomično govori i ovaj naš sažetak tog Izvještaja sa odabranim ilustrativnim citatima iz njega.

2. Ovaj Izvještaj HHO potvrđuje i dokazuje da su u akciji „Oluja“ počinjeni brojni zločini nad nedužnim i nemoćnim autohtonim srpskim stanovništvom. Samo u Sektoru UN Jug ubijeno je 400, odnosno zajedno sa Sektorom UN Sjever, oko 600 srpskih stanovnika svih uzrasta. To nisu pojedinačni i akcidentalni slučajevi nego masovna ubojstva, koja po razmjerima prevazilaze sve slučajeve pogubljenja civilnog stanovništva obiju zaraćenih strana na raznim stratištima tokom građanskog, odnosno domovinskog rata, kao što su Medački džep, Gospić, Sisak, Vukovar, Škabrnja, istočna Slavonija i dr.

Međutim, nikada se neće saznati točan broj žrtava, jer „mnoge žrtve za koje se pouzdano zna da su nastradale tijekom operacije 'Oluja' nisu propisno sahranjene, a nerijetko žrtve uopće nisu bile sahranjene već su leševi ostali na mjestu stradanja, gdje su bile rastrgane od životinja koje su lutale po selima.“ (str. 245).

3. Ono što fascinira odnosno ostavlja duboki trag u svijesti i psihi svakog onog tko pročita spisak i kratak opis smrtno stradalih srpskih stanovnika u ovom Izvještaju HHO-a, jeste ekstremni brutalitet i nečovječni postupak prema žrtvama od strane egzekutora tih zločina, koje se često i konkretno identifikira u Izvještaju. To u velikom broju slučajeva nisu obična strijeljanja bojevom municijom iz različitih vrsta oružja, nego prava sadistička i nečovječna predsmrtna mučenja, koja graniče sa divljaštvom poremećenog uma, sve do

ekshibicionističkog (termin koji je upotrijebio istraživač zločina sociolog i kriminolog V. Obradović, vid. opš. u prethodnom prikazu) izivljavanja, kao što je igranje nogometa sa odsječenom glavom nedužne žrtve.

4. Postoje čvrste indicije, sasvim realne i moguće, da je cijeli opisani postupak prema nedužnom civilnom srpskom stanovništvu bio unaprijed planiran i organiziran. One su vidljive i u samom tekstu Izvještaja. Bez šire elaboracije, navodimo samo one, po našem mišljenju, najznačajnije:

- nepredviđeni, odnosno nepostojanje, prihvatnih zbirnih centara za zarobljene vojnike srpske paradržave i za civilno srpsko stanovništvo koje je ostalo u svojim kućama;
- kontrola i vojno stražarsko osiguranje svih grobalja na zaraćenom području od strane hrvatske vojske;
- dozvoljeno potpuno slobodno ponašanje „egzekutora“ u vojnim i policijskim odorama, bez nadzora i sankcija od svojih nadređenih starješina;
- lažni pozivi srpskom civilnom stanovništvu da ostane u svojim kućama;
- oružani napadi na srpsko civilno stanovništvo, koje je u kolonama napuštala zaraćeno područje; i dr.;

5. Svi opisani događaji tokom i poslije „Oluje“ bili su u funkciji provođenja potpunog etničkog čišćenja metodom „spaljena zemlja“. „Načelo, u pozadini ovih besmislenih paljenja, dovodi se u vezu s kulturnom značajkom: Na Balkanu, obiteljska kuća, više nego išta drugo, je simbol vlasništva. Paljenjem neprijateljeve kuće posljednja uvreda je nanesena, te se tako spaja želja za uništavanjem sa željom da se vlasnik drži podalje zauvijek.“ (str. 254)

6. Akcija „Oluja“ i poslije, eklatantan je primjer kontekstualnog pristupa demografskim promjenama, jer je ne samo utjecala na broj stanovnika najveće etničke skupine u Hrvatskoj, nego i na mogućnost njene revitalizacije odnosno reprodukcije u budućnosti.

7. Dakle, da zaključimo: OLUJA kao prirodni fenomen nesavladive tiranije, prenesena ratom na društveno polje izvedena je divljački na tribalni način kao što se danas sprovode hajke na pobješnjele zvijeri, suprotno svim konvencijama i regulama rata, i to u ime regularne, priznate države, inače zaštićene zone OUN, s armadom od preko 200.000 dobro naoružanih bojovnika uz asistenciju svjetskih žandara protiv oko 40.000 slabije naoružanih rasulom zahvaćenih vojnika neregularne srpske paradržave. Dakle, „pet na jednog“ i cijela armada protiv nevinih civila. Divljaštvom i beščašćem uspjeh je bio zagarantiran!

IV specijalni prilog

STENOGRAMI O PODJELI BOSNE (Knjiga prva i Knjiga druga),
Feral Tribune, Biblioteka Dani, izdavači: Kultura&Rasvjeta d.o.o. Split,
Hrvatska i Civitas d.o.o. Sarajevo, BiH, u suradnji sa Fondacijom
Heinrich Böll, Split–Sarajevo 2005.

(sažetak)

Ove dvije knjige na 1.112 stranica teksta sadrže originalne i autentične stenograme razgovora što ih je Franjo Tuđman vodio sa svojim suradnicima i partnerima u razdoblju od 1991. do 1999. godine. Knjige sadrže stenograme sa ukupno 57 sjednica/sastanaka. Stenogrami se nalaze i u posjedu Međunarodnog suda za ratne zločine počinjene u bivšoj Jugoslaviji sa sjedištem u Hagu. Osim Tuđmana, kao organizatora i predsjedavajućeg ovih sjednica i sastanaka, u njima su sudjelovali brojni sudionici i akteri različitih profila, kako po obrazovanju i zanimanju, tako i po stranačkoj pripadnosti, ali ipak većinom članovi i dužnosnici Hrvatske demokratske zajednice obje susjedne zemlje, tj. Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Urednici ovih dviju knjiga su Ivan Lovrenović, koji je napisao i pogovor („Memento jednog političkog somnambulizma“) i Predrag Lucić, koji je napisao uvodni tekst („Napomena priređivača“). Tekst knjige je razvrstan kronološkim redoslijedom održanih sjednica/sastanaka u periodu od 8. VI 1991. do 13. IV 1999. godine, s karakterističnim uredničkim naslovima. Kroz cijeli tekst knjige urednici su izdvojili karakteristične izjave pojedinih sudionika i uokvirane ih otisnuli na pojedinim stranicama knjige. Isto su učinili i na početnoj naslovnoj stranici svake seanse. Sve to doprinosi čitateljima lakše i selektivno uočavanje bitnih i važnih dijelova iz ovih rasprava. Pored tih hvalevrijednih uredničkih zahvata, nedostaju još neki koji su uobičajeni kod ovakvih glomaznih tekstova, kao što su npr. indeks imena i indeks pojmova, a koji bi još više doprinijeli čitljivosti i selektivnoj analizi ovih stenograma.

Tekstovi objavljenih seansi donose se u autentičnoj formi, odnosno bez uobičajenih uredničkih zahvata (korektura, lektura, redaktura, etc). I to doprinosi prosuđivanju osobnosti govornika u ovim seansama.

Ova je knjiga prva takve vrste u nas o proteklom ratnim zbivanjima na našim prostorima, posebno u Hrvatskoj i njenom odnosu prema susjednoj Bosni i Hercegovini, koja na jednom mjestu detaljno prezentira sadržinu politike Hrvatske demokratske zajednice i njenog prvog predsjednika dr Franje Tuđmana u ratnom periodu.

Dakle, radi se o jedinstvenoj povijesnoj dokumentaciji, rekli bismo od fundamentalnog značaja (koja se inače arhivira i otvara za javnost tek po isteku nekog dužeg razdoblja), s kojom raspoložemo i možemo decidirano i uvjerljivo rezonirati i donositi zaključke o događajima naše najnovije povijesti. Utoliko je čudno i nevjerovatno da ova knjiga nije pobudila neki veći interes kod naših povjesničara, politologa, publicista, novinara, medija općenito, odnosno naše

javnosti u širem smislu. Ali to je u svakom slučaju indikativno za štošta, odnosno svašta u nas i izaziva mnogobrojna pitanja zašto je tomu tako? Na neka od njih argumentirano odgovara ova dvotomna knjiga.

Tuđman je organizirao ove svojevrsne seanse da ubijedi svoje sljedbenike u nužnost podjele Bosne i Hercegovine i pripajanja njenih određenih teritorijalnih cjelina Hrvatskoj. Po svojim obilježjima, koja se mogu sagledati tek kada se pročitaju svi navedeni stenogrami objavljeni u ovim knjigama (opsesivnost predsjedavajućeg ovih seansi podjelom BiH, višegodišnje trajanje, brojnost sudionika te njihove funkcije i uloge u ratu koji je trajao, detaljna razrada podjele teritorija BiH i dr.), ove se seanse mogu okarakterizirati kao zločinački poduhvat organizacije „rata krvi i tla“.

Kada čitate ove stenograme, srećete galeriju kafkijanskih karaktera i scena kovača rata. Predsjednik svih Hrvata, demiurg, vrhovnik, general JNA, povjesničar bez povijesnog razmišljanja, „švercer vlastitog života“, samozvani profeta s misijom, praćen svojim sljedbenicima, podanicima, legionarima, sineastima, prebjeglim generalima JNA, novoproduženim generalima, predsjednicima vlade priznate države i njenih institucija, predsjednicima novonastalih paradržavnih institucija i nizom drugih raznoraznih novonastalih i iskrsljih ličnosti, svi ti pobrojani zajedno treba da ostvaruju ciljeve osvajačkog rata, kojega su sami osmislili, željeli i započeli. Iz ovih dviju knjiga transkripata mogu se navesti deseci citata o povijesnoj nužnosti i opravdanosti podjele BiH. One markantnije, posebno one izrečene od Franje Tuđmana, urednik je izdvojio, kao ilustraciju naglašene opsesije podjelom, i uokvirio na pojedinim stranicama knjige (npr. u Prvoj na str. 85, 87, 114, 115, 118, 237, 238, 242, 245), da ne navodim one iz Druge knjige.

Iz vođenih rasprava se vidi da sudionici trguju, dogovaraju se, zaplotnjački jedni druge ucjenjuju, tajno pregovaraju i raspolažu ljudima druge države, prostorima, zavičajima, toponimima, regijama, kao vlastitom prćijom. Među sudionicima rasprava se ističu i neki sineasti, literati, profesori, savjetnici, sveznajući eksperti. Nad jednim od tih profesora, Zvonkom Lerotićem, o kojemu se danas ništa ne čuje, snobiva se Ivan Lovrenović i pita se: „Što čuti, jel' ga stid?“ Dovode i Aralicu, koji baja Tuđmanu, da je sve izučio kako treba postupati.

Muslimane u Bosni i bosansku državu pripisuju „komunističkoj izmišljotini“ i s većom je sotonizacijom tretiraju nego Jugoslaviju. S njima, muslimanima, pregovaraju i ratuju i na koncu federaciju stvaraju, ali od njih zaziru, pribojavaju se i vide kao osnovnu prepreku, po njima zamišljene, podjele Bosne. Evo što o tome Tuđman kaže: „Napalm-bombe, nekakove praskalice da se tamo upotrebi s kojima ste bili zastrašili jugoarmiju i kasnije Muslimane. Nešto smislite to bi nam bilo veoma važno ...“ (str. 376). Kasniji vođa hrvatskog olimpizma Antun Vrdoljak veli: „Sa Srbima će biti vrlo lako, oni su uplašeni, izgubili su rat i sada će početi njihovo pretvaranje, njihovo dodvoravanje. U 11 i pol u noći meni u moju kuću dolazi jedna žena koja traži da joj se da stan, njezinog tate oficira koji je pobjegao u Srbiju. Nema obraza, to nije narod koji ima neke naše osobine... Oni će se sada valjati po podu, plakati i govoriti kako su oni svi dobri kao kruh. Svi viču: ja nisam uprljan, ja sam lojalan. Sada su lojalni

... (str. 175) Ili Stipe Mesić kada govori o štabu pobunjenih Srba: „Taj smrad je došao iz Beograda. Međutim, tko je prvi nasjeo? Nasjele su prve podrepne muhe, a drugo – smrad njih i hrani... Zato ja osobno neću gnječiti podrepne muhe, one se meni gade. Ali imamo dovoljno pipsa i instrumenata da ih se riješimo.“ (str. 44)

Mogli bi navesti desetke tvrdnji Tuđmana samo iz urednički izdvojenih i uokvirenih tekstova na stranicama ove knjige (str. 85, 87, 115, 118, 237, 243, 245, etc), koji veoma plastično pokazuju razmjere i intenzitet njegove opsesije idejom podjele Bosne i s kakvim žarom „vedri i oblači“, ubjeđujući sve sudionike ovih razgovora u opravdanost i nužnost njene realizacije. U toj cijeloj kafkijanskoj atmosferi pada u oči srpski legat Koljević, koji dolazi nakon konsultacije sa svojim šefom Karadžićem i izvinjava se u ime svoga naroda za zločine prema Hrvatima, i govori: „Nama nezavisna Bosna nikako ne odgovara, jer ona nas, a mislili smo i hrvatski narod, dovodi u situaciju da smo odvojeni od svojih matica. I jednom, ako Bosna dobije nezavisnost, kao što je sada zatražila, situacija i za hrvatski i za srpski narod je zapečaćena, odnosno onda je ona u rukama drugih nekih. Ona više nije u našim rukama...“ (str. 132). Dalje, Koljević spominje „džentlenski agrement“ oko dodirnih toponima u Livnu, Duvnu, Mostaru, Banja Luci i Kupresu (str. 134). Spominje se eventualna razmjena stanovništva, istovremeno se razmišlja o „demografskoj eksploziji muslimana“.

Dok oni tako razgovaraju, leševi rijekama putuju, „lepa sela lepo gore“, zatiru se društvene i ekonomske institucije, ruše se mostovi, nadgradnja, kulturna dobra, biblioteke, knjige gore po napucima, Sarajevo pod opsadom i urbanocidom umire kao najveći aglomerat Bosne i Hercegovine. Nude pojedine toponime ili regije za razmjenu. Tuđman: „Ma koliko god nam ta Bosanska Posavina politički-ekonomski značila, ako mi dobijemo granice Novi Travnik, Busovača, Bihać, i ako dobijemo za to očišćenu Baranju itd., mi možemo odustati od većeg dijela Posavine...“ (str. 485).

Ne prezaju makijavelistički ni od jednog zločina, osnivaju logore, mučilišta, i jedni i drugi i treći, Srbi, Hrvati i Muslimani, i primjenjuju sve ono što je poznato iz iskustva ulogorenih nevinih žrtava iz Drugog svjetskog rata, osim plinskih komora. To je podivljali svijet i većina se njih ne doimaju kao ljudska bića, nego kao „greška prirode“, kad nakon toliko spoznaja i uvida što se oko njih događa, tako hladno kroje nove tvorevine, pomiču granice, angažiraju akademike, crtaju karte, jednostavno, kao da je to njihova djedovina i vlastita svojina, prema kojoj se mogu ponašati kako im drago. Među njima ima titularnih eksperata, doktora, profesora, koji se javljaju kao sveznalice socijalne historije, kulture, nužde i potreba naroda, demokrata i evropejaca spremnih da uljude muslimane, evropeiziraju ih i otmu ih iz kandži fundamentalizma. Demografski zanimljivo je kako smatraju da će Muslimani u svoje prostore useliti oko 500.000 stanovnika iz Turske, da će one toponime koji su dominantni s jednim od njihovih etniciteta moći mijenjati kao svoju prćiju.

Čovjek – „drugi i drugačiji“ je nitkov, bez razuma, pamćenja, sjećanja, odgovornosti, obaveza prema sebi, porodici, zavičaju i društvu. On je niže od bilo kojeg životinjskog bića, ako pripada „drugom i drugačijem“. Doista je

tu „drugi“ postao pakao. Ne mogu vjerovati, a posebno razumjeti, da se radi o tim ljudima s kojima sam proveo svoj cijeli životni vijek kao istraživač. Iz tog jada zakašnjelih naroda, iščilila se osebujna neodgovorna elita spremna da preko krvoliptanja, represije i razaranja zavlada duhom i uništi cjelokupni zajednički kulturni krug. Poznajem sudbinu nestajanja nekih naroda, ali takav proces u detaljima nije moguće spoznati onako kako ga se može doživjeti; npr. u Bosni je u jednom historijskom „trenu“ poginulo najmanje 150.000 ljudi, ranjeno oko 600.000, a bijeg iz zavičaja i progonstvo zahvatilo više od polovine ukupnog stanovništva. Oni su žrtve minornih satrapa s antiljudskim težnjama i uvjerenjem da je važno stvoriti državu kojoj je glavna zadaća razoriti društvo i ustoličiti vjeru i nacionalitet kao dominantne kategorije ljudskog identiteta.

Taj teatar apsurdna, zločin da plačeš, urličeš, ni jedan ocean suza ne može oplakati. To, što iz čistog mira, dojučerašnji prijatelji, susjedi, sunarodnjaci iste ili srodne kulture i jezika i životnih sadržaja, jedan drugom čini i to sa stano- višta naoružanog etnobanditizma i integralnog nacionalizma, ne da se nika- ko opisati po svim detaljima kako su u ovim stenogramima iskazani, naročito kada ih se po sekvencama gleda: na nivou čovjeka, naselja, konkretnog logora ili znanih i neznanih grobova.

Ti kovači rata, ustoličeni kao elita vlasti, danas ustrajavaju na tome, ponose se vlastitim zločinom, postaju heroji, vrsnici, titularni intelektualci, odlični- ci, vojskovođe, državnici, koji su, uglavnom, biološki, socijalno-ekonomski i kulturno napali, preko pljačke i razaranja minulog rada generacija, sudbi- nu vlastitog društva i biološkog bića. Nakon oktroiranog mira, ne mogu se oko ničega sporazumjeti. Konvertitstvo i švercanje vlastitog života ima u sebi ugrađen takav oportunistički, kao konstitutivnu karakteristiku integralnih na- cionalista, tih šarlatana i etnobandita, koje će samo literatura i umni stvaraoci moći opisati.

Povijest kao znanost počiva na pisanim faktima i artefaktima, odnosno na materijalnim činjenicama kao dokazima procesa i događanja u ljudskom društvu. Zbog toga je ona kao znanost permanentno u procesima valorizacije i revalorizacije, kako se protokom vremena ove materijalne činjenice i dokazi otkrivaju. Ovi transkripti, odnosno stenogrami, o podjeli Bosne evidentni su primjer toga, jer nedvojbeno pokazuju kako se rat dogovarao i planirao i kako se taj rat dogodio na tlu Bosne i Hercegovine, učešćem u njemu oružanih jedi- nica iz Hrvatske, kao i materijalnim i ljudskim žrtvama do kojih je došlo u tom ratu. Prema tome, Hrvatska se ne može abolirati za agresiju i zločine počinjene u Bosni i Hercegovini. Ona je de iure garant Daytonskog sporazuma za samo- stalnu avnojevsku Bosnu i Hercegovinu, ali zbog svojih imperijalnih pretenzija ona to nije. Ovaj se zaključak u cijelosti odnosi i na Srbiju kao potpisnika tog sporazuma.

Navodimo samo dvije činjenice, odnosno dva dokaza, koji proizlaze iz ove knjige i koji iz temelja mijenjaju **sadašnje vladajuće poglede na ključne do- gađaje iz proteklog rata i njihove protagoniste, a koje detaljno izražava i famozna deklaracija Hrvatskoga sabora o Domovinskom ratu.**

1. **Ovi stenogrami govore da je Hrvatska imala teritorijalne pretenzije prema susjednoj Bosni i Hercegovini. I to ne samo verbalno.** Želja i namjera je bila promijeniti „neprirodne“ granice Republike Hrvatske i stvaranje takozvane Velike Hrvatske. „U Tuđmanovu prirodopisu nema mjesta ne samo za postojeće i međunarodno priznate granice Republike Hrvatske nego ni za Bosnu i Hercegovinu. Tu državu je, kako se može vidjeti i na stranicama koje slijede, dr Franjo Tuđman smatrao neprirodnom, kolonijalnom tvorbom čije su preživljavanje omogućile sile neskone Hrvatskoj i Hrvatima. U svojem *ceterum censeo* da nikakva cjelovita Bosna i Hercegovina nema pravo na postojanje, Tuđman ide dotle da se suprotstavlja i kolegama 'prirodoslovcima' ustaške provenijencije koji smatraju da Hrvatska polaže pravo na čitav bosansko-hercegovački teritorij i da se prirodna granica između Hrvatske i Srbije nalazi na Drini. Hrvatski predsjednik je odbacivao njihove zahtjeve, ali ne zato što ih je smatrao nepravednima, nego stoga što mu se Velika Hrvatska s dva milijuna Srba i dva milijuna Bošnjaka činila neodrživom. Od početka svoga predsjednikovanja on je kovao planove o 28 ili 30 općina, o ovoliko ili onoliko posto bosansko-hercegovačkog ozemlja koje će se pripojiti Hrvatskoj. I te planove je godinama pokušavao realizirati, što flomasterom na zemljopisnoj karti a što vojnim angažmanom na terenu.“ (Predrag Lucić, Napomena priređivača, Knjiga Prva, str. 7.) Lucić dalje napominje, kako je Tuđman i Washingtonski sporazum tumačio kao *de facto* davanje Bosne i Hercegovine na upravljanje Hrvatskoj sa zadatkom evropeizacije muslimanskog življa i njihovog oslobođanja od otomanskog naslijeđa.

2. **Ovi stenogrami govore da je Hrvatska izvršila *de facto* agresiju na susjednu Bosnu i Hercegovinu i vodila u njoj višegodišnji rat.**

„Kompletna Peta brigada, sa svojim sastavom, sa ovog fronta vinkovačkoga je kompletno postepeno povučena i našla se na tom ratištu. To je oko 2.500 ljudi, plus sve topništvo, oklop i kompletno zapovjedništvo...“ – hvasta se Bobetko. S kakvim zadatkom? To objašnjava naravno Tuđman: „Ja sam pred par mjeseci dao zadaću ministru obrane Šušku i generalu Bobetku, naša pomoć i naše angažiranje u Herceg Bosni, jer se tamo rješava pitanje budućih granica hrvatske države.“ Sekundira Jadranko Prlić: „Mi ćemo morati da predložimo varijante potpunog približavanja ... U ovom trenutku je neophodna vojna pobjeda da se povrati situacija i raspoloženje ... Mi se moramo približavati zaokruženju teritorije... Čak i preseljenje nekih brigada, koje bi podrazumijevalo i preseljenje pučanstva i njegovo koncentriranje na određenim pravcima za koje smatramo da mogu postati i ostati hrvatski prostori. Ja znam da jest nastojanje da svaki Hrvat ostane da živi gdje jest. Ali, postoji pragmatika, postoji koncentracija snaga...“ (Ivan Lovrinović, Pogovor: Memento jednoga političkog somnambulizma, Knjiga Druga, str. 539.)

Kao što je uvodno naglašeno, ova dvotomna knjiga sadrži jedinstvenu povijesnu dokumentaciju o prošlom ratu u Hrvatskoj, posebno o ratnom djelovanju

hrvatskih vojnih postrojbi u susjednoj Bosni. Ona je od fundamentalnog značaja za prosudbe o tome kakvog je karaktera bio taj rat, kako je započeo i zbog čega se vodio; dakle, ukratko, za sve tvrdnje, ocjene i poglede o tom ratu iznijete u poznatoj saborskoj Rezoluciji o Domovinskom ratu. Drugim riječima, dokumentacija u ovim knjigama stavlja pod znak pitanja vjerodostojnost cjelokupnog sadržaja te rezolucije i predstavlja osnovicu za njenu revalorizaciju. Ipak, s obzirom na obimnost te dokumentacije, prezentirane na više od tisuću sto stranica teksta, ovakvu našu tezu, odnosno ocjenu, može potvrditi, odnosno verificirati, samo jedna dubinska i sistematična analiza te dokumentacije, uporedo sa relevantnom dokumentacijom iz drugih izvora, koju bi provela stručna interdisciplinarna ekipa relevantnih znanstvenika.

Franjo Tuđman o podjeli Bosne (odabrani izvodi iz izlaganja)

– Ja sam rekao: ili takva Bosna koja će osigurati i interese hrvatskog naroda, ili molim – podjela! S time da sam ja rekao: jedan dio Srbije, jedan dio Hrvatskoj, a može ostati i muslimanska državnica u sredini, ona povijesna zemljica Bosna koja onda ne bi imala mogućnosti da ima ambicije stvaranja neke velike islamske države u Europi. (17. 09. 1991, Knjiga 1, str. 245.)

– I sa našeg gledišta, ne manje negoli sa srpskog, postoji potreba da se pitanje riješi u svojoj biti, je li, jer je uspostavljanje Bosne, granica Bosne i Hercegovine poslije Drugog svjetskog rata povijesni apsurd vraćanja jedne kolonijalne tvorbe nastale od 15. do 18. stoljeća. (8. 06. 1991, Knjiga 1, str. 11.)

– Hrvatska politika u BiH mora biti spremna i pripremati se na slijedeće događaje, kretali se oni u bilo kom vidu. Ako se kreću u demokratskom, dogovornom, u redu je, samo po sebi; ali ako bi se kretali drugačije, onda bi morali biti isto tako spremni da donose odluke, hrvatske odluke, kao što će ih donositi srpska politika... (8. 06. 1991, Knjiga 1, str. 12.)

– Ako se sporazumijemo na tom bitnom pitanju spornom između Hrvatske i Srbije o BiH, ako ostvarimo realne granice za Republiku Hrvatsku i ako se riješi taj problem tih prečanskih Srba na taj način da Srbija bude zadovoljna, onda se može raditi o tome da i Srbija prihvati takve osnove saveza koji bi bili za nas prihvatljivi... (8. 06. 1991, Knjiga 1, str. 29.)

– Sa perspektivom suverenosti Bosne i Hercegovine nema nikakvih izgleda. Čak kada bi se mogla održati, gospodo, Bosna i Hercegovina kao posebna, što to znači? Uspostava granice... Hoćemo li uspostaviti granice između Hrvatske i Hercegovine da Hrvat iz Hercegovine ne može ići u svoju Hrvatsku ili ovaj Hrvat tamo?... (27. 12. 1991, Knjiga 1, str. 85.)

– U današnjim okolnostima, gospodo, nama više odgovara razgraničenje, s općehrvatskog gledišta i sa gledišta hrvatskog puka u BiH. Zašto ne prihvatiti tu ponudu razgraničenja kada je to u interesu hrvatskog naroda?! Ne vidim nikakav ozbiljan razlog koji bi bio protiv toga... (27. 12. 1991, Knjiga 1, str. 86.)

– Kao što smo iskoristili ovaj povijesni trenutak da stvorimo samostalnu Hrvatsku međunarodno priznatu, tako mislim da je vrijeme da iskoristimo, da okupimo hrvatsko nacionalno biće u maksimalno mogućim granicama. Da li

bi to bilo baš 30 općina ili 28 – to je čak sa toga gledišta od manje važnosti... (27. 12. 1991, Knjiga 1, str. 87.)

– Bosne i Hercegovine nije bilo između dva rata. Komunisti su je izmislili, poslije Drugog svjetskog rata vratili na scenu, čak Muslimane proglasili nacijom, zato da bi, tobože, riješili suprotnosti između srpskog i hrvatskog naroda. Jesu li u tome uspjeli? Nisu, naprotiv... (27. 12. 1991, Knjiga 1, str. 114.)

– Kažete da bi dioba BiH značila dopuštanje Srbiji da prijeđe preko Drine gdje je nikada nije bilo. Pa, ima ih tu, ima ih milijun i pol u Bosni, ima ih, bilo ih je 570 tisuća u Hrvatskoj, sada će ih ostati valjda pola manje u Hrvatskoj, ali milijun i pol u BiH ima. Sve da nam da netko granicu na Drini, što biste činili s dva milijuna Srba i što biste činili još sa toliko Muslimana – kakva bi to hrvatska država bila?... (27. 12. 1991, Knjiga 1, str. 116.)

– Naš cilj od početka nije bio održanje takve BiH kakva je ona danas. To hrvatskoj politici u biti ne odgovara, jer bi hrvatska politika na taj način bila stalno i neprestano frustrirana gubitkom i demografskim i teritorijalnim u BiH. Nismo zato slučajno stavili u preambulu hrvatskog Ustava i Banovinu Hrvatsku. Ovakva hrvatska država nema uvjeta za život, ali hrvatska država čak sa granicama Banovine ima, a osobito s poboljšanim granicama... (27. 12. 1991, Knjiga 1, str. 118.)

– Prema tome, ako nam je glavni neprijatelj srpski agresor – jeste danas. Ali, isto tako, mi ne smijemo biti slijepi pred tim, da bismo BiH mogli izgubiti definitivno ukoliko bismo zaboravili da postoji ta težnja da se stvori građanska, to znači, islamska država u BiH. Šta onda, molim vas lijepo?... (17. 09. 1992, Knjiga 1, str. 240.)

– Njemačka je na strani Muslimana. Zašto? Zato da bi preko bosanskih Muslimana pokazala se najvjerniji saveznik islamskog svijeta od prije Prvog svjetskog rata pa nadalje itd. S druge strane, priključuje se kritikama Hrvatske da smo mi tobože išli na razbijanje Bosne, da bi time dokazali da nemaju ništa zajedničkog s Hrvatskom ukoliko bi to bio nastavak NDH itd. Među nama rečeno, Nijemci imaju kompleks Trećeg Reicha koji liječe na našem slučaju... (8. 03. 1993, Knjiga 1, str. 285.)

– Koliko god smo mi s Muslimanima, sa Izetbegovićem, sklopili sporazum, i javni i tajni, da treba ostvariti suradnju između Muslimana i Hrvata, toliko se te operacije, s njihove strane, još uvijek nastavljaju. A mi zbog strateških razloga trebamo ići na taj sporazum s njima. Ali, isto tako, i osigurati strateške interese Hrvatske što se tiče teritorija. A imamo i s Abdićem sporazum, da, ako dođe do razlaza, odnosno kada dođe do razlaza, da ta Zapadna Bosna je sastavni dio Hrvatske... (22. 10. 1993, Knjiga 1, str. 352.)

– Na takve primjedbe da je trebalo cjelovitu Bosnu sačuvati, da smo se trebali boriti za cjelovitu Bosnu – a takvih je primjedaba bilo, ne samo u ovom pismu tih svećenika, nego i u hrvatskoj politici – vi znate da sam ja odgovorio: Onda smo mogli sačuvati i cijelu Jugoslaviju, pa bi svi Hrvati bili u cijeloj Jugoslaviji... (5. 11. 1993, Knjiga 1, str. 385.)

– Tu imam nekakve papire, tobože, Srbi nam spremaju rat ovdje u Hrvatskoj, i ofenzive. Rekao sam: Neće biti rata sada u Hrvatskoj, niti nam ga ne

treba sada u Hrvatskoj! Sada moramo osigurati granice Hrvatske, te buduće granice hrvatske države u Bosni i Hercegovini! To je posebna povijesna zadaća hrvatske države, Hrvatske vojske, nešto što ne smijemo propustiti, je li... (6. 11. 1993, Knjiga 1, str. 440.)

– Dvjesto tisuća Hrvata je već protjerano iz svojih područja, biti će ih vjerojatno još 100 tisuća. Užas za te, ali čak, povijesno gledano, razumijete, znači, imati ćemo i tih 100–200 tisuća Hrvata će učvrstiti hrvatski teritorij, ovdje od Istre, do Baranje, razumijete, kada završimo to, itd. Tako da nije svako zlo samo za zlo, ali ga moramo i ovdje iskoristiti... (6. 11. 1993, Knjiga 1, str. 441.)

– Odlazak Mate Bobana sa čela naše politike Herceg-Bosne nije pitanje njegovih grešaka i smjenjivanje zbog toga, nego je to zbog toga što, kako su sami kazali, kazali su to u Vatikanu Graniću, kazali su to da je postao simbol gdje treba učiniti nešto drugo. Mati Bobanu moram naći mogućnost da ostane u našim prvim redovima, ali ne može biti više ličnost preko koje bismo provodili tu politiku... (13. 02. 1994, Knjiga 2, str. 25.)

– Brajković mi je rekao u Mostaru da ima već Muslimana koji traže hrvatsko dvojno državljanstvo. Danas će ti primiti putovnicu, sutra će ti popiti čašu vina s tobom, pojesti meso i za 10 godina će biti Hrvat muslimanske vjere, razumiješ... (2. 09. 1994, Knjiga 2, str. 217.)

– Prave se spiskovi ratnih zločinaca, i na njima ima i Hrvata. Zašto? Znajete da o nama, o Hrvatskoj u cjelini, o Bosni i Hercegovini, znaju više nego što mi sami znamo... (12. 09. 1994, Knjiga 2, str. 270.)

– Nemojmo se igrati znači nekakve dvije vlade i dvije države. Treba stvarati državu Herceg-Bosnu, odnosno Federaciju... (30. 09. 1994, Knjiga 2, str. 349.)

Spisak sudionika sjednica/sastanaka

1. Franjo Tuđman (predsjedavajući), 2. Milan Ramljak, 3. Franjo Gregurić, 4. Martin Špegelj, 5. Mario Nobilo, 6. Antun Vrdoljak, 7. Žarko Domljan, 8. Josip Boljkovac, 9. Darko Bekić, 10. Stipe Mesić, 11. Milovan Šibl, 12. Ivan Milas, 13. Josip Manolić, 14. Slavko Degoricija, 15. Zdravko Mustać, 16. Milan Milas, 17. Gojko Šušak, 18. Mate Boban, 19. Ignac Koštroman, 20. Dalibor Brozović, 21. Vjekoslav Barać, 22. Božo Raić, 23. Martin Udovičić, 24. Dario Kordić, 25. Damjan Vlašić, 26. Ivan Markešić, 27. Perica Jurić, 28. Jerko Doko, 29. Mato Udovičić, 30. Nikola Koljević, 31. Franjo Boras, 32. Zvonko Lerotić, 33. Vladimir Šeks, 34. Drago Krpina, 35. Miljenko Brkić, 36. Ivić Pašalić, 37. Jadranko Prlić, 38. Jozo Marić, 39. Zoran Butić, 40. Davorin Rudolf, 41. Hrvoje Šarinić, 42. Vlado Pandžić, 43. Vinko Begić, 44. Mile Akmadžić, 45. Zdenko Čosić, 46. Vlatko Kraljević, 47. Ivan Markeš, 48. Cyrus Vance, 49. Lord D. Owen, 50. Pero Križanac, 51. Dominik Šakić, 52. Pero Skopljak, 53. Jozo Sekić, 54. Zoran Marić, 55. Alija Izetbegović, 56. Haris Silajdžić, 57. Ivan Jarnjak, 58. Zdravko Sančević, 59. Jure Radić, 60. Slobodan Praljak, 61. Đuro Matuzović, 62. Marko Anđelić, 63. Iko Stanić, 64. Don Luka Pavlović, 65. Miro Lasić, 66. Pero Marković, 67. Toni Božić, 68. Anđelko Vuletić, 69. Mato Dilonić, 70. Mijo Anić, 71. Željko Barišić, 72. Oršolić, 73. Janko Bobetko, 74. Imra Agotić, 75. Josip Lucić, 76. Pratković, 77. Žarko Tole, 78. Ćiro Ružić, 79. Mijo Tokić, 80. Ante Rosso,

81. Mate Granić, 82. Perica Jukić, 83. Branimir Jakšić, 84. Tvrtko Nevjestić, 85. Ivo Komšić, 86. Krešimir Kašpar, 87. Nikica Valentić, 88. Miomir Žužul, 89. Ivan Bender, 90. Krešimir Zubak, 91. Jozo Rudman, 92. Jozo Martinović, 93. Miroslav Tuđman, 94. Mario Nobilo, 95. Ivo Sanader, 96. Ivica Kostović, 97. Mariofil Ljubić, 98. Tomislav Obrdalj, 99. Ivica Lučić, 100. Ivo Živković, 101. Petar Ravlija, 102. Ivan Bagerić, 103. Stjepan Jurkić, 104. Ivan Aralica, 105. Vladimir Šoljić, 106. Valentin Čorić, 107. Carić. 108. Slobodan Lang, 109. Janko Vranyczany-Dobrinović, 110. Franjo Komarica, 111. Ratko Perić, 112. Mijo Brajković, 113. Fra Petar Anđelović, 114. Jozo Matić. 115. Miro Lasić, 116. Tihomir Blaškić, 117. Živko Budimir, 118. Ivo Lozančić, 119. Jozo Čurić, 120. Mijo Matanović, 121. Neven Tomić, 122. Ivan Parać, 123. Bosiljko Mišetić, 124. Jure Radić, 125. Mato Madžarević, 126. Ante Gotovina, 127. Davorin Domazet, 128. Pavao Miljavac, 129. Krešimir Čosić, 130. Markica Rebić, 131. Živko Zrilić.

V specijalni prilog

Boris Pavić, Ivan Klobučar, ZLOČIN I ŠUTNJA

časopis *Identitet*, br. 51, izd. SDF, Zagreb, 2001.

Budući da sam sva ratna bezumlja, masakre, razaranja, tribalne odmazde i dr. detaljnije opisao u svoje četiri knjige, gdje sam empirijski spoznao, kao ruralni sociolog i istraživač, da na području Vojno-redarstvene akcije „Oluja“ nisam našao srpskog sela gdje netko nije ubijen ili nestao, ti su me zločini toliko sablaznili da sam jedva sačuvao čovjeka u sebi. Jer sveopća sotonizacija Srba dovela je do njihove potpune negacije kao ljudi. Zbog toga sam odlučio da to ilustriram jednim MEGAZLOČINOM, koji je u našoj javnosti potpuno prešućen, rekao bih ignoriran, iako je objavljen u jednom našem uglednom glasilu, nažalost danas ugašenom. Taj zločin nadmašuje sve do sada masovne zločine građanske strane rata u Hrvatskoj. Otkrili su ga dva gore navedena novinara, autori članka u časopisu *Identitet*, u arhivskoj građi haškog tribunala, koji su intervjuirali T. M., zaštićenog svjedoka Haškog suda. Evo te najmorbidnije ispovijesti koju sam ikad pročitao (integralni tekst članka iz časopisa *Identitet*, str. 28–29).*

*

„Gospodin T. M. je svjedok koji bi se uskoro trebao pojaviti pred jednim od sudova što se bave prostorom bivše Jugoslavije. Prethodni dogovor sa zvaničnim posrednicima u ovom razgovoru obavezuje nas da, zasad, ne navodimo o kojem je sudu riječ, da ni po koju cijenu ne otkrivamo identitet svjedoka, da ne iznosimo detalje koji bi ga mogli učiniti prepoznatljivim eventualnim progoniteljima ili osvetnicima za ubojstva nedužnih žrtava... U takvim okolnostima, autorima ovih redaka nametnula se temeljna dilema: da li uopće pristati pisati pod ovakvim rigoroznim uvjetima? Da li prihvatiti nečiju cenzuru? Da li je novinarski korektno prešutjeti dio podataka koji će nam biti dostupni, ne objaviti detaljne skice mjesta događaja, autentične fotografije koje se mogu vještačiti, pospremiti pod tepih neke od dokaza, precizne podatke o drugim učesnicima, časnički čin i zvanje zaštićenog svjedoka, broj njegove vojne pošte, ime jedinica u kojima je službovao, njegov identifikacijski broj...? Na kraju je, ipak, prevagnula novinarska radoznalost. Pristali smo.

Sastali smo se u stražnjoj sobi jednog starinskog secesijskog ureda čiji su zidovi bili prekriveni umjetničkim slikama s kraja prošlog stoljeća. Kad je nakon nesigurnog kucanja T. M. ukoračio u sobu bili smo iznenađeni: izgledao je znatno mlađi u odnosu na svoju dob. U nelagodnoj tišini sjeo je, krzmajući se, nasuprot nas. Za svaki slučaj, zamolili smo ga da se identificira. Nevoljko je iz unutrašnjeg džepa izvadio sve svoje osobne dokumente i dao nam da ih pregledamo. Na naše pitanje da li se slaže da razgovor magnetofonski snimimo, šutke je slegnuo ramenima i promrmljao: 'Ma, radite sve što mislite da treba. Meni je svejedno. To više nije moja stvar. Uostalom, mogu me ubiti samo jednom.' Tokom jednosatnog razgovora T. M. bio je vidno uzbuđen. Prsti su mu

podrhtavali, glas treperio, nervozno je ispod stola tresao nogama. Kad se malo oslobodio treme, progovorio je metalnim, monotonim glasom skladištara što glasno nabraja robu u inventuri. Tekst, koji slijedi, u cijelosti je njegova isprijava.

'Tiha srbizacija' brigade

Rođen sam u Zagrebu sredinom 60-tih godina. Po nacionalnosti sam Hrvat. Odmah na početku Domovinskog rata aktivno sam se uključio u obranu Hrvatske, pa sam ubrzo promaknut u časnički čin. U ratu sam učestvovao do konca 1995. godine. Početkom 1994. godine premješten sam u 2. gardijsku brigadu 'Gromovi' koja je bila stacionirana u vojarni Petruševac. Da biste shvatili kontekst događaja o kojima ću vam govoriti, moram se vratiti godinu dana unatrag, kako bih vam objasnio atmosferu u brigadi. Tijekom 9. mjeseca 1994. godine satnik SIS-a Vinko Zadro počeo je otvoreno govoriti o procesu 'tihe srbizacije' naše gardijske brigade. Krenuo je istraživati personalne dosjee pripadnika brigade, i tražiti po krsnim listovima vojnika i časnika one, koji među precima imaju ponekog Srbina. Kako isprva nije našao ni jednog Srbina u brigadi, osim Milorada Kečena iz Siska, on je zajedno sa svojim zapovjednikom SIS-a u brigadi, Slavkom Galićem, počeo 'dubinsko' istraživanje. Sve dosjee pripadnika 'Gromova' razvrstavali su po općinama, pa su preko matičara i matičnih knjiga prekopavali etničko porijeklo svojih vojnika – ima li netko kakvog djeda, ili babu, koji su srpske nacionalnosti. Na taj su način dobili oko 500 pripadnika brigade čije je etničko porijeklo bilo 'sumnjivo'. Među njima sam se našao i ja. S tim su upoznali i stožernog brigadira Božu Kožula iz 'Tigrova'. Za detalje o ovim njihovim 'istragama' se ubrzo pročulo, pa se među vojnicima i časnicima proširio paničan strah. Znao sam: kad ti dovedu u pitanje nacionalnu podobnost, kada te zbog nje počnu politički sumnjičiti, a ti si vojnik u ratu – koža ti jako malo vrijedi. Cijela je brigada bila prožeta strahom, paranojom, međusobnim sumnjičenjima. U takvoj atmosferi krenuli smo u *Oluju*. Kad je ta vojno-redarstvena akcija otpočela, naša je brigada dobila zadatke pokrivanja pravaca: Slana–Pecka (1. bojna), Sunja–Petrinja (2. bojna), i Slana–Marinovići (3. bojna). Odmah na početku uočio sam da je najveći dio od petstotinjak etnički sumnjivih pripadnika brigade koncentriran u 2. bojni. Kasnije smo saznali da je od dvjestotinjak u *Oluji* nestalih 'Gromova' najveći broj bio upravo iz ove 'nacionalno sumnjive' grupacije... Kako je netko mogao 'nestati' kad brigada prilikom nadiranja nije nailazila gotovo ni na kakav otpor? Ali, to je sad druga priča. Bio sam stacioniran u 3. bojni. Na samom početku *Oluje* pozvao me moj zapovjednik Franc Slako, i rekao da je formirao jednu specijalnu grupu od 15 ljudi izvan svih formacija, jer nema povjerenja u pripadnike minobacačke bitnice u svojoj jedinici. Dao nam je četiri minobacača da artiljerijski podržavamo njegovu bojnu tijekom napredovanja. Dao nam je i dvije neispravne motorole. Uočio sam da je većina pripadnika ove naše 'specijalne grupe' sastavljena od ljudi koji su prethodno apostrofirani kao 'nacionalno nepouzdati': zapovjednik Zlatko Dujmić, Srbin Stipica Puškarić koji je

1991. godine promijenio ime i prezime, Dragan Matić, Darko Rukalo, Dražen Pikanac kojem je majka Srpkinja... Kad smo izlazili iz vojarne uočili smo da je u našoj motoriziranoj koloni išlo i 35 do 40 kamiona-hladnjača. Tada nam je to bilo čudno, ali se kasnije objasnilo čemu su ove hladnjače služile.

Tko je naredio: Pucaj?!

Oluja je počela paljbom našeg dalekometnog i kratkometnog topništva po Petrinji. Vrlo brzo sam ustanovio da mi ni jedna veza ne radi. Dobili smo usmeno naređenje da bez ikakvog navođenja tučemo u pravcu groblja u Marinovićima. Ispalili smo 15-tak granata kalibra 82 mm. Oko 14 sati sam otišao kamionom u zapovjedništvo, kako bih uspostavio vezu. Na izlasku iz Slane, 100–200 metara, susreo sam vojno-putničko vozilo 'Defender' na kojem je bio relej koji je nama pravio radio-smetnje. Kako tu nije bilo nikakve neprijateljske vojske, shvatio sam da prave radio-smetnje rasutim grupama 'nacionalno nepouzdanih Gromova', kako ne bismo čuli što se dešava prilikom probijanja neprijateljskih linija.

Prve noći *Oluje* prenoćili smo u Graberju, a drugog dana krenuli prema Donjoj Bačugi. Neprijateljska vojska je već bila razbijena. Ono što je od nje ostalo povuklo se i koncentriralo na Zrin gori. Tijekom prijedpodneva prošli smo Bačugu, i krenuli prema prijevoju Vratnik. Kada smo prošli Januze, da bismo zauzeli glavne pravce, kolona se uputila prema Dvoru na Uni. Neposredno nakon izlaska iz Januza, oko 12 sati, naišli smo na veliku grupu srpskih civila koji su nam zašli iza leđa. Bili su na 150–200 metara od nas, i lagano se kretali prema nama. U grupi je bilo najmanje 500 ljudi. Vjerojatno ih je bilo više, ali u svakom slučaju nije ih bilo manje od 500. Među njima je bilo dosta žena, a mogli smo jasno vidjeti starce i djecu. Naša je kolona malo usporila, ali nas je u taj čas sustigao žuti kamiončić, i zaustavio cijelu kolonu. Iz njega je izašao meni nepoznati časnik u odori Hrvatske vojske, i izbacio na cestu mrtvo tijelo satnika Hrge iz 1. bojne, koji je također bio među onim 'nacionalno nepouzdanim Gromovima'. Počeo je nad njegovim tijelom vikati kako su 'Hrgu prije par minuta ubili ovi isti srpski civili u blizini', te da je 'konačno došlo vrijeme da im se možemo osvetiti i za satnika Hrgu, ali i za sve one koje smo izgubili tijekom rata'.

Kad sam prišao bliže, vidio sam da je Hrgino tijelo već ukočeno, da mu je koža posivjela i da je gotovo crna, iz čega mi je bilo sasvim jasno kako je mrtav već duže vrijeme, vjerojatno od prethodnog dana, te da je riječ o vještoj inscenaciji. Civili su nam se počeli približavati. Naime, u međuvremenu su iza tih civila naišla još neka vojna vozila, pa pretpostavljam da su ih oni natjerali u našem pravcu. Vjerujte, bilo mi ih je strašno gledati. Vidio sam da im se sprema likvidacija, a nisam mogao ništa učiniti.

Između 1. i 3. bojne 'Gromova' bio je razmak par stotina metara, a civili su u nedoumici stajali na livadi pokraj ceste, 100 do 150 metara udaljeni od nas. Netko je jakim glasom naredio 'Pucaj!' Tada su obje bojne otvorile unakrsnu vatru iz svih raspoloživih oružja po okupljenoj grupi civila. Ne znam tko je izdao naređenje. Vojnici su se bojali ne pucati jer bi i u tom slučaju i oni pali pod

sumnju, ali vjerujem da je veliki dio njih pucao u zrak ili mimo njih. Vidio sam da su pucala sva četiri tenka 1. i sva četiri tenka 3. bojne, pucalo se iz pušaka, otvorena je rafalna paljba iz puškomitraljeza...

Moja grupa nije stigla pucati, jer sam se upravo u tom trenutku vraćao do Dujmića, da pripremim elemente za gađanje. Kad sam stigao do svoje bitnice, sve je već bilo gotovo. Leševi civila bili su razbacani po polju, neki su se micali, drugi jaukali. Nekoliko je njih uspjelo pobjeći u obližnju šumu, pa su se za njima sjurili vojnici. Ne znam, da li je na kraju netko od te grupe uspio pobjeći i preživjeti. Cijela ova stravična scena trajala je dvadesetak minuta. U meni se kasnije probudio strah, jer sam saznao da je u dosjeu SIS-a upisano kako je po ovim civilima pucala moja grupa, pa ako bi kada došlo do kakvog suđenja mogli bi kazati: 'Zločin nad Srbima su učinili srpski pripadnici Gromova'.

Gdje su nestali leševi?

Predvečer tog dana, između 19 i 20 sati, pozvali su me da sa svojom grupom dođem u zapovjedništvo. Brigada je već prošla Radanoviće i kretala se prema šumi Maji. kad smo naišli cestom do mjesta masakra, vidjeli smo na cesti porredano oko devedesetak leševa civila. Posebno me je potreslo kad sam među pobijenima uočio četvero-petero djece. Ostalo su, uglavnom, bile žene i starci. Pokraj leševa je stajao zapovjednik satnije Josip Jančić. On nam je 'objašnjavao' kako su to naše, hrvatske civilne žrtve. Valjda nije znao da smo sve to gledali, da smo prisustvovali pokolju? Međutim, svi ostali leševi, a bilo ih je najmanje pet stotina, nestali su. Naprosto, nigdje ih nije bilo. U širokom krugu 100–150 metara oko mjesta likvidacije, pa do ceste, sve je bilo prepuno krvi. Trava je bila krvava. Urezala mi se ta scena duboko u svijest. Ali, gdje su nestali ostali leševi?

Poslije smo došli do zaključka da su ih morali odvesti kamioni-hladnjače, koji su dan ranije izašli s nama u koloni iz vojarne. Siguran sam, da vozači tih hladnjača znaju gdje su leševi ostalih civila. Među bojovnicima se spekuliralo, kako su ih odvezli negdje daleko od bilo kakve zone vojnog djelovanja, vjerojatno u Zagorje. Ali, to su spekulacije. Čuli smo i za još jednu masovnu likvidaciju kod Žirovca, no ja tome nisam prisustvovao i nemam nikakvih konkretnih dokaza. Ali, gdje je nestalo više od 400 leševa iz Januza?

Nisam sa tim sjećanjima mogao nastaviti mirno živjeti. Bojao sam se za život. Znao sam što su sve ti ljudi u stanju napraviti. Otišao sam u inozemstvo, i posjetio nekoliko zapadnih konzulata. Rekao sam im: 'Vi imate satelite, razne službe, znate sve o nama. Kako možete tvrditi da tijekom *Oluje* nije bilo masovnih ubojstava, kad smo mi na jednom mjestu prisustvovali likvidaciji više stotina srpskih civila, i kad to možemo dokazati? Nema tog političkog interesa u ime kojeg bi se tako nešto smjelo zataškati.'

Ništa mi nisu odgovorili. Šutjeli su, slijegali ramenima.

Monotoni glas T. M. je utihnuo, ugasio se. U starinsku secesijsku sobu prodirali su izvana zvukovi velegrada. Minutu, dvije, gledali smo tupo pred sebe. Šutjeli smo.“

Pogovor

Kontekstualnim pristupom analizi razvoja stanovništva Hrvatske pokušali smo ukazati na uzročnopoljedičnu povezanost historijskih događanja i okolnosti na razvoj stanovništva, u našem slučaju pretežito samo na promjene u broju stanovnika, kako ukupnog tako i broja stanovnika po etnicitetima, s naglaskom na srpskom etnicitetu. Ovu ograničenost je uvjetovao fundus statističkih podataka izvornika kojega smo koristili u našoj analizi, koji je, kako smo uvodno naglasili, bio dostatan za zadani cilj ove analize.

Ovakav pristup primjenjivan je s različitim intenzitetom na pojedina razdoblja unutar 131-godišnjeg perioda obuhvata naše analize, u ovisnosti o raspoloživosti i istraženosti kontekstualne građe. U tom pogledu se izdvaja najnovije razdoblje, u kome su se dogodile demografske promjene bez presedana u analiziranom periodu, a rekli bismo, i uopće u povijesti naroda na ovom prostoru. Kao svjedoci i suvremenici ovog razdoblja nastojali smo kontekstualizirati analizu, ne samo koristeći osobne izvore, odnosno činjenice i događaje koje smo osobno sabrali, zabilježili i doživjeli, nego i druge različite izvore, koje smo ugradili u tekst ove analize, ili obradili i prikazali u specijalnim prilogima na kraju našeg teksta.

Među kontekstualnim faktorima i okolnostima koji su u ovom najnovijem razdoblju bitno utjecali na razvoj stanovništva Hrvatske, svakako je politika ultranacionalističke stranke HDZ (Hrvatska demokratska zajednica), na čelu sa dr. Franjom Tuđmanom, bivšim generalom bivše vojske bivše zajedničke države. Netom po osvajanju vlasti na parlamentarnim izborima devedesetih godina prošlog stoljeća, HDZ je pokazao svojim prvim „potezima“ da je „stranka opasnih namjera“, jer je nova vlast na djelu različitim represivnim mjerama protiv pripadnika srpskog naroda izazvala insurekciju, odnosno pobunu Srba, kako se izrazio u Saboru sabornik dr. Nikola Visković. Među prvim represivnim mjerama bila je lustracija Srba svuda tamo gdje su bili zaposleni, prije svega u javnim i državnim službama. Zatim, organizirani su i različiti psihološki pritisci putem grafiti, pismenih opomena, telefonskih prijetnji Srbima da se sele i napuste Hrvatsku; masovno se počelo i s težim i po život opasnim represivnim mjerama, kao što su otimanje stanova, miniranje kuća, ubistva i dr. Prvo masovno progonstvo srpskog stanovništva dogodilo se 1991. u jednoj slavonskoj mikroregiji s 26 sela naseljenih isključivo ili pretežito sa srpskim življem, uz značajne ljudske gubitke, što je, kako smo u analizi toga događaja

naveli, zapravo bio probni model za kasnija mnogo veća progonstva srpskog stanovništva („Bljesak“ i „Oluja“). Dakle, varijeteti represije i njihov dijapazon su veoma široki, kontinuirani i sistematski, često međusobno sinhronizirani, s posrednim i neposrednim učinkom na demografsko stanje srpskog stanovništva, od „dragovoljne“ asimilacije, do prisilnog napuštanja „svoje hrvatske domovine“, kako se jednom prilikom izrazio slavni Srbin iz Like Nikola Tesla.⁷¹ O tome smo dosta primjera iznijeli u tekstu prethodne analize.

Iza etničkog čišćenja ljudi u UNPA zonama Sjever i Jug, odmah je slijedila destrukcija, odnosno uništavanje njihovih staništa – pljačka i palež kuća te gospodarskih objekata s cjelokupnom opremom u njima, zatim otimanje i masakr stočnog fonda, devastacija i uništavanje naseljske infrastrukture, riječju, napadnuta je toponomastika, onomastika i katastar srpske etničke zajednice u cjelini, odnosno provodila se zapravo određena vrsta ruralocida, uključujući i kulturocid. Ovo se događalo kako na mikrorazini, tj. skupinama naselja sa potpunom ili pretežitom naseljenošću Srbima (primjer 26 slavonskih sela, ili tzv. medački džep u Lici), tako i na makro razini – primjer nelegalno napadnutih područja u, od UN zaštićenim, UNPA zonama Jug i Sjever, u kojima je živjelo 297.486 srpskih stanovnika (cenzus 1991). Bio je to posljednji i najveći smrtonosni udarac na srpski demografski korpus, u kojemu je za nekoliko sedmica progнан i masakriran jedan stoljetni i višegeneracijski narod u Hrvatskoj. Da sarkastično zamijetim, to je vjerojatno najbizarniji ali ujedno i najtragičniji svjetski brzinski rekord u etničkom čišćenju stanovništva.

Da je ovakvo etničko čišćenje, s različitim vrstama represije prema Srbima, bila planirana i dirigirana iz jednog centra (HDZ), govori njena sistematičnost i teritorijalna rasprostranjenost po cijeloj državi, kao i njena kontinuiranost, tokom ratnih godina i poslije rata, sve do današnjih dana, naravno s različitim intenzitetom i različitim oblicima. Ovaj fakat potvrđuje posebno naša analiza po županijama, koja je pokazala da su se represije etničkog čišćenja provodile svuda, naravno s različitim intenzitetom, varijacijama i rezultatima. Sve su etničke skupine svedene na jednu trećinu, a srpski demografski korpus masakriran, čime je reducirana multietničnost hrvatske države.

Kada se cjelovito i sintetički razmotre svi navedeni (i ostali) oblici i varijante etničkog čišćenja srpskog stanovništva koji su prakticirani u nas (npr. otpuštanje s posla, miniranje srpskih kuća i otimanje stanova u urbanim sredinama), onda se on može definirati kao jedan specifičan **hrvatski sindrom** etničkog čišćenja ljudi i destrukcije njihovih staništa. Osim toga on sadrži i više drugih metoda i varijanti. Sve su one usmjerene jednom cilju, a to je trajno odstraniti srpski etnikum iz Hrvatske, ili ga svesti na najniži, zanemarujući udio u ukupnom stanovništvu.

Ovaj sindrom etničkog čišćenja je bio na djelu, odnosno provodio se tokom cijelog perioda nove demokratske vlasti, sve do danas, a i danas se u nekim vidovima i dalje provodi. Međutim, on nije dovoljno istražen i do kraja osvjet-

⁷¹ Hrvatski ultranacionalisti nisu pošteđjeli ni muzej ni spomenik ovog neimara civilizacije, samo zato što je Srbin (nap. aut.).

ljen, kao ni njegov krajnji učinak na demografsko stanje srpskog stanovništva, mada smo ovo posljednje u ovoj analizi barem djelomično pokazali.

Našu kontekstualnu analizu razvoja stanovništva Hrvatske, posebno srpskog, smo potkrijepili i s pet specijalnih priloga.

U prvom prilogu je istraživanje našeg poznatog sociologa i kriminologa Vladimira Obradovića, koji je sustavno i potkrijepljeno dokumentacijom određenog broja njemu dostupnih županijskih policijskih uprava analizirao i obradio počinjene zločine tokom rata u Hrvatskoj. Po tome je to jedinstveno istraživanje, nažalost i jedino te vrste u nas.

Zločine su počinile obje zaraćene strane, tj. i legalna hrvatska država i nelegalna srpska paradržava. Najtežih zločina sa obilježjem terorizma bilo je relativno najviše, preko 50% (892). Više od dvije trećine počinitelja su bili hrvatski državljani, a žrtve su bile i hrvatske (488) i srpske narodnosti (153). Ovo u potpunosti demantira tvrdnju da u obrambenom ratu strana koja se brani ne može počiniti zločin, a također potvrđuje da je rat primarno bio građanski, što ne isključuje i njegovo kasnije preobraćanje u obrambeno-domovinski rat.

Sudski epilozi, odnosno sudski procesi vođeni za analizirana počinjena kaznena djela su poražavajuća, jer je relativno veliki broj neotkrivenih počinitelja (41%), a u PU Karlovačke županije čak 82%. Otvaranje svih dosijea, odnosno ratnih arhiva, bi smanjio, ako ne potpuno, onda uvelike djelomično, ovaj broj neotkrivenih počinitelja ratnih zločina i tako značajno doprinio spoznaji o pravoj, rekli bismo dezideologiziranoj istini o ratnim događajima u Hrvatskoj.

Ovaj istraživač s pravom je okarakterizirao počinjene zločine kao etnocidne i pljačkaške, koji su imali cilj da prisile domicilno stanovništvo na odlazak i preseljenje.

U drugom specijalnom prilogu dan je kompendij navoda dr Franje Tuđmana te njegovih sljedbenika i suradnika, koji živo ilustriraju proces demonizacije svih drugih i drugačijih u Hrvatskoj, a u cilju lakše mobilizacije javnog mnijenja za huškačke potrebe pokretanja i vođenja rata, kao i u svrhu homogenizacije hrvatske nacije naspram onih koji od strane ideologa hadezeovskog pokreta nisu smatrani integralnim dijelom hrvatskog nacionalnog korpusa.

Tuđman je sve svoje zločine ozakonio. Najveći ozakonjeni zločin prema Srbima bio je oduzimanje stanarskog prava (90% vlasništva). Time su Srbi bili lišeni elite u gradovima i selima. Drugi je zločin zakon o kolonizaciji oko 200.000 Hrvata, žrtava iste matrice rata, te njihovo useljavanje u srpske stanove, a da Srbe nisu deposedirali ili obeštetili. Time su onemogućili povratak Srba, ili ga odgodili do demoliranja objekata, odnosno dramatičnih sučeljavanja vlasnika i kolonista. Treće, nekažnjivo pojedinačno ili masovno ubijanje Srba, sve do megazločina. Nesankcionirana otpuštanja s posla, naročito u sudstvu, policiji, prosvjeti i drugim segmentima državne uprave i javnog života. Zatim Zakon o ubrzanim rastavama mješovitih brakova, kojima su razbijane primarne zajednice. Masovno, nekažnjivo spaljivanje nadgrađnje, stambenih i gospodarskih te infrastrukturnih objekata u selima i miniranje srpskih kuća u gradovima. Nadalje, uništavanje velikih sistema strujnih krugova, trafo stanica, vodovoda, skladišta, zadružnih domova itd. I danas ima 83 srpska sela bez struje i stotine bez vode. Uostalom,

nisu ni groblja i spomenička, bazična baština pošteđeni. Osim toga, oduzimanje stečenih prava Srbima, redukcija plaća, invalidnina i mirovina. Oko 70 povratnika je ubijeno nekažnjeno kao opomena što povratnike čeka. Ukratko, što zakonima, podzakonima i uredbama, što napucima, pisanim i usmenim direktivama, što nekažnjavanjem – na primjer spaljivanja knjižnih fondova – država je davala do znanja da želi društvo bez drugih i drugačijih i zbog toga je prognala oko 700.000 pripadnika svojih etniciteta, a srpski korpus svela na umiruće generacije s razorenim podlogom pretpostavke života. Podvrgnula ih je tako državotvornoj eutanaziji, bez ijedne institucije, osim otužnih sprovoda.

Dakle, nova država razvila je pandemičnu mržnju prema drugima i drugačijima do unedogled. Svla ih selektivnim povratkom na simboliku starijih, riskirala demografski slom. Pljačkala je vlasničku i zajedničku svojinu za namirivanje hetmana i šoguna i kontrarevolucionarnim mjerama uništavala pretvorbom treći stalež, industrijske pogone poklanjala budućim kapitalistima, nazvavši ih poduzetnicima. Zadužila je i praunuke. Najproduktivnije generacije koje su prevele seljačko u industrijsko društvo dovela je napadom na minuli rad i tekućim haračima do stanja da umiru tri i pol godine ranije. Digla je građanski rat iznad rada, fetišizirala državu, a veterane pretvorila u skupe pretorijance koji u sve penetriraju kao arbitri.

Posebno podvlačimo da je u društvu provedena reustašizacija. Ozakonjena je bonifikacija penzija bivših domobrana i ustaša, po znatno višem faktoru od penzija antifašističkih boraca.

U trećem specijalnom prilogu prikazali smo dosada najveće istraživanje ratnih događanja u Hrvatskoj posvećeno VRA „Oluja“, koju je proveo i prezentirao Hrvatski helsinški odbor u svojem Izvještaju pod naslovom „Oluja i poslije“. Naš prikaz smo namjerno sveli na citiranje odabranih iskaza svjedoka (aktivista HHO-a i dr.) i preživjelih žrtava te njihovih bliskih i daljnjih srodnika (pripadnika domicilnog srpskog stanovništva), što čini srž i najveću dokumentacijsku vrijednost ovog istraživanja odnosno Izvještaja.

U poglavlju: „Civilni ubijeni tijekom i poslije operacije Oluje“, od strane 130 do 157 navodi se 410 pojedinačnih žrtava s kratkim opisima načina likvidacije žrtve te svim spoznatim detaljima i to prema županijama, općinama i naseljima. Ubijalo se sve, bez obzira na spol, dob, fizičko stanje, invalidnost, paraliziranost, i dr. Dakle, radi se o planiranom reduciranju Srba kao ljudskih bića. Na primjer: selo Parčić, Draginja Vukša, (ž), Srpkinja, ubijena. Leš pronađen u bunaru; selo Medak, Marija Grbić, (ž), Srpkinja, r. 1913. bila nepokretna, ubijena, leš nestao; selo Rudopolje, Stojan Kordić, (m), Srbin, Ilija Kordić (m), Srbin, braća, pronađeni u bunaru. Jedan brat teški invalid: amputirane obje ruke i prsti na obje noge. Izvještaj navodi sijaset ovakvih i sličnih primjera, koje čitatelji, posebno rodbina i prijatelji žrtava mogu pročitati i zgroziti se nad dželatima koji su mogli počinuti takve zločine.

Međutim, broj srpskih žrtava je znatno veći, jer Izvještaj HHO bilježi još oko 200 žrtava u UN sektoru Sjever, dakle ukupno 600 civila i neutvrđen broj vojnika, od kojih su neki strijeljani nakon predaje ili zarobljavanja (str. 129). Osim toga, iako je u Izvještaju broj žrtava poimenično iskazan i opisan, te svr-

stan u spiskovima, to ipak nije izraz stvarnih žrtava jer su se, kao što je to činio Milošević, grobovi žrtava skrivali premještanjem na različita, u pravilu udaljenija, groblja, što su masovno činili i pripadnici hrvatske vojske. Nadalje po mojoj pak procjeni od 10.000 srpskih civila ostalih iza Oluje polovina je ubijena ili nestala. Zbog toga se nikad neće znati stvarni broj žrtava, jer nalogodavci zločina ne progone izvršioca.

Pored zločina nad ljudima odnosno nad nedužnim nenaoružanim srpskim stanovništvom, Izveštaj podjednako detaljno i dokumentaristički prikazuje i ostale zločinačke radnje počinjene tokom akcije „Oluja“:

- uništavanje nadgradnje bilo je sveopće. U UN sektoru Sjever „kuće koje su ostale prazne ili nisu useljene sve su opljačkane, nigdje više ničeg nema“. (str. 249);

- miniranje i devastiranje objekata bilo je opće pravilo. Nisu ništa štedjeli osim crkvenih objekata izvana;

- Okončanjem „Oluje“ u bivšem UN sektoru Sjever i Jug uslijedili su razni oblici terorizma na oslobođenim područjima. Tako je na nekim područjima bilo ubistava (sedamdeset je ubijenih povratnika kao opomena što ih u povratku čeka), zastrašivanja, te raznih oblika maltretiranja, paljenja kuća i uništavanja imovine (str. 263).

Mogao bih u nedogled citirati po županijama, općinama, sva bezumlja koja su u ovom istraživanju odnosno Izveštaju Hrvatskog helsinškog odbora zabilježena kao povijesna svjedočanstva. Stvarnost time ne mogu izmijeniti, mrtve podići, kuće izgraditi, mrtve uskrnuti, okoliš povratiti. Kažnjavanje ne mogu prizvati. Osudu organa vlasti kao strategiju obračuna sa Srbima ne mogu izmijeniti, jer zločini i mržnja su tako posijani da rat i dalje traje, samo drugim sredstvima. Povod im je zajedničko pismo – ćirilica – s kojim je pola hrvatske povijesti ispisano. Ne mogu shvatiti koji je to svijet s kojim sam živio i s kojim i dalje živim. Ne mogu razumjeti tu vlast, niti im oprostiti da zajednička dobra ne brani, da ne koristi subvencije prirode, da ne poštuje život kao neponovljivu pojavu, da zatire zavičaje koji stoljećima postoje, da uništava nadgradnju, da spaljuje knjige, da spaljuje ljude, da ih baca u urvine, bunare, jame i u goreće vlastite domove. To nije samo zločin, nego takvo moralno posrnuće kakva pamte samo tribalna vremenska razdoblja. To što za zločine nikad počinitelji nisu nađeni i kažnjeni graniči s primitivnom plemenskom odmazdom države koja to nije i ne može biti.

U četvrtom prilogu su prikazane dvije knjige pod naslovom „Stenogrami o podjeli Bosne“, koje razbijaju, odnosno potpuno demantiraju, mnoge tabue o odnosima Hrvatske i Bosne i Hercegovine tokom proteklog građanskog rata u bivšoj zajedničkoj državi.

Iz stenograma je bjelodano, da je Hrvatska, odnosno tadašnja HDZ-ovska vlast na čelu sa predsjednikom Franjom Tuđmanom, gajila velike teritorijalne pretenzije prema susjednoj državi, i to ne samo verbalno i deklarativno, nego i aktivnim učešćem svojih vojnih formacija u ratu u Bosni i Hercegovini. Želja i namjera je bila promijeniti „neprirodne“ granice Republike Hrvatske i stvaranje tzv. Velike Hrvatske. Ali ne onakve kakvu je kvislinška ustaška država

ostvarila, s velikim brojem srpskog i muslimanskog stanovništva, jer takva bi Hrvatska bila neodrživa. „... on (Tuđman) je kovao planove o 28 ili 30 općina, o ovoliko ili onoliko posto bosanskohercegovačkog ozemlja koje će se pripojiti Hrvatskoj. I te je planove godinama pokušavao realizirati“ (Predrag Lucić, urednik, Knjiga I, str. 7). A Washingtonski sporazum Tuđman je tumačio kao davanje BiH Hrvatskoj na upravljanje sa zadaćom evropeizacije muslimanskog življa i njihovog oslobađanja od otomanskog naslijeđa.

Iz stenografskih zapisa je vidljivo da se Tuđman sa svojim suradnicima naveliko bavio i tzv. demografskim inženjeringom, odnosno preseljavanjem stanovništva po naredbi i prohtjevima vladajuće nacionalističke vrhuške te njenih teritorijalnih planova.

Također, stenogrami vrve od ksenofobije i govora mržnje prema srpskom narodu i svemu što je srpsko, pa je sasvim razumljivo što je takav jezik poprimio i šire razmjere u hrvatskom društvu, posebno u medijima, na javnim površinama u urbanim sredinama preko grafita, i dr.

U petom prilogu je prešućeni megazločin počinjen nad srpskim stanovništvom u VRA „Oluja“ u banijskom selu Januzi. Budući da sam sva ratna bezumlja, masakre, razaranja i tribalne odmazde detaljnije opisao u svoje četiri knjige,⁷² gdje sam empirijski spoznao, kao ruralni sociolog i istraživač, da na području Vojno redarstvene akcije „Oluja“ nisam našao srpskog sela gdje netko nije ubijen ili nestao, ti su me zločini toliko sablaznili da sam jedva sačuvao čovjeka u sebi. Jer sveopća sotonizacija Srba dovela je do njihove potpune negacije kao ljudi. Tragična ilustracija toga je megazločin, koji je u našoj javnosti potpuno prešućen, odnosno ignoriran, iako je objavljen u jednom našem uglednom glasilu. Taj zločin nadmašuje sve do sada masovne zločine građanske strane rata u Hrvatskoj. Otkrili su ga u arhivskoj građi Haškog tribunala dva novinara, autori članka u časopisu *Identitet*. Oni su intervjuirali T. M. zaštićenog svjedoka Haškog suda. To je najmorbidnija ispovijest koju sam ikad pročitao.

Dakle, imamo legalnu, priznatu državu, iza koje postoji u ovom slučaju megazločin, neprocesuiran i s morbidnim brutalitetima, a prešućen i sakriven. Ovaj slučaj me je sablaznio, jer njegov broj žrtava iznosi skoro dva puta koliko zbroj ubijenih u Škabrnji i Ovčari zajedno. Dok se ove potonje svake godine kondolira sa pontifikalno-koncelebralnim misama, govorima, muzikom, vijencima, svim počastima koja dolikuje nevinoj žrtvi, i moja im vječna sućut, jer nevini vane za sućuti i za pravdom, jer nisu mogli ni goli život spasiti. Međutim, za ove se srpske žrtve ne zna ni mrtve gdje su završili, da li u nekim jamama, jarugama, kavernama, seoskim bunarima, udaljenim grobljima ili Siemens-Martinovim pećima Sisačke željezare.

Ratovi su eminentni predmet povijesti. Povijest kao znanstvena disciplina počiva na faktima i artefaktima. Ona se ne može mijenjati, jer se dogodila u datom vremenskom trenutku. Stoga je u vječnoj valorizaciji i revalorizaciji ot-

⁷² *Etničko čišćenje – zločin stoljeća*, SKD „Prosvjeta“, Zagreb, 1997; *Etničko čišćenje – ozakonjeni zločin stoljeća*, Euroknjiga, Zagreb, 2007; *Kordunski rekvijem*, Euroknjiga, Zagreb, 2008.; *Stradanja i nadanja*, Gardenprint, Sombor, 2013.

krivanjem novih dokumenata i dokaza. Ratom je prije svega napadnuta istina. Zbog toga je svakom ratu imanentan zločin. Svaki pokušaj izmjene prirode rata izvan fakata i artefakata s pravom se zove revizijom i falsifikacijom. Pošto smo mi za života jedne generacije imali dva građanska rata – revoluciju i kontrarevoluciju, iz njih ne možemo izaći, kao zakašnjeli narodi, bez flagrantnih falsifikacija.

Međutim, pretvaranjem antifašističke borbe u Drugom svjetskom ratu u socijalnu revoluciju, svijet antifašističke civilizacije priznao nam je oslobodilačku borbu i nakon nje uspostavljeni poredak kao emancipatorski.

Rat devedesetih godina prošlog stoljeća po svojoj suštini bio je tipični građanski rat „krvi i tla“, što kao epifenomen ne isključuje agresiju *de iure* i *de facto*, odnosno ugroženost suvereniteta hrvatske državnosti, otud i naziv domovinski rat, tipično neostaljinistički naziv. O tome postoji obilna povijesna građa.

Inače, naš građanski rat bio je niskog intenziteta, ali sa obiljem užasnih zločina i megazločina tiranijom jačega. To ilustriraju činjenice žrtava, posebno civila, žena, djece, starih, konclogori, masakri i osvete (masovne grobnice). Domicilne paradržavne strukture vršile su evidentne zločine posvuda za cijelo vrijeme rata: ubistva nevinih, paljenje, pljačke, progone. Njima su se pridruživale parajedinice iz Srbije, tzv. arkanovci, šešeljevci i dr. Razorili su oko trista hrvatskih naselja. Crnogorske jedinice razorile su Konavle. Osim toga, jedinice SAO Krajine granatirale su sa jedinicama JA brojne gradove po rubovima: Zadar, Dubrovnik, Gospić, Karlovac, Sisak, Osijek, pa čak centar Zagreba. No oni su rebeli, pobunjenici, nitko ih nije priznao. Bile su im vodeće strukture s pravom kažnjene i brojni konkretni pojedinci. Ali kada to isto čini regularno priznata država nad oko 1.200 srpskih naselja, gdje su Srbi bili većina, nekažnjeno, to je apsurd nad apsurdima. Tim veći, što su sve ruralno stanovništvo prognali i selektivnim povratkom – razbijanjem porodica – omogućile povratak samo ostarjelima. To je bez sumnje brutalna osveta, povijesni nekažnjeni zločin. Jer svi ne mogu biti krivi.

Međutim, mi i da hoćemo (ili želimo) krivotvoriti prirodu rata, a to masovno činimo, to pred svijetom ne možemo ostvariti, jer ogromna građa o našem ratu nalazi se u arhivima Haškog suda. Tamo su predstavljeni ideolozi rata, kovači rata i njegovi izvođači, i dobar dio žrtava i svi detalji i finese ratnog zbivanja.

Pošto sam, na nesreću, imao mogućnost da u svojstvu eksperta, svjedoka i arbitra, pregledam dobar dio tih arhiva i dosijea, doznao sam sve finese zločina, koje su žrtvama rađene: ubistva, masakri, paljenja, davljenje, sadističko mučenje gladu, žeđu, i sve ono što je mašta zločinca dosegla se sjetiti. Dakle, protivno svim regulama i konvencijama rata. Upravo po tome je građanski rat najgori od svih ratova.

Kovači rata, ogrezli u zločinu, stimulirali su i nagrađivali zločince s istim takvim žarom s kojim falsificiraju prirodu rata. Čak ne daju nauci da sama sebi bude sudija prema faktima i artefaktima. Čak zabranjuje upotrebu pojma „građanski rat“, „perfidnost etničkog čišćenja“, „kulturocid“, „ruralocid“, itd.

Kako rat nisu vodili narodi, nego nacionalistička, nezrela, samoskrivljena elita, služeći se mitovima, lažima, torturama, propagandom, makijavelističkim makinacijama, furioznim huškanjem, negacijom drugog i drugačijeg, da je rat postao pakao. Srbi su tako sotonizirani da su postali pojam za psovku i prokletstvo, za negaciju bilo čega pozitivnog. Jedne naše legalne novine u impressumu imale su slogan: „Srbi prokleti bili ma gdje bili!“ To prokazivanje drugog i drugačijeg, dovelo je do redukcije multietničnosti stanovništva i progona 15% pripadnika nacionalnih manjina. Biti pripadnik manjine znači biti manje čovjek.

To je pogodilo cijelo naše stanovništvo i dovelo do njegovog demografskog sloma, a srpski korpus do biološkog sloma. Ovo potonje se opravdava samoozgonom i pored užasavajuće torture samog izгона: masovni zločini, aviomasakriranja, živi zid, kamenovanje kolona pred TV kamerama, pa nisu čak pošteđena ni srpska groblja, ni jame-kosturnice antifašista i to se sve opravdava voljom naroda, „prekidanjem povijesti“, obračunom sa komunizmom i trijumfom pobjedništva, bez časti i kajanja za žrtve. Sve to vapijuće traži revalorizaciju prirode rata, posebno problematizaciju građanske strane rata.

Međutim o ovoj istini o ratu ne smije se javno govoriti, niti pisati, a pogotovo istraživati i faktima i artefaktima dokazivati, iz jednostavnog razloga što je država oktroirala i nametnula svoje viđenje rata, što je legalizirano u saborskom dokumentu: *Deklaracija o domovinskom ratu*.

O teškoćama istraživanja događaja i zločina u prošlom ratu nešto je rekao i naš citirani istraživač sociolog V. Obradović. On je posebno istakao nedostupnost arhiva policijskih uprava i sudova o istražnim postupcima te pokrenutim i vođenim sudskim procesima o počinjenim ratnim zločinima.

Sva saznanja do kojih smo došli u našoj kontekstualno-statističkoj analizi cenzusnih podataka, potkrijepljena faktima i artefaktima, kao i saznanja koja sadrže naših pet specijalnih priloga, upućuju na zaključak, da se iz prirode građanske strane rata devedesetih godina prošlog stoljeća u Republici Hrvatskoj dogodio povijesni zločin. Povijesni je zločin onaj koji pogađa ljude, njihove institucije, infrastrukturu, naselja, antropogene sadržaje i prirodu. Hrvatski integralni nacionalizam, kako ga ja nazivam, počinio je zločin prema srpskom narodu u Hrvatskoj, a možda ponajveći prema svom vlastitom narodu. O ovom prvom zločinu, kao ruralni sociolog-empiričar i voditelj ovog kontekstualnog demografskog istraživanja, u prednjem izvještaju o provedenom istraživanju ispisao sam spoznate demografsko-statističke cenzusne i kontekstualne činjenice. O onom drugom zločinu, iako o njemu imam utemeljene vlastite spoznaje, nadam se, napisat će više neki slobodoumnii Hrvat.

Dr Svetozar Livada

Optužujem!

Govori se da je ponavljanje majka mudrosti. Ponavljat ćemo, ponavljati radi pamćenja i samoosvješćenja provjerljive istine, matematski iskazane o ljudima, institucijama, nadgradnji i povijesnim činjenicama. Svi razboriti, posebno učeni i moralni, vazda će isticati da je rat sam po sebi zločin; da ratovi ostavljaju nepopravljive generacijske posljedice, napose građanski rat. Svi smo četiri godine strahovali za svoju sudbinu i za sudbinu ratnika, sklanjajući se u skloništa, podrume, sa svojim srodnicima, prijateljima, susjedima. Uostalom, nema porodice iz koje netko nije bio izložen sumnji, izgubio posao, poginuo, nestao, bio ranjen ili prognan. Psihoza rata i furiozna propaganda sve je razarala i razorila prebrojavanjem crvenih krvnih zrnaca: u školama, tvornicama i na radnim mjestima; naglašavalo se tko je čisti *Hrvatina*, a tko su ostali. Najteže je bilo mješovitim brakovima.

Dakle, rat nas je sve traumatski užasno pogađao, iako je bio niskog inteziteta, no s užasnim brutalitetima i brojnim megazločinima. Njegove su posljedice ekonomske, socijalne, kulturne, demografske, ekološke, biološke i moralne. Gledajući ratna zbivanja uživo, dakle s učestvovanjem i arbitražom, naš građanski rat doima se barbarizmom tribalnih srazova iz davnih vremena, posebno sve ono što je čovjek čovjeku činio, kada regularna država, slijedom kontrarevolucije, svojim organima represije raščinjuje vlastito društvo, institucije, nadgradnju i ljude. Bez stida i kajanja!

Skoro trećinu prostora pretvorili ste u Mjesečev pejisaž opustjelosti! Ove moje ocjene do sada potvrđuje sedam recenzenata ovog djela – koji se međusobno ne poznaju – što mi pruža zadovoljštinu da stvaralački trud potkraj života ne bje uzaludan.

Devedesetih godina prošlog stoljeća Jugoslaviju je zahvatio val nacionalizma, koji se ubrzo pretvorio u tsunami šovinizma. U zemlji je izbio građanski rat. U Hrvatskoj je demokratskim izborima na vlast došla ultranacionalistička stranka, Hrvatska demokratska zajednica, na čelu s dr Franjom Tuđmanom, bivšim generalom bivše vojske bivše zajedničke države. Građanski je rat izbio prije vojne agresije, paradržavnim postupcima, najavom lustracije Srba takozvanim Norvalskim programom. Izbila je pobuna Srba, kako se izrazio sabornik dr Nikola Visković, uslijed nacionalističke represije nove hrvatske vlasti.

Iz prirode građanske strane rata, devedesetih godina prošlog stoljeća u RH nastade povijesni zločin. Povijesni je zločin onaj koji pogađa ljude, njihove institucije, infrastrukturu, naselja, antropogene sadržaje i prirodu. Integralni nacionalisti, tako, napadoše srpsku toponomastiku, onomastiku, katastar. Provodili su ruralocid i kulturocid, planirano i po napucima. Tako ste ugasili „Olujom“ 131 srpski toponim, razorili preko dvadeset i četiri tisuća stambenih, te preko trinaest tisuća gospodarskih objekata, a ostale srpske seoske toponime doveli – selektivnim povratkom (isključivo ostarjelih) – pred skoro gašenje svih srpskih toponima.

Pogledajte samo što je napravljeno od 26 sela u Slavonskoj Požegi: naredbom iselili sve Srbe, sve im opljačkali, razorili i najzad 44 civila pobili nekažnjeno. I to je urađeno kao pilot projekat za „Bljesak“ i „Oluju“. Na tužbu Srpskog demokratskog foruma uopće nije odgovoreno (vidjeti optužnicu SDF i faksimile Naredbe), a u kojoj stoje čak i najgori brutaliteti protivni Ženevskoj konvenciji – „pucati bez opomene“.

Građanskim ratom smanjeni su prosjeci veličine svih etničkih manjina na jednu trećinu. Time je dobrim dijelom reducirana multietničnost zajednice, a nerijetko uništen velik i značajan dio zajedničke baštine. Negdje nisu ni groblja pošteđena, naročito grobišta neimara antifašizma i nevinih žrtava fašizma.

Da je bilo agresije – i s hrvatske i sa srbijanske strane – to se ne može poreći, jer smo vidjeli na djelu etničko čišćenje Hrvata u srpskoj paradržavi Republici Srpskoj Krajini, u oko trista razorenih hrvatskih ruralnih naselja, te urbanocid nad Vukovarom i Dubrovnikom, brutalno granatiranje gradova Zadra, Gospića, Karlovca, Siska, Osijeka i centra Zagreba, ali i izživljavanje nad Sarajevom do apsurdna, nad gradom Mostarom i Stocem, te mnogim drugim mjestima u BIH. Hrvatska i Srbija ničim ne mogu okajati agresivne zločine rata za podjelu BIH i osnivanje koncentracijskih logora.

Matrica etničkog čišćenja posvuda bijaše ista. Nikoga se za ove zločine ne može abolirati. Crnogorske jedinice poharale su Konavle, biser mediteranske kulture graditeljstva, pogazivši time „etos Marka Miljanova“. Sve je to bio zločinački pothvat unutar balkanskog građanskog rata. Međutim, to nije moglo biti opravdanje za etnolandizam regularne države, protiv pobune i instrumentalizacije seljaka, to ne može biti izlika za otvaranje konc-logora i za sve druge odmazde ruralocida nad tisuću i dvjesto srpskih ruralnih naselja Republike Hrvatske. Tragovi fakata i artefakata ne daju se izbrisati.

Nacionalisti, u ime države pali ste u svojoj osvetoljubivosti na nivo divljih pobunjenika koje nitko nije priznao. Dokazali ste da se građanskim ratom, kao najgorim od svih ratova, ne može upravljati po prihvaćenim regulama i međunarodnim konvencijama ratovanja.

Napali ste antifašizam, kao zajedničku civilizacijsku memorijalnu baštinu, sve do uništenja gotovo svih spomenika, njih preko tri tisuće, izrađenih od vrsnih umjetnika koji su obilježili epohu, monumenata čije se makete nalaze u svim svjetskim galerijama.

To ste nesmiljeno činili po gradovima i selima. Tako ste oskrvnuli memorijalno groblje u Zagrebu s osamnaest tisuća žrtava antifašista, muzej ZAVNOH-a. Razorili ste najveći funkcionalni memorijalni spomenik Vojina Bakića na Petrovoj gori, legendi otpora. Na onoj Petrovoj gori gdje je petina žive sile uzela učešća u pokretu otpora, kao jedinstven primjer u povijesti ratovanja. One-

mogli ste da se na ulicama nalaze obilježja oslobođenja od fašizma. Uostalom, zemlju ste ostavili bez muzeja Drugog svjetskog rata, kao da se ovdje nije ni dogodio. Ostali smo i bez Trga Republike. Niti jedan koncentracioni logor iz Drugog svjetskog rata na ovim prostorima, a bilo ih je preko osamdeset – uz oko četristo masovnih stratišta – nije zaštićen po konvencijama svjetske baštine antifašizma. Pogledajte podatke popisa stanovništva 2001. i 2011, kao matematske dokaze etničkog čišćenja po županijama, čišćenja Srba i drugih pripadnika etničkih manjina. Rezultat: oko sedamsto tisuća izgnanih i opljačkanih građana. To iznosi oko petnaest posto sveukupnog stanovništva RH. Svi oni nisu mogli biti krivi.

Prenominirali ste 52 srpska toponima, da bi Srbima oskvrnuli identitet u tim prostorima. Očešali ste se i o Srpske Moravice, iako se tamo Srbi nisu pobunili; prenominali ste i taj toponim. Knjigocidom ste uništili preko četiri milijuna primjeraka knjiga, da se riješite zajedničkog pisma, ćirilice. Minirali ste preko dvije tisuće srpskih kuća, od toga samo tristo u Zadru – u sramotnom događaju, što je u svijesti ljudi postao jadranska Kristalna noć – a u Bjelovaru ste demolirali preko šesto srpskih kuća, nekažnjeno.

Neke pravoslavne crkve ste čuvali, poneke razorili, a iznutra gotovo sve opljačkali, devastirali i unakazili. Crkvu sv. Nikole u Karlovcu satraste do temelja. Većina opreme nekadašnjih pravoslavnih crkava nalaze se još uvijek u smještajnim depoima/deponijima neprimjerenog i neadekvatnog antimuzeja (vidjeti: Vladimir Dodig-Trokut, umjetnik, šaman, poznat po osnivanju Antimuzeja – Wikipedija).

Kada ste „Olujom“ izagnali svu srpsku ruralnu populaciju, polovinu od preostalih deset tisuća ste pobili, ili se opet nakon vaših pohoda vode kao nestali – nekažnjeno. Iza toga ste nadali zaglušujuću dreku, e da su Srbi dobrovoljno nestali u organizaciji pararepublike, što je apsurd za svakog onoga koji znade što je seljak, kako živi i što mu znači zavičaj. Nijedan seljak u svijetu nema rezervne njive, rezervnog zavičaja, rezervno groblje pređa. Seljak je gotovo istovjetan kao kmet, vezan za zemlju svoga zavičaja, i ona mu je iznad politike svake državne doktrine. Na ovu laž lapidarno je odgovorio meritorni arbitar. Čineći to, priznajte „legalitet toga vodstva koje nije biranjem nastalo“, nitko ih nije bio priznao. Osnivali ste koncentracione logore kao antiljudske i antivilizacijske institucije, što je moderna povijest osudila sa svetim zavjetom: „Da se ne ponovi!“ Ni danas nitko ne zna koliko je nakon najperfidnijih mučenja nestalo Srba u Lori, Gospiću, Kulinama, Kerestincu, Sisku, Osijeku, Pakračkoj poljani, Vukovaru, na Zagrebačkom velesajmu i drugim mjestima.

Nema zločina kojeg niste primjenjivali u likvidacijama Srba (zastrašivanje, tortura, nezakonito izbacivanje s posla; na ljutu ranu još ljuće trave, napajanje solnom kiselinom, mučenje induktivnom strujom, morenje žeđu i glađu, klanje, kamenovanje izbjegličke kolone pred TV kamerama, pojedinačno i grupno pišanje po grobnicama pred TV kamerama, čerečenje tjelesa, bacanje živih u oganj vlastitih domova, ubijanje djece i potomaka pred roditeljima – ili obratno – nabijanje na kolac, a zatim za tužbe srodnika nametanje takse, ili ovrhom naplaćivanje sudske takse, pa silovanja i dovođenje kriminalaca da izivljavaju svoje nagone. Dovlačili ste u grozna mučilišta ljude iz Bosne, iz druge međunarodno priznate države, u svoje konc-logore.

Šezdesetak stigmatizirajućih pojmova, koji su povijesno pripisivani Židovima, pripisivali ste i Srbima. Invektive „srbokomunisti“ i „jugokomunisti“ tisućama su puta ponavljane, kao da nije oko osamdest tisuća od ološa komunističkog, Hrvata, prešlo u HDZ i postalo vodeće jezgro etnobanditizma. Ta zar niste simbiozom ustaštva i udbaša stvarali krizne stožere? Od preko osamsto udbaša iz prethodnog režima, blizu 750 preuzeli ste u svoje redove. „Sve je bilo po zakonu!“, ističete, jer ste sve vlastite zločine ozakonili. Sotonizirali ste Srbe. Stvarali ste od njih nepovjerljive nakaze. „Ne vjeruj Srbini ni kad darove donosi!“, rečeno je u Saboru, uz frenetični aplauz! Negirali ste – i dalje negirate – žrtve koje ste proizveli, dok praktično nema srpskog sela u kojem netko nije poginuo ili nestao u krvavom građanskom ratu. Uništavali ste namjerno i predano njihovu nadgradnju, kao da nije dio naše zajedničke kulture i baštine, sve njihove institucije i gospodarske objekte, kao da nisu zajednička svojina sistema i bogatstva naroda. Ili ste pak bosanske Hrvate u nerazorene bolje srpske domove uvlašćivali, a da Srbe pritom niste mogli razvlastiti i deposedirati.

Poslije „Oluje“, prostor prognanih Srba pretvorili ste u najveći pljačkaški prostor, kakav povijest naših prostora ne poznaje i ne pamti.

Državotvorci, revalorizirana povijest to vam ne može oprostiti! „Nema svjedoka, pa nema ni zločina!“, kazaste s neprimjernim cinizmom. Zbog toga za zločine u „Oluji“ nitko nije odgovarao. A goleme žrtve i evidentni zločini poslije?! Pa i kad se identificira vojna jedinica, ne može se naći konkretan pojedinac koji je počinio zločin. Tu ste složni pred sudovima, da zajednički štitite zločinca iz svojih redova. Razvili ste nakaradnu teoriju da „Hrvat u Domovinskom ratu ne može napraviti zločin“. Notorni zločinci tako postadoše počasni građani svojih gradova, imaju olakotne okolnosti do abolicije, ukoliko su dragovoljci. Ovaj apsurd graniči s rasističkim pojmom Hrvata kao zaštićenog/aboliranog nadčovjeka.

Razorene prostore cinično nazivate „prostorom od posebne državne skrbi“. Hoćete Srbe izmjestiti iz zajedničke povijesti, unatoč svih suprotnih povijesnih fakata i artefakata. Naprimjer, niste dozvolili da se Srbi registriraju sui generis, kao autohtona društvena grupa, prisutna u Hrvatskoj nekoliko desetaka generacija, već više od šest stoljeća, najmanje dvadeset i jednu generaciju.

Pitanje je, kakvi bi nam bili katastri, granica, političko osvještenje bez Srba. Srbi su dali najveći obol, srazmjerno svojem broju, famoznoj obrani predziđa kršćanstva, žrtvujući cijele generacije, gradeći naselja na limesu, putnu mrežu, humanizirajući taj prostor, pretvaranjem/krčenjem zemlje u arabilno zemljište. Učinili su za tu zemlju više nego bilo koji drugi etnicitet na ovom tlu.

U Drugom svjetskom ratu, zajedno s hrvatskim antifašistima, obranili smo čast naroda i donijeli slobodu, sprečavajući time operacionalizaciju Rooseveltova prijedloga da se Hrvatska zbog monstruoznih zločina kvislinga stavi pod „međunarodni protektorat“ zbog jedinstvenih oblika počinjenog genocida. O tome je je na svečanom skupu povodom proslave osnivanja Desetog zagrebačkog korpusa u staroj zagrebačkoj gradskoj vijećnici 27. veljače 2016. javno progovorio povjesničar dr Danijel Ivin.

Isti je autor godinu dana ranije – točnije 16. svibnja 2015 – suptilnom analizom razbio blajburški mit, ustvrđujući da se na blajburškom polju nije dogodio niti jedan zločin, već se tu bila odvila samo predaja kvislinga savezničkim snagama. Naravno, ne negirajući pritom zločine koji su se dogodili uokolo i na drugim

mjestima, što svaki normalan čovjek osuđuje. (Vidjeti o tome opširnu analizu u subotnjem prilogu na stranicama *Jutarnjeg lista* od 16. svibnja 2015. godine, str. 74.)

Ističem, da su se srpske generacije žrtvovala, dajući cijeli prostor kao logistički osnov otpora. Pogledajte sastav Prvog korpusa NOV-a, s preko devedeset posto Srba, i uzmite u obzir činjenicu da je samo deset posto preživjelo.

Pogledajte gdje su bila sjedišta glavnog štaba NOB-a u Hrvatskoj, ZAVNOH-a, partizanskih bolnica, škola i drugih novonastajućih institucija. Sve su nam moderne institucije Republike Hrvatske nikle u srpskim prostorima i naseljima, koje ste opako razarali u ovom građanskom ratu, negirajući srpski antifašizam. Štoviše, antifašizam, kao civilizacijsku tekovinu, pokušavate podijeliti na hrvatski i srpski.

Opljačkali ste Srbe po gradovima i selima, također nekažnjeno. Iz gradova ste istjerali 124 tisuće građana, otevši im stanarsko pravo na šezdeset tisuća stambenih jedinica, i to samo zato što su Srbi, kako biste u konačnici namirili Tuđmanovu kvotu programiranog zločina: „Neće više biti dvanaest posto Srba i šest posto Jugoslavena, nego tri posto“. Izmišljali ste teroriste i snajperiste po gradovima, ali ih u urbanim sredinama niste mogli naći.

Dakle, oteli ste prognanim Srbima stanarsko pravo, odnosno devedeset posto vlasništva, da namirite svoje šogune, a Srbe lišite obrazovane elite, otevši time svojim građanima sva dobra koja nisu mogli sa sobom ponijeti.

U Zagrebu se dogodilo najmorbidnija umorstva, najprije poznatog sindikalca Krivokuće, zatim porodice Zec, s dvanaestogodišnjom djevojčicom bačenom na smetlište. To je bio klasični državotvorni terorizam. Po popisu stanovništva iz 2011, Zagreb je u to doba imao samo 17.526 Srba, jer je šezdeset posto Srba prognano.

U Splitu, starodrevnoj metropoli cara Dioklecijana, prognano je 5.526 Srba, kojima su oteta sva dobra. Tamo je deložirano preko deset tisuća pripadnika drugih etniciteta, što je sistematično obavljala ustašoidna jedinica „bobanovaca“.

Iz Rijeke, također lučkog grada, izgnano je (prema popisu iz 2001. godine) od 18.891 Srba skoro polovina, njih 9.043. Iz Osijeka je, od 15.985 Srba etnički počišćeno njih 10.513. Iz Karlovca je od 14.529 Srba izgnano njih 10.134, i svedeni su s 24,22% ukupnog stanovništva na 8,34%. Iz Dubrovnika je od 4.342 Srba očišćeno njih 3.110, i svedeni su s 31,63% na 15,23%. Iz Vukovara je od 14.425 Srba očišćeno njih 4.419. U Daruvaru je broj Srba sveden s 3.083 na 1.495, i smanjeni su tako za polovinu, sa zastupljenošću od 15,23%. Iz Knina je od 9.857 Srba, koliko ih je bilo 1991, etnički počišćeno preko osam tisuća, i svedeni su s 80,02%, u 1991. godini, na 10,51%, prema popisu iz 2001. Srbi su u Udbini etničkim čišćenjem svedeni od 80,38% u 1991. na 22,59% 2001. godine.

Zaključno, na osnovu egzaktnih matematičko-statističkih i cenzusnih pokazatelja provjerljive naravi, koji dokazuju povijesni zločin, prema navedenoj demografskoj analizi po gradovima i selima, rezultat je sedamsto tisuća prognanih i opljačkanih. To se, ponavljam, ne može opovrći, sakriti ili negirati, iako to ipak kontinuirano činite. Kao što znate, zločin i zločinac uvijek je konkretna ličnost, i samim time čin zločina uvijek je moguće pravno procesuirati. Obnovom ustaškog sindroma, kao najmračnijeg doba iz vlastite povijesti, napali ste srpski kolektivitet u svim domenama zajedničke povijesti i baštine. Odmazdom prema Srbima, negirate njihov generacijski obol zajedničkoj obrani i integritetu ovih prostora.

Napali ste minuli rad najproduktivnijih generacija, koje su prevele seljačko u industrijsko društvo, pljačkom rezultata višegeneracijskog rada. Tekućim „haračima“ natjerali ste srpske građane da po regresivnoj skali mortaliteta umiru tri i pol godine ranije. Cijeli svijet naziva rat u RH građanskim, samo ga vi neostaljinistički označujete „domovinskim“!

Živite u uvjerenju da pravnici određuju prirodu rata, dok tu prirodu u biti određuju žrtve i razaranja, koje ste u ime države sijali nemilice i nekažnjeno. Da ponovim! Progonom ste i selektivnim povratkom srpskih prognanika oduzeli minuli rad generacijama, natjerali ih da umiru ranije. Samo u Srbiji ima 52.000 prognanih Srba, kojima ste oduzeli mirovine.

U ovoj zemlji čak i Crkva prijeti ustankom tisuću i šesto župnika i četiri tisuće laika protiv „nenarodne vlasti“ – iako je ta vlast bila legalno izabrana – i to zbog nekog „bauka komunizma“! Zemlja nikada nije bila bogatija no danas; narod nikad siromašniji. Država je pred bankrotom, s najvećim socijalnim razlikama u povijesti, dok se Crkva okreće obilju i nasilju, odstupajući od svoje misije, bez srama se baveći „kultom pagoda“ (što je narod siromašniji, crkva je veća).

Suđenje Srbima vratili ste u tursko doba, „kadija te tuži, kadija ti sudi“. Javno je mnijenje prožeto organizacijom mržnje protiv drugoga – uzavrelom ksenofobijom. S trgova i sportskih borilišta kliče se bestidno pred svijetom: „Ubij, ubij Srbina!“ i „Za dom spremni!“

O tome analitička građa, koju ispisujemo – za svakog provjerljiva građa – nedvojbeno govori da se radi o povijesnom, a nekažnjenom zločinu, kao izrazu planirane i ostvarene politike na štetu demografskog korpusa, u cjelini žrtvovane sudbine srpskog naroda u RH, dovedenog do kompletnog biološkog sloma i na rub potpunog nestajanja. Recentna većinska vlast, dobivena flagrantnom manipulacijom koruptivnim procedurama, uvjerava narod da se o povijesnim istinama odlučuje povjerenstvima i glasanjem.

Ne zaboravite! Naša povijesna fakta o prirodi rata nalaze se izvan zemlje, u arhivima Haškog suda. To što ste napravili svojim građanima, pripadnicima svih manjina, neoprostivo je i kažnjivo. Zapamtite! Duže će se pamtit i to što ste Srbima učinili u ime regularne države svojom „Pirovom pobjedom“, koju trijumfalno slavite, nego ono što su oni vama učinili i mogli učiniti svojom kratkotrajnom paradržavom. Činili su Srbi zločine, ali vi ste na osvetnički način učinili ono što su Turci uradili Jermenima, Amerikanci Indijancima i Australci Aboridžinima. Sami ste pokazali da je moguće i drukčije, provevši mirnu reintegraciju Istočne Slavonije. No to je sada predmet nauke.

NAUKA NIJE NACIONALNA, NI ANACIONALNA, ONA JE SVOJIM ISTINAMA I METODOLOGIJAMA SAMA SEBI SUDIJA. Prema tome, ne možete izbjeći revalorizaciju vlastite povijesti i razotkrivanje svih laži koje „domoljubnim“ falsifikatima gurate u udžbenike, griješeći tako protiv svakog rodoljublja i čovjekoljublja.

To u znanstvenoj povijesti, koja počiva na faktima i artefaktima, nije moguće ostvariti.

Svetozar Livada

Pojmovnik

Rat, Građanski rat, Rat krvi tla, Nacionalizam, Integralni nacionalizam, Inkriminacija, Reustažizacija, Antifašizam, Zatiranje zajedničke baštine, Uništavanje antifašističke baštine, Selo, Grad, Naseljavanje, Groblja, Stratišta, Etnikum, Tribalizam, Jezik, Ćirilica, Mitomanstvo, Božiji narod, Nebeski narod, Najstariji narod, Stigmatizacija drugog, Demonizacija, Deložacija, Raznolike prijetnje, Zastrašivanja, Nezakonito otpuštanje sa posla, Ubojstva, revizija povijesti, Revolucija, Kontrarevolucija, Država, Paradržava, Vojska, Paravojska, Mržnja, Nasilje, Etnobanditizam, Etničko čišćenje, Progon, Osveta, Miniranje objekata, Mega zločini, Masakriranje, Urbanocid, Ruralocid, Knjigocid, Pljačka, Bespravlje, Uzurpacija, Ozakonjenje zločina, Banalizacija zla, Terorizam, Državni terorizam, Egzibicionizam.

Dr Svetozar Livada i suradnici
BIOLOŠKI SLOM I NESTAJANJE SRBA U HRVATSKOJ (1880–2011)
/od višegeneracijskog i starosjedilačkog, autohtonog i konstitutivnog,
do manjinskog statusa/

Prvo izdanje

Izdavači
JP Službeni glasnik, Beograd
IK Prometej, Novi Sad

Za izdavače
Dr Jelena Trivan, direktor
Zoran Kolundžija, direktor

Redaktor
Salamon Jazbec

Lektura i korektura
Jovo Čorak

Dizajn korica (po ideji autora)
i priprema za štampu
PROMETEJ, Novi Sad

Unos teksta
Branka Džambas

Štampa
Štamparija Glasnik, Beograd

Tiraž 500.

ISBN 978-86-1333-9 (Prometej)